

ЄЛИЗАВЕТА БАРАНЬ

HUNGARO-UCRAINICA

УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ:

МОВНА ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ І МОВОЗНАВЧІ КОНТАКТИ

Монографія

Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II

Єлизавета Барань

HUNGARO-UCRAINICA
УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ:
МОВНА ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ І МОВОЗНАВЧІ КОНТАКТИ

Монографія

Єлизавета Барань

HUNGARO-UCRAINICA
УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ:
МОВНА ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ І МОВОЗНАВЧІ КОНТАКТИ

Монографія

ЗУІ ім. Ф. Ракоці ІІ – ТОВ «РІК-У»
Берегове–Ужгород
2021

УДК 81'282(=161.2)(439.23)

Б 30

У монографії висвітлено питання угорсько-українських зв'язків, а саме: мовної інтерференції і мовознавчих контактів, зокрема етимології гунгаризмів, поширених у західноукраїнських говорах, пам'ятках староукраїнської мови, лексикографічних працях, творах художньої літератури, охарактеризовано історію українського мовознавства в Угорщині, подано бібліографію праць з українського мовознавства окремих авторів, проаналізовано українсько-угорські та угорсько-українські словники. Дослідження такого роду виконане в угорському та українському мовознавстві вперше. Для мовознавців – науковців, викладачів, студентів, а також для широкого кола філологів.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II (протокол №4 від 27.05.2021)

Підготовлено Видавничим відділом спільно з кафедрою філології
Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II

Автор:

Єлизавета Барань

Рецензенти:

Мігай Кочіш – доктор філологічних наук, професор (Сегедський університет)

Степан Черничко – доктор гуманітарних наук, професор
(Закарпатський угорський інститут ім. Ф. Ракоці II)

Тетяна Ястремська – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник
(Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

Технічне редагування та верстка: *Мелінда Орбан та Олександр Добош*

Коректура: *авторська*

Дизайн обкладинки: *Єлизавета Барань, Ласло Веждед та Мелінда Орбан*

На обкладинці зображено восьму сторінку Русько[-]мадярського словаря Л. Чопея (Rutén–magyar szótár. Irta: Csoréi László. Budapest. 1883. 8. / Русько[-]мадярський словарь. Написав: Ласловь Чопей. Будапешт, 1883. С. 8)

УДК: *Бібліотечно-інформаційний центр "Опаці Чері Янош" при ЗУІ ім. Ф. Ракоці II*

Відповідальний за випуск:

Олександр Добош (начальник Видавничого відділу ЗУІ ім. Ф. Ракоці II)

За зміст монографії відповідальність несе автор

**Друк наукового видання здійснено за підтримки уряду Угорщини
та Угорської академічної ради Закарпаття**

MEGVALÓSULT A MAGYAR KORMÁNY
TÁMOGATÁSÁVAL

MINISZTERELNÖKSÉG
NEMZETPOLITIKAI ÁLLAMTITKÁRSÁG

BETHLEN GÁBOR
Alap

KÁRPÁTALJAI MAGYAR
KMAT
AKADÉMIAI TANÁCS

Видавництво: Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II (адреса: пл. Кошута 6, м. Берегове, 90202. Електронна пошта: foiskola@kmf.uz.ua) та ТОВ «РІК-У» (адреса: вул. Гагаріна 36, м. Ужгород, 88000. Електронна пошта: print@rik.com.ua)

Поліграфічні послуги: ТОВ «РІК-У»

ISBN 978-617-8046-09-5

© Єлизавета Барань, 2021

© Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (Андраш Золтан)	11
ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1. ЛЕКСИКА УГОРСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ:	
ЇЇ МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ	15
1.1. Тлумачення гунгаризмів в історичних словниках української мови.....	16
1.2. Гунгаризми у староукраїнських пам'ятках XIV–XVII століть	26
1.3. Гунгаризми у «Словарі української мови» за редакцією Бориса Грінченка	32
1.4. Запозичення з угорської мови в українській літературі.....	40
1.4.1. Гунгаризми у творах західноукраїнських письменників кінця XIX–початку XX століття	40
1.4.2. Гунгаризми у творах українських письменників Закарпаття.....	54
1.5. До питання етимології закарпатських діалектизмів.....	69
РОЗДІЛ 2. З ІСТОРІЇ ЛІНГВОУКРАЇНІСТИКИ В УГОРЩИНІ	83
2.1. Ласлов Чопей.....	83
2.1.1. Педагог, філолог, перекладач	83
2.1.2. Укладач підручників.....	84
2.1.3. Лінгвіст	86
2.1.4. Лексикограф	88
2.1.5. Аттіла Голлош про життя і творчість Л. Чопея.....	95
2.2. Шандор Бонкало.....	96
2.2.1. Життєвий шлях і освітянська діяльність	97
2.2.2. Наукова діяльність: українська мова, діалектологія і література	98
2.3. Гіядор Стрипський.....	112
2.3.1. Життєвий шлях	113
2.3.2. Діяльність у сфері філології	115

2.4. Ласло Деже.....	124
2.4.1. Біографічні відомості	125
2.4.2. Наукова діяльність: історична діалектологія	126
2.4.3. Бібліографія праць з українського мовознавства	142
2.5. Еміль Балецький	144
2.5.1. Життєвий шлях	144
2.5.1.1. Перший етап наукової діяльності (1942–1943).....	147
2.5.1.2. Бібліографія.....	163
2.5.1.3. Другий етап наукової діяльності (1948–1979).....	164
2.5.1.4. Бібліографія.....	179
2.5.2. Дослідник українських говорів на території сучасної Угорщини.....	180
2.5.2.1. Бібліографія.....	182
2.5.3. Історик української мови	183
2.5.3.1. Бібліографія.....	189
2.6. Шандор Мокань	189
2.6.1. Життєвий шлях і освітянська діяльність.....	190
2.6.2. Мовознавча діяльність	191
2.6.3. Бібліографія з українського мовознавства	195
2.7. Іштван Ковтюк	198
2.7.1. Життєвий шлях і освітянська діяльність.....	198
2.7.2. Наукова діяльність	199
2.7.3. Бібліографія з проблем угорської діалектології та українсько-угорських міжмовних контактів	207
2.8. Іштван Удварі	208
2.8.1. Життєвий шлях і освітянська діяльність.....	209
2.8.2. Наукова діяльність: лексикографія, українсько-угорські міжмовні контакти	210
2.8.3. Внесок у реабілітацію наукової спадщини Антонія Годинки	213
Розділ 3. УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКЕ ТА УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ СЛОВНИКАРСТВО: ВІД ВИТОКІВ ДО СЬОГОДЕННЯ.....	227
Висновки	261

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	265
ДОДАТКИ	299
РОЗДІЛИ МОНОГРАФІЇ, ОПУБЛІКОВАНІ ЯК СТАТТІ.....	303
ПОКАЖЧИК СЛІВ.....	305

Édesapám emlékére
Пам'яті батька присвячую

ПЕРЕДМОВА

Угорська славістика по-справжньому потребує фахівців, які є висококваліфікованими спеціалістами в галузях українського мовознавства і при цьому також добре орієнтуються в угорській лінгвістиці. Така потреба існує і в зворотному напрямі: в українській лінгвістиці необхідні такі україністи, що на високому рівні володіють угорською мовою і мають знання з угорського мовознавства. Такі спеціалісти зазвичай формуються в умовах українсько-угорської двомовності на Закарпатті, де поруч із природною двомовністю присутні й інституційні можливості того, аби дослідники тем, що становлять взаємний інтерес в угорському та українському мовознавстві, отримали відповідну підготовку та фахову підтримку з обох боків у ході своєї наукової діяльності.

З радістю випускаю у світ монографію Єлизавети Барань, яка, без сумніву, є однією з кращих представниць цієї подвійної прив'язаності, що підтверджує і її тривала дослідницька кар'єра. Рідною мовою науковиці є угорська, навчалася вона на спеціальності «українська мова й література» філологічного факультету Ужгородського державного університету, де серед іншого мала можливість слухати лекції таких знаних мовознавців, як Йосип Дзендзелівський, Іван Сабадош та Михайло Сюсько. Сьогодні вона викладає дисципліни з української мови та українського мовознавства студентам у Закарпатському угорському інституті ім. Ференца Ракоці II та Ніредьгазькому університеті. З відкриттям кордонів Є. Барань подалася до Наукового університету ім. Лоранда Етвеша в Будапешті, де вступила до аспірантури за спеціальністю «слов'янське мовознавство». Роботу над дисертаційним дослідженням спочатку розпочала під керівництвом Іштвана Удварі, а після його передчасної смерті її науковим керівником став я. Навчаючись у аспірантурі, пані Єлизавета відвідувала лекції Іштвана Ньомаркої (Nyomárkay István) та Яна Баньчеровські (Bańcerowski Janusz), консультувалася з Шандором Моканем (Mokány Sándor) та Іштваном Ковтюком (Kótyuk István), які також походили із Закарпаття. За час навчання Є. Барань опублікувала низку статей, присвячених угорсько-українським міжмовним контактам, на які звернули увагу знані мовознавці Угорщини. Тож цілком

закономірно, що у рік захисту дисертації (2010) вона одержала премію ім. Золтана Гомбоца, що присуджується Товариством угорського мовознавства найбільш перспективним і талановитим молодим лінгвістам. Єлизавета Барань здобула визнання не тільки в угорському, а й в українському науковому світі: присуджений в Угорщині ступінь доктора філософії (PhD) вона успішно нострифікувала в Україні, продовжила публікуватися, була запрошена до редакційних колегій кількох українських фахових наукових періодичних видань. Результати її досліджень публікує як київський журнал «Українська мова», так і будапештський «Magyar Nyelv», а з-поміж виданих на сьогодні 150 наукових публікацій ціла низка побачила світ в інших країнах (Австрія, Чехія, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, США).

З цієї багатой наукової спадщини до пропонованого Вашій увазі видання увійшли статті, що стосуються українсько-угорських міжмовних контактів та історії угорської україністики. Розсіпані раніше по різноманітних журналах та збірниках матеріалів конференцій публікації тепер зібрані воедино і структуровані як монографічне дослідження, що, безперечно, сприятиме кращому пізнанню двох мов і культур та збільшить зацікавленість до української та міжнародної славістики.

Будапешт, 19 квітня 2021 р.

Андраш Золтан

ВСТУП

Вивчення угорсько-українських мовних і мовознавчих зв'язків було і залишається актуальним питанням мовознавства і займає пріоритетне місце в науковому доробку автора.

У розділах монографії ми намагалися висвітлити питання угорсько-українських мовних і мовознавчих зв'язків, зокрема етимології гунгаризмів, поширених у західноукраїнських говорах, пам'ятках староукраїнської мови, лексикографічних працях, творах художньої літератури. Окрему увагу звернули на історію лінгвоукраїністики в Угорщині від кінця ХІХ століття, охарактеризували доробок угорських науковців у галузі вивчення українського мовознавства, насамперед синхронної та діахронної діалектології, історії української мови, українсько-угорських міжмовних контактів. Намагалися зібрати якнайповнішу бібліографію праць з українського мовознавства окремих авторів.

З часу появи першого «Русько-мадярського словаря» Ласло Чопея пройшло майже сто п'ятдесят років. Наша мета – проаналізувати українсько-угорські та угорсько-українські словники від найдавніших до сучасних.

Деякі розділи монографії вийшли друком у вітчизняних і закордонних фахових виданнях (бібліографічні дані подаємо у кінці видання).

Висловлюємо вдячність колегам Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці ІІ, Будапештського та Ниредьгазького університету, відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, які своїми порадами та зауваженнями допомогли висвітлити окремі питання досліджуваної теми. Особливу подяку виражаємо професорові Василю Васильовичу Німчуку, старшому науковому співробітникові Тетяні Ястремській та наставникові, професору Андрашу Золтану, за цінні поради.

Розділ 1

ЛЕКСИКА УГОРСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ: ЇЇ МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Проблеми українсько-угорських міжмовних контактів досліджувалися як мовознавцями в Україні, зокрема на Закарпатті (Й. Дзендзелівський, В. Німчук, П. Чучка, О. Рот, П. Лизанець, В. Лавер, В. Орос, С. Ковтюк, С. Черничко, А. Марку, В. Газдаг, З. Кормочі), так і в Угорщині (В. Довгович, Л. Чопей, Е. Балецький, Л. Деже, Ш. Мокань, Л. Кіш, І. Удварі). Тема не втратила актуальності, адже народи-сусіди і сьогодні перебувають у тісних економічних, політичних та культурних зв'язках. Упродовж століть українські лексеми постійно потрапляли у мову закарпатських угорців, і навпаки, угорська мова мала вплив на закарпатські українські говори. Вплив угорської мови на закарпатські українські говори досліджувався на різних мовних рівнях.

Контакти угорців зі східними слов'янами розпочалися в другій половині IX – на початку X століття, і про цей історичний взаємозв'язок свідчать етнографічні (Gunda 2000: 165–184) та мовні відомості з життя угорців і слов'ян (Kniezsa 1942; 1955), зокрема угорців і східних слов'ян (Лизанець 1998: 38–39). Доказом, зокрема, слугують деякі східнослов'янські слова, що закріпилися в угорській мові: *lengyel* ‘поляк, польський’, *jász* ‘ясин’¹, *halom* ‘пагорб’, *tanya* ‘хутір’², *varsa* ‘верша’, *mázsa* ‘центнер’ (первинне значення ‘мажара’), *taliga* ‘двоколісний візок’. На думку Г. Барці, перед здобуттям батьківщини угорці могли запозичити (зі східнослов'янських мов або ж із болгарської) також слова, пов'язані із християнством: *szombat* ‘субота’, *kereszt* ‘хрест’, *karácsony* ‘кращун’, *szent* ‘святий’ (Bárczi 1975: 48–49); вони можуть бути запозичені. Східнослов'яно-угорські міжмовні

¹ Представники іраномовного народу, предки сучасних осетів.

² Первісне значення ‘місце для рибальства’ із схслов. *тоня* ‘раптовий перепад глибини озера або річки’; пор. рос. *тоня* 1) ‘ділянка водойми, спеціально обладнана для виловлювання риби закидним неводом, а також частина берега, прилегла до цієї ділянки’, 2) ‘види діяльності на такій ділянці – від постановки невода до виловлювання риби’; 3) ‘невід із виловом після одного закиду’ (Ожегов 1975: 737), укр. *тоня* ‘м'єсто, гд'є ловять рибу’; 2) ‘м'єсто, гд'є тонуть, небезопасное м'єсто’ (Грінченко 4: 273).

контакти особливо посилилися в той період, коли угорці (мадьяри) оселилися в Карпатському регіоні. Східні слов'яни й угорці запозичували нові поняття і слова внаслідок географічних, суспільних та економічних відносин. Тому з-поміж іншомовних нашарувань угорської мови найбільшу кількість становлять слов'янізми (Papp 1974: 56, табл. 1; його ж, 1967: 521; Zoltán 1996: 634–648). З появою Угорської держави цей мовний процес став зворотним: угорська мова вплинула на сусідні східнослов'янські говори (Лизанець 1970: 102–105). Частина україномовного населення проживала у складі Угорського королівства, а згодом – Австро-Угорської монархії, через те вплив угорської мови на українську виявився чи не найсильнішим (Балецкий 1961a: 248).

В енциклопедії української мови подано таке визначення: «*Гунгаризм* або *мадяризм* (від угор. *magyar* – угорець, угорський) – різновид запозичення, слово або вислів, запозичений з угорської мови або утворений за її зразком. Зустрічається в українській літературній мові – *гуляш*, *паприка*, *чардаш*; у західноукраїнських говорах – *банувати* ‘тужити’, *готар* ‘межа’, *марга* ‘велика рогата худоба’, *пугарик* ‘чарка, келих’, *хосен* ‘вигода’. Особливо поширені у південноукраїнських говорах Закарпаття: *бутор* ‘меблі’, *вашар* ‘ринок’, *гордів* ‘бочка’, *левеш* ‘суп’, *подлаш* ‘горище’, *фійовка* ‘шухляда’, *цержуза* ‘олівець’» (Markus 1988: 274; Лизанець 2004: 326).

1.1. Тлумачення гунгаризмів в історичних словниках української мови

Узявши за основу працю Є. Тимченка «Матеріали для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV–XVIII вв.», подамо слова, які за звучанням і значенням подібні в українській та угорській мовах, покажемо зв'язок між ними, встановимо їх етимологію. Більшість виявлених слів на основі подібності належать до гунгаризмів, частина яких потрапила до української мови безпосередньо усним шляхом через західноукраїнські (переважно закарпатські) говори, однак більшість увійшла до мови-реципієнта завдяки українсько-польським та угорсько-польським контактам – за посередництвом польської мови.

Анталь ‘мера вина, боченок в три ведра’³: *У склепу билемъ, гдѣ у споднемъ вина 2 бочалки, а анталовъ 3 неповнихъ* (Тимченко 1: 32). На відміну від білоруської мови, де перша фіксація слова у формі *антелокгъ* ‘міра ємності вина’ припадає на XVI ст. (окрім хронології, про безпосереднє запозичення з угорської мови в білоруську свідчить і дзвінке (g) (орфографічно – *кг*) старобілоруського слова *антелокгъ* ‘міра ємності вина’ (Zoltán 2003: 493), в українській та польській мовах зафіксоване у XVIII ст.; пор. пол. *antalek* ‘міра вина; бочечка’ як безпосереднє запозичення з угорської (Brückner 1927: 5; Wołosz 1989: 226; ЕСУМ 1: 75). В українській мові закріпилася форма *анталь* ‘боченокъ въ 60 бутылокъ’ (Грінченко 1: 8), а в закарпатських українських говорах – *анталагъ* ‘бочка’ (Csoréi 1883: 3). На думку А. Голлоша, в угорській мові фонетичний розвиток відбувався, очевидно, таким чином: *általag* ~ *ántalag* ~ *antalag* ~ *antal*); до лексику російської мови слово *антал* потрапило, можливо, за посередництвом польської (Hollós 1996: 15). «Етимологічний словник української мови» тлумачить румунське *antál* ‘бочка’ як запозичення з української (ЕСУМ 1: 75), однак Л. Тамаш виводить його безпосередньо з угорської (Tamás 1966: 74–75).

Гусарка ‘род венгерского спенсера, обшитого галуном’: *Гусарка женская пасковатая* (Тимченко 1: 194). В українській мові слово *гусарка* мало значення ‘жена гусара’ і ‘родъ теплої женской кофты’ (Грінченко 1: 342). Іменник *гусарка* є похідним від *гусар* ‘військовий з частин легкої кінноти, що носив форму на угорський зразок’, який, очевидно, запозичений через польську і російську мови з угорської (ЕСУМ 1: 625); пор. пол. *husarz* ‘військовий кінноти’ (Brückner 1927: 174; Wołosz 1989: 260–261); рос. *гусар* ‘найманий вершник’, *гусарка* ‘бараняча шуба’ (Hollós 1996: 26–28); стбіл. *гусаръ* ‘воїн із частин легкої кінноти’ (Zoltán 2006: 496); лит. *husãras* ‘кіннотник’ (Laczházi 2003: 240, 2019: 431).

Добошъ ‘барабанщик’ (*добышь* // *довбишь*)⁴: *Котли новіи мѣдніи великіи зъ добошемъ* (Тимченко 1: 210–212). В українській мові слово засвідчено у фонетичних варіантах *добошъ*, *добашъ*, (СУМ^{16–17} 8: 46–47). Українське діал. *добош* ‘барабанщик,

³ Пор. уг. *ántalag*, *átalag* ‘бочка для вина’.

⁴ Тимченко подає угорський відповідник *dobos* (пор. уг. *dobos* ‘барабанщик’).

литаврист' (пор. заст. форму *добошь* 'військовий барабанщик') запозичене, очевидно, через польську мову (ЕСУМ 2: 98, 99); пор. пол. *dobosz* 'барабанщик' (Brückner 1927: 91; Wołosz 1989: 28), що, своєю чергою, походить від уг. *dobos* 'барабанщик'. У закарпатських українських говорах, де слово вважають безпосереднім запозиченням з угорської, поширена форма *добошь* 'барабанщик' (Csoréi 1883: 72; Лизанец 1976: 594). Дискусійним залишається питання про появу слова *довбиш* у російській мові (Hollós 1996: 28), однак, з огляду на те, що А. Голлош покликається на твори Миколи Гоголя, можна припускати належність слова до фонду авторської лексики письменника. Відомо, що Гоголь – уродженець Полтавщини – добре знав українську мову. Сучасник Гоголя Пантелеймон Куліш теж вживав слово *довбиш* у романі «Чорна рада», написаному 1846 року (див.: Грінченко 1: 401).

Кабатъ 'верхнее платье мужское и женское, кафтан'⁵: *Кабатовъ два, одень на атласъ (...), а другий аксамитній зеленій* (Тимченко 1: 354). Остаточного не встановлено шляху проникнення слова в українську мову. Українське діал. *кабат* 'солдатська куртка; пальто; спідниця' – запозичення з перської мови через посередництво угорської і польської мов (ЕСУМ 2: 331). Польське слово виводять з угорського *kabát* 'верхній одяг з рукавами, каптан' (Sławski 1952–1982, 2: 9; Wołosz 1991–1992: 5–6), причому Славський вважає, що назва ввійшла в польську мову ще в XV ст. Це, однак, неможливо, адже в угорській мові вона датована значно пізніше – лише у XVIII ст. (TESz 2: 291). Щодо походження уг. *kabát*, то найбільш імовірно, це запозичення зі словацької мови; пор.: слв. *kabát* 'піджак, шинель', чес. *kabat* 'військовий мундир' (Kniezsa 1955: 656; TESz 2: 291). В українській мові слово мало такі значення 'куртка, солдатській мундирь'; 'у женщинъ – юбка' (< *кабатик*, *кабатина* 'то же, что и кабат, но только одинъ экземпляръ'; *кабатина* 'длинное шелковое или перкаленое женское платье, зимой на ватъ (у галицкихъ мѣщанокъ)'; *кабатина* 'солдатская одежда') (Грінченко 2: 203), а також 'яскрава вибіяча гюфрована спідниця лемків' (УМ 1993: 114). У закарпатських українських говорах воно є безпосереднім запозиченням з угорської мови: *кабатъ* 'жіноча спідниця' (Csoréi 1883: 140), *кабат* // *кобат* 'пальто', 'жіноча спідниця' (Лизанец 1976:

⁵ Пор. уг. *kabát* 'довге пальто; коротке пальто, піджак'.

599), *кабат* ‘спідниця’ (Дзендзелівський 1958–1993, 3: к. 345). Виявлено приклади використання слова в художніх творах галицьких, буковинських та закарпатських авторів: *Старі люде тямлять, як ще по угорській війні прийшов звідкись в білім кабаті і в синій жовнірській шапці та став найматись по господарях до роботи* (Бордуляк 1988: 48); *Адіт, мої парафіяни, я лишень в сорочці і — не до вашого гонору кажучи — в поркиницях, а нагавиць нема та і кабату нема!* (Черемшина 1952: 275); *Люба наша тітко! Зніміть із себе того чорного плюшевого кабатка!* (Чендей 1980: 5). Посередництвом угорської мови аналізоване слово ввійшло в сусідні з угорською етнічною територією мови: хорв. *kabat* ‘пальто; кітель’ (Hadrovics 1985: 286; Nyomárkaу 1989: 310), рум. *săbát* ‘піджак’ (Tamás 1966: 170).

Кантарь ‘недоуздок’: (*Римарѣ зробляють*) *ронзики до коней и кантарѣ* (Тимченко 1: 356). У Словнику Тимченка наведено турецький відповідник *kantar* для зіставлення за фонетичною близькістю. Українське діал. *кántár, кантáрка, кантáрок* ‘вездечка’ походить від угор. *kántár* ‘тс.’, що своєю чергою прийшло з тюркських мов (ЕСУМ 2: 366). Слово поширене в українській мові (Грінченко 2: 215), а також у закарпатських українських говорах: *kántár* ‘ремінна вездечка’ (Dóhovics 2003: 6), *кантарь* ‘вездечка’ (Csoréi 1883: 143, Семенович 1883: 16), *кантар* ‘вездечка’ (Лизанец 1976: 600); у марамороських говірках – *кантарьі* (мн.) ‘дисципліна’: *жона го добре держит на кантарах* ‘дружина тримає його в руках’ (Сабадош 2008: 138). Посередництвом угорської мови слово закріпилося в багатьох мовах: рос. *контари* ‘вездечка’ (Hollós 1996: 35), стбіл. *кантарь* (*канторь, контарь*) ‘вездечка’, блр. *кантар* ‘вездечка’ (Zoltán 2006: 499), слв. *kantar, kantarik* ‘вездечка’ (Király 1964: 234), пол. *kantar* ‘вездечка’ (Brückner 1927: 216; Wołosz 1991–1992: 11), серб., хорв. *kantar* ‘тс.’ (Hadrovics 1985: 290), рум. *căntár* ‘тс.’ (Tamás 1966: 176), лит. *kañtaras, kantarai, kañtaris* ‘вездечка, повід’ (Laczházi 2003: 241, 2019: 432).

Карвашиь 1) ‘металический наплечник’: *Панцирь зъ мѣсюркою и карвашами*; 2) ‘обшлаг, отворот’: *Футро лисее зъ-подъ кунтуша зъ карвашами* (Тимченко 1: 358). Українське *карваши* ‘обшлаг’ – запозичення з польської мови, де слово *karwasz* має значення ‘обшлаг, манжет, металевий нараменник у гусарів’, яке своєю чергою походить від уг. *karvas* (< *kar* ‘рука’ + *vas* ‘залізо’) ‘металевий нараменник’

(Brückner 1927: 221; ЕСУМ 2: 389). Слово задокументоване в українській (пор. *закарваши* ‘обшлагъ, отворотъ рукава’; *карваши* ‘обшлагъ’) (Грінченко 2: 46, 221; Балецкий 1963: 338) та білоруській (*карваши* (*закараваши*) ‘манжета’) (Zoltán 2006: 499) лексикографії.

Копенякъ ‘род плаща с капюшоном’: *Алтембасовый копенякъ* (Тимченко 1: 377). Слово зафіксоване в “Лексиконі славенороському” Памви Беринди, а також у «Словаре книжной малорусской речи по рукописям XVII века» (Житецкий 1889). Українське *кобеняк* ‘верхній одяг з відлогою без рукавів’, (кепеняк) ‘вид угорської чемерки; верхня жіноча суконна кофта’ – запозичення з угорської мови (ЕСУМ 2: 476); уг. *körönyeg*, *kerenyeg*, *köröny* ‘довге широке пальто, солдатський мундир’ своєю чергою походить із тюрських мов (TESz 2: 616) (див. ще *кепеняк* ‘вид угорської чемерки; верхня жіноча суконна кофта’ (ЕСУМ 2: 423); *кіпень* ‘тс.’ (там само, 434); *кобеняк* ‘верхній одяг з відлогою без рукавів’ (там само, 476). Географія слова дає підстави вважати угорську мову посередницею (пор., наприклад, закарпатське діал. *кепень*, *кепенягъ* ‘тип угорської чемерки’ (Семенович 1883: 16), *köpen’at*, *kipen’at*, *köpen* ‘плащ, накидка, мантия’ (Лизанец 1976: 602), *кіпінь* (із ремаркою “застаріле”) ‘плащ’ (Сабадош 2008: 141). З угорської мови ввійшло слово і в сусідні слов’янські та неслов’янські мови; пор. пол.: *kierieniak* ‘верхній одяг, плащ’ (Brückner: 228; Wołosz 1991–1992: 25), рум. *săreneağ* ‘пальто, плащ’ (Tamás 1966: 177–178), словц. *kerей*, *kerenek* ‘пальто, плащ’ (Gregor 1993: 73–75; Király 1964: 235), серб., хорв. *капенак*, *капенек* ‘непромокальний плащ’ (Hadrovics 1985: 291–292; Nyomárkay 1989: 310).

Кочъ ‘коляска’: *Въ ѿжджалъ кочами* (Тимченко 1: 381). Форма *котчъ* засвідчена в пам’ятці “Четыре сочинения афонского монаха Ивана из Вышни” (кінець XVI ст.) (там само, 380). Укр. *коч*, *кочи́га* ‘вид коляски, фаєтона’ ввійшло через польську мову (пол. *kocz*, *koczyk* ‘віз(ок)’ (Brückner 1927: 242–243; Wołosz 1991–1992: 13) запозичено з угорської *kocsi* ‘віз(ок)’ (ЕСУМ 3: 65) (сучасне знач. ‘автомобіль’ – прим. Є.Б.). Слово набуло поширення в українській мові: *коч* ‘родъ фаєтона, коляски’ (Грінченко 2: 295), а також в українських говорах сучасного Закарпаття: *кочи́га* ‘коляска’ (Csopci 1883: 158), (*kocsiá*) ‘бричка’ (Dóhóvics 2003: 7). У пам’ятках, створених на Закарпатті, вперше зафіксоване у XVII ст. як *кочѣй* // *кочѣя* // *котчія* ‘візок,

коляска' (Дэже 1961: 166). У мові художньої літератури слово використовують як історизм: *Пани вилізають з кочії і починають міряти* (Потушняк 1973: 164). Окрім польської та української, слово відоме і в білоруській мові: старобілоруські пам'ятки, як і староукраїнські, від середини XVI ст. засвідчують *котчий* (*котчий // коччий*) 'вид теліги' (Zoltán 2003: 492). У російській мові вперше датоване наприкінці XVI ст. і набуло згодом таких значень: 'коляска', 'поштова карета', 'санки' (Hollós 1996: 36–37). Запозиченнями з угорської вважають ще слвц. *koč* 'візок, карета' (Király 1964: 235), хорв. *košije, kišije* 'віз, карета' (Hadrovics 1985: 315–316), рум. *coșie* 'візок, карета' (Tamás 1966: 245–246), лит. *kóčas, kočia, kòčes* 'тип повозки, фаєтон' (Laczházi 2003: 242, 2019: 433).

Кунтушь 'верхнее длинное платье с откидными рукавами': *Кунтушь суконній покраяли мнѣ* (Тимченко 1: 390). При слові подано турецький відповідник *kontoş*. Читачам не обов'язково сприймати це як джерело запозичення, адже в передмові вказано, що при запозичених словах приклади з інших мов подекуди наведено просто задля зіставлення (там само, 10). Українське *кунтуш, контуш* 'верхній одяг заможного населення Польсько-Литовської держави у XVI–XVIII ст.' (ЕСУМ 3: 143) – запозичення з польської мови (пол. *kontusz* 'польський національний одяг'); у польську мову слово прийшло з угорської (уг. *köntös* 'одяг, шати; сукня') (Brückner 1927: 253); відомі ще й такі значення угорського слова: 'верхній одяг, широке пальто' (заст.), 'шати'; 'чоловічий домашній халат' (TESz 2: 610–611). В українських говорах сучасного Закарпаття засвідчені форми *кунтушь // кунтьшь* 'верхній одяг, каптан' (Csorei 1883: 164); слово поширене й на інших українських територіях (див.: Грінченко 2: 325). Вважаємо ймовірним польське посередництво давнього українського слова *кунтушь*.

Кучма 'меховая шапка': Далемь *кучму себѣ пошити зъ чорнихъ смушковъ* (Тимченко 1: 394). У словнику Є. Тимченка подано угорський відповідник *kicsma* без вказівки значення. Як сказано в передмові, угорське слово є прикладом для зіставлення. Тут ідеться про фонетичну близькість слів. Етимологи вважають імовірним слов'янське походження угорського *kicsma* 'висока бараняча шапка; висока копиця волосся' (ЕСУМ 3: 168–169). І. Кнежа частково пояснює це пізньою появою слова в угорській мові – XVII ст. (Kniezsa 1955:

679). Відповідно до хронологічних даних та з огляду на розширення словотвірного гнізда слова *кучма* ‘головний убір з хутра’ в українській мові, припускають, що саме українська могла бути джерелом переходу слова в угорську мову (Zaicz 2006: 455). Припущення угорських етимологів (TESz 2: 654) підтвердив Л. Кіш, зіставивши значення *кучма* в угорській, румунській та в слов’янських мовах. Ретельно вивчивши походження слова *кучма*, учений дійшов таких висновків: уг. *kicsma* ‘хутряна шапка’ (діал. *gicsma* // *gicsma* // *kicsma* ‘тс.’) має лише одне значення, а його відповідники в українській, російській, словенській та в румунській мовах мають по два значення; пор. укр. *кучма* 1) ‘висока бараняча шапка; висока копиця волосся’; 2) ‘копа, шапка; рос. *кучма* 1) ‘хутряна шапка з вухами’; 2) ‘нетіпаха, кудлай’; слн. *kičta* 1) ‘хутряна шапка’; 2) ‘чуб, пташиний чубик’; рум. *sicimă*, *sișmă*, *sijmă* ‘хутряна шапка’; *sijmă* ще зі значенням ‘ковдра із козячого хутра’; у польській – аж шість значень. Від уг. *kicsma* утворене лише одне похідне слово *kicsmás* ‘той, хто носить хутряну шапку’, а в слов’янських мовах є більше дериватів, слово функціонує і в складі фразеологічних одиниць; для уг. *kicsma*, на відміну від слов’янських відповідників, характерне багатство фонетичних варіантів (Киш 1963: 55). Автор стверджує, що в східнослов’янських мовах *кучма* є споконвічним, припускаючи, що первісним джерелом іменника зі значенням ‘хутряна шапка’ була саме українська мова (там само, 58). З огляду на вищенаведені факти, Л. Кіш доводить, що уг. *kicsma* ‘хутряна шапка’ і рум. *sicimă* ‘тс.’ засвоєні саме з української мови. Однак у деякі західно- і південнослов’янські мови слово прийшло за посередництвом угорської та румунської мов, зокрема пол. *kicsma* ‘хутряна шапка’ (Brückner 1927: 279), чес. *kičta* ‘хутряна шапка’ (Machek 1957: 244–245), хорв. *kičta* ‘хутряна шапка, ковпак’ (Hidrovičs 1985: 328).

Макгерка ‘венгерская шапка’: *Ся до макгерки тобѣ угодное обрацу* (Тимченко 1: 417). На думку етимологів, що назва головного убору походить від слова *мадьяр* (*мадьяр*) ‘угорець’ < уг. *magyar* ‘тс.’ (ЕСУМ 3: 357). На думку А. Золтана, слово *макгерка* (*магерка*) ‘вид головного убору’ – не угорського походження, але має стосунок до угорської мови. Воно з’явилося в польській або/та

білоруській мовах як самоназва угорців, згодом поширилося в білоруській мові як назва головного убору селян; у формі *magérka* ‘вид шапки’ відоме до сьогодні в багатьох білоруських говірках (Zoltán 2006: 497). Дотримуються думки про угорське походження польські етимологи (Brückner 1927: 317; Wołosz 1989: 277) (пор. пол. *magierka* ‘угорська шапка’). А. Голлош вважає, що білоруська, своєю чергою, була посередником переходу до російської мови, вперше засвідченої у 1618 році (Hollós 1996: 42). Припускаємо, що в українську мову слово прийшло з білоруської, оскільки перша фіксація слова в білоруській мові припадає на початок XVI ст. (1506 р.), а в польській та в українській мовах воно зафіксоване лише наприкінці XVI ст. Слово ввійшло і до литовського лексикону: *magerkà, magenkà* 1) ‘коротка жіноча сукня’; 2) ‘вид шапки, угорська шапка’ (Laczházi 2003: 242, 2019: 434).

Надрага (мн. **Надраги** ‘род мужских штанов – одяние ветхозаветных священников’⁶: *Бедра тежъ его (офѣрника) были препоясанные надрагами полотняными* (Тимченко 1: 455). Тут ідеться про зворотне запозичення, адже первинним джерелом слова було староболгарське *nadrágy* ‘штани, бриджі’ (Kniezsa 1955: 352). В українських говірках Закарпаття назва *надраги* ‘штани’ – запозичення з угорської мови (TESz 2: 992) і вперше датоване наприкінці XIX ст. (Csoréi 1883: 199). В українську мову слово потрапило, очевидно, з польської (пол. *nadrági* ‘штани’), де засвідчене в XVI–XVII ст. (Brückner 1927: 353; Wołosz 1991–1992: 14). У словнику І. Сабадоша воно має ремарку “архаїзм” (Сабадош 2008: 184). Досліджуване слово трапляється і в мові сучасної художньої літератури (Мідянка 1999: 108). Запозиченням з угорської вважають також серб. і хорв. *nadrági* ‘штани’ (Hadrovics 1985: 373) і рум. *nădrági* ‘тс.’ (Tamás 1966: 561–562).

Палцатъ ‘палочка, жезл’ < п. *palcát*: *Палцатомъ ласки ку обаченюся казнити; Тамъ былъ палцатъ Моисеовъ, котрый чинилъ чуда* (Тимченко 2: 81). Як відомо, що уг. *pálca* ‘палиця’, засвідчене в пам’ятці 1389 року, є слов’янізмом, однак із якої саме слов’янської мови прийшло – не встановлено (Kniezsa 1955: 376; TESz 3: 70). Угорське слово *pálcát*, запозичене у формі іменника у знахідному відмінкові однини, закріпилося в лексиці української та

⁶ Пор. уг. *nadrág* 1) ‘штани, бриджі’; 2) ‘дитячі або жіночі труси’.

білоруської мов; його впершу фіксацію виявлено у XVII ст. (Zoltán 2006: 499). До них слово увійшло через польську, можливо, за посередництвом чеської мови (Brückner 1927: 391; Wołosz 1989: 287). У закарпатських українських говорах слова не вдалося виявити. З угорської воно потрапило і в румунську мову: рум. *palțâi* ‘палиця, жезл’ (Tamás 1966: 588–589).

Чуга, чугай ‘шуба’, із яким поряд подано турецький відповідник *çoha*: Дано [Петрику] чугу злотоглавную и коня Турецкого (Тимченко 2: 484). Фонетично близьким є уг. *csuha*, яке має три значення: ‘одяг монаха з грубого полотна’, ‘верхній чоловічий одяг’ і ‘шкура оленеподібних’. У польську мову слово могло потрапити з угорської; пор. пол. *czuha* (*czucha, czuja, czuhaj, czuszką*) 1) ‘довге хутроване пальто’ (із ремаркою «застаріле»); 2) ‘коротке шерстяне пальто’ (перша фіксація – 1568 рік) (Brückner 1927: 81, Wołosz 1989: 247). А угорська мова, відповідно, була посередницею для входження слова до лексики білоруської мови, де воно вперше зафіксоване в 1582 році (Zoltán 2006: 497). Однак, на думку Баньковського, саме з української мови слово потрапило до угорської та польської мов (Bańkowski 1: 237). Це припущення не має обґрунтування, адже угорське слово зафіксоване в пам’ятках XV ст., тобто у період тісних турецько-угорських економічних зв’язків, що дає підставу етимологам припускати можливість безпосереднього переходу уг. *csuha* – 1) ‘пальто, плащ; доломан’; 2) чернеча ряса 3) ‘шкіра оленя’ – з турецької мови (TESz 1: 569–570). Хронологічні дані вказують на правильність припущень Брукнера, Волоша та Золтана, а пізня поява слова в пам’ятці української мови (1725 рік) дає підставу припускати, що джерелом українського *чуга* була угорська мова за посередництвом польської.

Шишакъ ‘шишак’⁷: *Шишак* (Тимченко 2: 495). Слово поширене в українській мові, трапляється ще в творах Івана Котляревського (Грінченко 4: 497). В українські говори Закарпаття воно увійшло безпосередньо з угорської мови (Лизанец 1976: 639), імовірно, у середині XX ст. (слово відсутнє в закарпатських писемних пам’ятках XVI–XVIII ст., а також у лексикографічних

⁷ Тимченко подає угорський відповідник *sisak* (< пор. уг. *sisak* ‘шолом, каска’).

працях цього періоду). У марамороських говірках назва розширила значення, можливо, на основі метафоризації за подібністю; пор.: *шышак* ‘м’яка, нерозвинута головка капусти або такий же качан кукурудзи’ (Сабадош 2008: 421). У польській мові *szyszak* ‘шолом, каска’ вперше зафіксовано в XVI ст. і є запозиченням з угорської мови (Brückner 1927: 562, Wołosz 1989: 309), як і в білоруській мові: пор. біл. *шышакъ* // *шышакъ* ‘ковпак’ (Zoltán 2006: 496). Зважаючи на хронологію, можна стверджувати, що в українську мову слово ввійшло за посередництвом польської мови, як і в російську, де воно вперше зафіксоване також у XVI ст. (Hollós 1996: 71–72). Л. Кіш пояснює це польсько-угорськими історичними зв’язками за часів Стефана Баторія, коли в польській мові закріпилася низка угорських військових термінів (Киш 1963: 64). Угорське слово, своєю чергою, як припускає Л. Кіш, запозичене з тюркських мов із первісним значенням ‘жіночий головний убір’, а значення ‘металевий шолом’ – вторинне, що виникло за подібністю форми (там само, 63–64). Автор дотримується думки, що саме друге значення закріпилося в сусідніх східнослов’янських мовах; пор. рум. *șișac* ‘каска піхотинця’ (Tamás 1966: 733).

На основі сказаного вище можемо зробити такі висновки:

1. Гунгаризми, хоч у невеликій кількості, проте ввійшли до лексики української мови XV–XVIII ст.

2. Перша фіксація більшості угорських лексичних вкраплень припадає на XVII–XVIII ст.

3. Слова з угорської мови проникали переважно за посередництвом польської завдяки безпосереднім польсько-угорським контактам у XVI–XVII ст., як-от: *гусарка*, *добошъ*, *кабатъ*, *кочъ*, *кунтушъ*, *палцатъ*, *чуга*, *шышакъ*.

4. Назва *макгерка*, хоч не угорського походження, але має стосунок до угорської мови.

5. Очевидним гунгаризмом в українській мові є слово *анталъ*.

6. Слова *кантаръ* та *копенякъ*, хоч не угорського походження, але закріпилися в українській мові за посередництвом угорської мови.

7. Деякі гунгаризми перейшли до розряду архаїзмів (*анталъ*, *гусарка*, *добошъ*, *кочъ*, *кунтушъ*, *палцатъ*, *чуга*, *шышакъ*), інші – до регіоналізмів (*кантаръ*, *копенякъ*) або ж діалектизмів (*кабат*).

1.2. Гунгаризми у староукраїнських пам'ятках XIV–XVII століть

Заслуговує уваги дослідження гунгаризмів у староукраїнських пам'ятках XIV–XVII століть, виявлення того, на яких українських територіях вони були найбільш поширені. Цю роботу розпочав Ласло Деже, аналізуючи лексику закарпатської писемної пам'ятки XVI ст. „Нягівські повчання на Євангелія” (Деже 1985), написаної народною мовою. Джерелом виявлення гунгаризмів слугували «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» (ССУМ) та «Словник української мови XVI – першої половини XVII століття» (СУМ^{16–17}).

Частина виявлених нами гунгаризмів потрапила до української мови безпосередньо усним шляхом, а інша частина – завдяки українсько-польським та угорсько-польським безпосереднім контактам – посередництвом польської мови, а саме старопольських говірок. До цієї категорії належать також загальноукраїнські слова військової термінології, які закріпилися переважно посередництвом польської мови завдяки безпосереднім польсько-угорським зв'язкам у XVI столітті,⁸ наприклад:

гермекъ, кгермекъ ‘джура, зброєносець’ (СУМ^{16–17} 7: 138) < уг. *gyertek* ‘дитина’: ...с тым же кгермком своим... (Луцьк, 1563 *АрхЮЗР* 8/III, 47); около себе жолнѣровъ *гермковъ* ... много (Вільна, 1627 *Дух.б.* 3 зв.). Гунгаризм *гермекъ, кгермекъ* ввійшов в українську мову посередництвом польської мови (пор. стп. *giermek*); розширення значення відбулося, очевидно, на польському мовному ґрунті (пор. пол. *giermek* ‘джура’). Пор. білорус. *кгермекъ (гермок)* ‘джура’ (Zoltán 2006: 496).

Приклади військової термінології зафіксовано і на території сучасного Закарпаття:

гаталомъ (СУМ^{16–17}: 194) < уг. *hatalom* ‘гвалт, насильство’ (пор. уг. *hatalom* ‘влада’): ...Господь Богъ Сикимляны дѣля *гаталму* донькы Іаковъвы (XVI ст. *НС* 222).

Годножъ ‘нижчий офіцерський чин’ (СУМ^{16–17} 6: 243) < уг. *hadnagy* ‘офіцер’: научайме ся за сего *годножа* смиреніе ... (XVI ст. *НС* 97).

⁸ Слова *гайдук, гусаръ, добошь* розглядаються у розділі «Питання етимології окремих закарпатських діалектизмів у наукових працях Емілія Балецького».

Унаслідок економічних і політичних взаємозв'язків в українській мові аналізованого періоду на території сучасного Закарпаття закріпилися такі гунгаризми:

биршаг ‘штраф’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2: 85) < уг. *bírság* ‘тс.’: И *би(р)шагу* панѣ осудили со(в)габирови... (Бенедиківці, 1603 НЗУжг. XIV, 222).

Бирувь ‘суддя’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2: 84) < уг. *bíró* ‘тс.’: а слуга естъ на сюмъ свѣтъѣ кождый, хотъ король, хотъ панъ,.. хотъ *бирувь* (XVI ст. НС 120); И побожи(в) Абрама руца(н)скый *бирувь* Кузма, и были при томъ добрії люде (Бенедиківці, 1603 НЗУжг. XIV, 223). Укр. діал. *бірів* та його фонетичні варіанти *бєрів*, *бірів*, *бірów*, *бірув* поширені в значенні ‘війт, сільський староста, сільський суддя’ (ЕСУМ 1: 184–185).

Валтовати ‘викупувати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 172) < уг. *vált* ‘тс.’: Тутъ научайме(ся), братя, якъ не може чоловікъ душу *валтовати*... (XVI ст. НП 34). *Валтоватися* < уг. *vált* ‘викупуватися’: Выдцѣ научайме ся, яко будеме мочи ся *валтовати* на судѣ (XVI ст. НС 12). Дериват *выдвалтовати*, *выдвалътовати* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 5: 148) < уг. *(ki)vált* ‘викупувати’: викупити, відкупити, звільнити: не можетъся тамъ выдплатити у аду хотъ який богатый, тай не *выдвалтовати* тамъ душу свою (XVI ст. НП 150).

Варышь, варишь, варошь ‘місто’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 172) < уг. *város* ‘тс.’: выдгудъ выходятъ книжницы, попове, владыци на *варышь* и на села (XVI ст. НС 99); почали палити *варышь* и села (Кум’ята, 1648 *Паньк. I*, 157). Від іменника *варышь* утворився прикметник *варыскый*, *варышскый* (діал. *вароський*): Тогды розгнѣвавъ ся панъ хыжный, рюкъ слугумъ своимъ: Пуйдѣте борзо на роспутіе и на улицѣ *варыскыйи* и убогихъ, и бетѣжныхъ... приведѣте сюды (XVI ст. НП 184). Пор. укр. діал. *vároш* (ЕСУМ 1: 333).

Вицашпань ‘заступник жупана’ (ССУМ 1: 177) < уг. *vicispán* ‘тс.’: Се азъ панъ радоуль *вицашпань* марамоуре(ш)скы(м) ижоупанъ ба(н)ко... (Сігет, 1404 *ГМ*). У «Нягівських повчаннях» зафіксовано форму *шпань* ‘управитель володіння’ < уг. *ispán* ‘тс.’: ...хотъ панъ, хотъ *шьпань* (XVI ст. НП 414).

Газда, казда 1. ‘чоловік (одружена особа стосовно своєї дружини)’: сестра Гафичова, и(з) своимъ *газдом* из Ігнатомъ Бублеомъ продала лазокъ тот... (Бенедиківці, 1603 *НЗУжг. XIV*, 223); 2. ‘хазяїн, господар’, діал. ‘газда’: усе, что чинишь, выдѣ

душѣ роби, як Господеви... *каздѣ* служи, якъ Христови (XVI ст. *НП* 98); 3. ‘переховувач, приховувач’: не помагай злодѣюмъ и разбойникумъ и не будь имъ *казда* (XVI ст. *НП* 19). (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 125) < уг. *gazda* ‘хазяїн, господар’. Дериват *каздувство* (*таздувство*) ‘господарство, хазяйство’, діал. ‘газдівство’: ...гадковъ иньшее гадать о *каздувствѣ*... (XVI ст. *НП* 212). Укр. діал. *газда* поширене і в російській мові (Hollós 1996: 23), яке є зворотним запозиченням в угорській мові із східнослов’янських мов (пор. слов. *gospada*) (ЕСУМ 1: 450–451).

Мещерь, мещер ‘магістр’ (ССУМ 1: 588) < уг. *mester* ‘майстер, магістр’: ... балица воєвода и драгъ *мещерь*... (Сігет, 1404 ГМ); ...слоуга наш Мигаю *мещер* (Васлуй, 1476 *ВД* II, 337). У «Нягівських повчаннях» *мещершик* < уг. *mesterség* вжитий у значенні ‘ремесло’ (Дэже 1961: 167). Пор. укр. діал. *мещерний* ‘майстерний’ (ЕСУМ 3: 456). *Мещерь, мещер* був поширений як на території сучасного Закарпаття, так і на сусідній румунській мовній території, про що свідчить його функціонування в молдавських грамотах, пор. рум. *mășter* (Tamás 1966: 531–532).

Немишь ‘дворянин’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2: 39) < уг. *nemes* ‘тс.’: ...и шандръ *немиши* о(т) (са)рвасова... (Сігет, 1404 ГМ).

До адміністративно-ділової термінології відносимо гунгаризми, які поширені у молдавських грамотах:

бань ‘намісник’ (ССУМ 1: 86) < уг. *bán* ‘тс.’: ...Барбоу(л) *бань* (Дял, 1455 *Nic. Doc.*). Лексема *бань* відноситься до елементів молдавської адміністративної лексики. Слідів у власне українських пам’ятках не виявлено, тому до гунгаризмів в староукраїнській мові можемо віднести лише умовно.

Кезѣшь ‘поручитель’ (ССУМ 1: 473) < уг. *kezes* ‘тс.’: про то(ж) азъ есж(м) *кезѣшь*, за тоты лю(ді)... (Бирлад, 1434 *Cost.* II, 675). Дериват *кезѣшьство* ‘порука’: ...мы хоче(м) узѣти ваши(м) човеко(м) за тото *кезѣшьство*... (Бирлад, 1434 *Cost.* II, 675).

Орашане ‘городяни, міщани’ (ССУМ 2: 91) < уг. *város* ‘місто’: ...платили каждыи мыто и *оранане*... (Устя Кракова, 1439 *Cost.* II 461). Слово ввійшло у староукраїнську мову посередництвом румунської мови, пор. рум. *oraș* (Tamás 1966: 579).

Хотарь, хотарь, хотарь 1. ‘межа (природна або умовна лінія, яка відмежовує одне володіння від іншого’: ... а *хотарь* имъ нижни

о(т) марышевъци... (Роман, 1392 *Cost.* I, 7); 2. ‘територія або частина території села, селища, визначена певними межами’; 3. ‘межовий знак між земельними ділянками або територіями сіл’ (ССУМ 2: 513–514) < уг. *határ*. Гунгаризм *хомар* дуже давнє запозичення в українській мові, згадуються староугорські форми **χotâr*, **χottâr*, які в закарпатських укр. говорах закріпилися у формі **χottar* (Мокань 1971: 45–46). Укр. діал. *гомар* ‘межа’ в закарпатські укр. говори ввійшло, очевидно, посередництвом словацької чи румунської мови (ЕСУМ 1: 576).

Щоденні побутові зв’язки українців та угорців були найінтенсивнішими саме на території сучасного Закарпаття, де упродовж століть представники обох національностей проживали в складі однієї держави. Укладачі аналізованих нами словників до словникового реєстру залучали одиниці побутової лексики, у більшості випадків посилаючись на закарпатську пам’ятку XVI століття «Нягівські повчання»:

алдомашъ ‘могорич, пригощання’ (СУМ^{16–17} 1: 93) < уг. *áldomás* ‘тс.’: И пить на тото алдомашъ (Бенедиківці, 1603 НЗУжг. XIV, 222); былъ руца(н)скый бирувъ Мигаль Мелентіовъ на алдомаша (там само, 224). Укр. діал. *одомáш*, *алдомáш*, *галдамáш* ввійшло до української мови, очевидно, посередництвом словацької (ЕСУМ 4: 162).

Банованъ ‘смуток, туга, печаль’ (СУМ^{16–17} 2: 18) < уг. *bán(at)* ‘тс.’: мовить Христось: токтимъ у сердци // чоловіку мирнусть и весѣля, а мамонъ: токъмить журу и банованъ (XVI ст. *НП* 94–95). Пор. укр. діал. *банувáти* ‘тужити, нидіти’, *банá* ‘туга’ (ЕСУМ 1: 135).

Бетегъ, бетюгъ, бютюгъ ‘хвороба, слабість’ (діал. *бетегá*) (СУМ^{16–17} 2: 82) < уг. *beteg(ség)* ‘тс.’: Также и мы, братя, коли кто упадеть у якую неволю, или ятя, или у *бетюгъ*... такъ чини, якъ сесѣ люде (XVI ст. *НП* 29); ... чомъ мы за грѣхы нашѣ не лише есме довжны случьствомъ, албо *бетегомъ*, али ище мусиме терпѣти (там само, 178). *Бетѣжныйй* (прикм.) 1. ‘хворий, слабій’: Видишь, Христось зваль сыномъ *бетѣжного* чоловіка (XVI ст. *НП* 31); 2. у знач. іменника: И речеть Хрисось праведнымъ: „Подте, вы, благословеныи выдѣ отца моего, чомъ было вамъ жаль голодныхъ, и жалныхъ, и сторонныхъ, и голыхъ, и *бетѣжныхъ*, и имитыхъ дѣла мене и дѣла слова моего” (XVI ст. *НП* 11). Пор. укр. діал. *бетѣга* ‘хвороба’, ‘нікудишня людина’, *бетюг* ‘слабість’ (ЕСУМ 1: 178).

Бировань ‘міць, сила; влада’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2: 84) < уг. *bír(ás)* ‘тс.’: «Чомъ намъ ся родила дѣтина и сынъ далъ ся намъ, чѣя *бировань* у него», якъ мовиль Павель святий (XVI ст. НП 47). Дери́ват *бировати* (дієслово) < уг. *bír* 1. ‘мати владу, панувати’: Господь на небесѣхъ наготовиль столець свуй, и царство его над усѣми *бируеть* (XVI ст. НП 46); 2. ‘володіти (чим), мати (що)’: будь готувъ усе, чимъ *бируешъ*, лишити и погубити ище и тѣло и душу май радъ, нѣжъ согрѣшити (XVI ст. НП 158); 3. могти: плати, кому есь довжень, чини и роби и(сь) правдовъ, кому чим *бируешъ* (XVI ст. НП 158). Пор. укр. діал. *бірувати* ‘могти, бути спроможним, намагатися’, *бировати* ‘володіти’ (ЕСУМ 1: 201).

Бѣзентовати, бѣзеньтовати ‘свідчити, засвідчувати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 146) < уг. *bizonyít*: А Іисусъ рюкъ ему: Што бы есь не убивъ, и курварство не учинивъ, и не укравъ, и ужу не *бѣзеньтовавъ* (XVI ст. НП 10). Похідне дієслово *добѣзентовати, добѣзеньтовати* ‘підтверджувати, свідчити’: Чомъ лише вѣровъ можеме ся спасти, *добѣзеньтую* и симъ, ажъ Господь смотрить лѣпше вѣру, якъ есть написано (XVI ст. НП 186).

Бѣзовань ‘надія’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 146) < уг. *bízik, bizalom*; у СУМ подано значення ‘надія’, однак тут достовірним є значення ‘віра, довіра’ (Дэже 1961: 161). У СУМ указано угорське джерело *bozónánu*; про функціонування цього слова в угорській мові не маємо даних (МÉК): ...тогда твоя *бѣзовань* не посоромить ся передъ на Богомъ, и не погыне (XVI ст. НП 78). Похідне дієслово *бѣзоватися* (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 146) < уг. *bízik* ‘надіятися (на кого)’: ...ци имаеме вѣру правую ико Богу, ци *бѣзуеме* ся на Бога выдъ усеи душѣ (XVI ст. НП 61). Пор. укр. діал. *бизівний* ‘вірний, надійний’ *бѣзоватися* ‘надіятися’ (ЕСУМ 1: 194).

Бѣзоньшагъ, бѣзоньшакъ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 146) < уг. *bizonyság* ‘свідок’: будете ли *бѣзоньшагы* у Ерусалимѣ (XVI ст. НП 73). Похідні *бѣзоньшество, бѣзоньшадство* ‘свідчення’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 146) < уг. *bizonyság* ‘тс.’: сесе есть ученикъ бѣзоньшагъ за сесе, що написаль, и знаеме, ажъ правое его *бѣзоньшество* (XVI ст. НП 44).

Бѣчеловати ‘мати, вважати (кого за що)’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 154) < уг. *becsül* 1. ‘цінити, шанувати’: И опяť каравъ жиды, што были почали *бѣчеловати* одну королицу за Бога (XVI ст. НП 210); 2. ‘поважати, шанувати’: И самъ сынъ Божій указати хотѣвъ: „Кто мене будетъ *бѣчеловати* и любити передъ людми, визнаю и я его

передь отцемъ небеснымъ” (XVI ст. *НП* 213). Дериват *бѣчелованя* повага, шана’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 154) < уг. *becsülés* ‘тс.’, у *бечелованю имати* (що) – відзначати, святкувати (що), дотримуватись (чого): ... день святий у *бѣчелованю* имали (XVI ст. *НП* 205). Пор. укр. діал. *бичилувати* ‘оцінювати’, *бичалувати*, *бічалувати* ‘шанувати, поважати’ (ЕСУМ 1: 188).

Валастъ ‘відповідь’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 3: 169) < уг. *válasz* ‘тс.’ (у СУМ подано за угорський відповідник *választ* ‘вибирати, обирати’ помилково, мабуть, беручи до уваги останній приголосний у слові, пор. уг. *választ* ‘вибире, обирає’ дієслівна форма 3 ос. одн.; уг. іменник *választ* – форма знахідного відмінка одн.): не имали *валасту*, ци положить ихъ у панство (XVI ст. *НП* 38); Для того имали вѣру дужую, чомъ на пути имъ не давъ нѣякий *валастъ* (там само, 110).

Гамѣшно ‘фальшиво, неправдиво’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 6: 188) < уг. *hamis* ‘тс.’: ...што бесме ся не божили *гамѣшно* именемъ Божимъ противъ ближньому нашему (XVI ст. *НП* 211). Пор. укр. діал. *гáмішний* ‘ласий; хитрий, злий, єхидний’ (ЕСУМ 1: 465–466).

Джерелом гунгаризму **єршени** ‘сумка, гаманець’ (мн.) (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 9: 101) < уг. *erszény* ‘тс.’ є „Лексикон словенороський” Памва Беринди: ...тобола, калита, мѣшо(к), ѳго(р)ски, *єршени* (1627 *ЛБ* 157). Василь Німчук звернув увагу на те, що транслітерація угорського слова *erszény* кириличними літерами з передачею літери у як *ы*, за зразком транслітерації польських слів, є вказівкою того, що Беринда взяв його із писемного, а не розмовного джерела (Німчук 1980: 118).

Остаточо невирішеним залишається походження слова **балта** ‘сокира, насаджена на довгий держак’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 7: 16) < уг. *balta* ‘тс.’: тых всих верхуменованыхъ студентовъ своихъ оружно, с кордами, шаблями и *балтами* для взятя кгвалтомъ... (Луцьк, 1627 *АрхЮЗР* 1/VI, 593). СУМ подає слово як тюркизм, однак тут не виключається можливість переходу його з угорської (пор. уг. *balta* ‘сокира’) (ЕСУМ 1: 126, 128).

Гунгаризм **бантовати** зустрічається у молдавських грамотах (ССУМ 1: 86) < уг. *bánt* ‘непокоїти, турбувати’: не *бантоватъ* их (Дольний Торг 1475 *ВД* I: 200); він поширений у сучасних закарпатських українських говорах (Лизанец 1976: 575).

Хоч не гунгаризм, але має угорський зв’язок лексема **бекейшка** ‘довгий чоловічий хутрянний одяг угорського

крою' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ 2: 72): пограблено ... *бекейшку* зеленую фалюндишовую (Луцьк, 1586 *Арх ЮЗР* 1/1, 231). Польське *bekieszka* 'своєрідний вид пальта' також датується 1586 роком і походить від імені Гашпара *Бекеш* (пол. *Kasper Bekiesz*, 1520–1579), який колись був суперником Іштвана Баторі у боротьбі за князівський трон у Трансільванії. Таким чином слово утворилося на основі угорського прізвища, але в польській мові, і лише значно пізніше перейшло в угорську мову у вигляді *bekecs*, *bekes* (в угорській мові датується від 1774 р.). Польське слово Брукнер (Brückner 1927: 685) виводить із угорського *bekecs*, але, беручи до уваги хронологічний порядок, таке походження виключено (ЕСУМ 1: 164; Hollós 2006: 497).

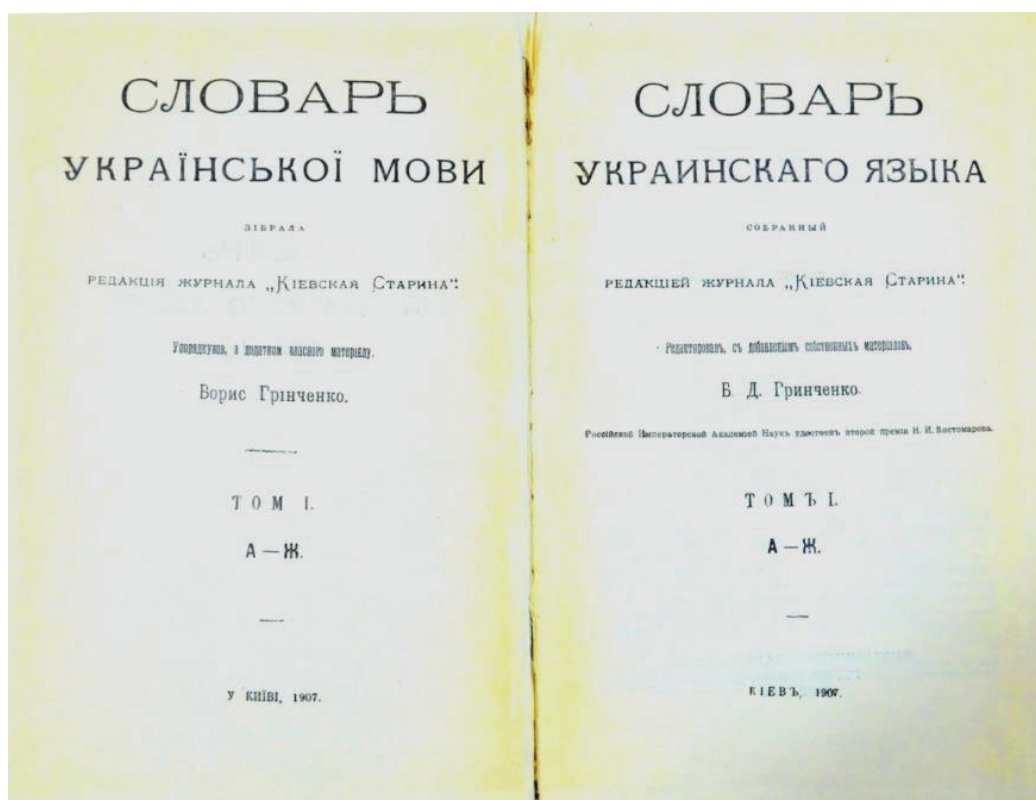
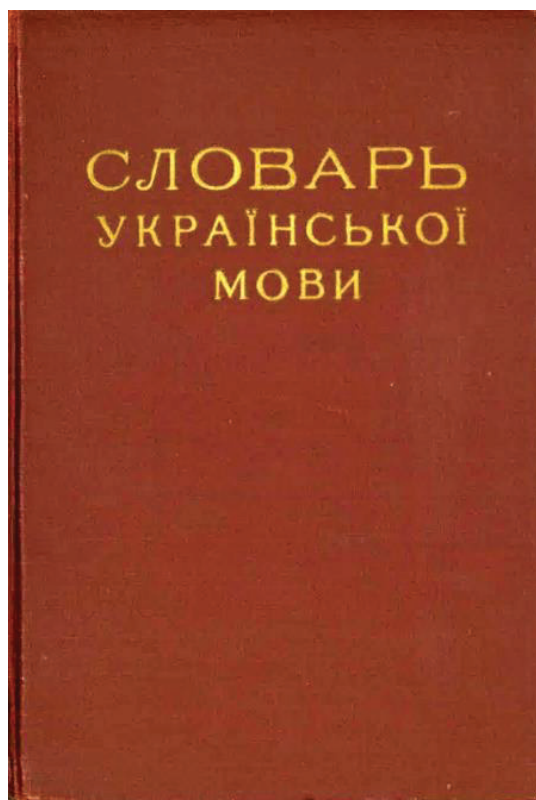
Вищенаведені приклади свідчать про те, що гунгаризми хоч у невеликій кількості, але вплинули на лексику староукраїнської мови та української мови пізнішого періоду. Завданням мовознавців є виявлення подальших прикладів гунгаризмів у пам'ятках української мови різних періодів.

1.3. Гунгаризми у «Словарі української мови» за редакцією Бориса Грінченка

«Словарь української мови» за редакцією Бориса Грінченка – одна з найважливіших лексикографічних пам'яток. «Цінний як історичний документ, як широке зібрання матеріалів живої народної мови, поєднаних з даними літературних джерел. І тому він є дуже корисним у спеціальних лексичних дослідженнях», – зазначається у передмові до перевидання 1958 року (Грінченко 1907–1909: 7).

«Словарь» був словником української живої мови. На думку І. Огієнка, найважливіша вада цього словника полягає у тому, що Б. Грінченко не чітко відділив слова говіркові від слів літературних, і взагалі на літературну мову не звернув належної уваги (Огієнко 2001). З погляду нинішньої діалектологічної науки словник є одним з найважливіших джерел у дослідженнях західноукраїнських говорів, зокрема й закарпатських говорів, адже Борис Грінченко використав найвагоміші джерельні записи тогочасної західноукраїнської народної мови.

Рисунок 1. Грінченко Б. Словарь української мови. Зібрала редакція журналу «Киевская старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу 1907–1909, Б. Грінченко. Т. 1–4. Київ, 1996–1997

Наша мета – представити тематичні групи діалектних гунгаризмів, зокрема і вузьколокальних, наявних у «Словарі», та невелику кількість тих слів угорського походження, які ввійшли до лексичного складу української літературної мови. Переважна більшість була відома на всій західноукраїнській мовній території кінця ХІХ – початку ХХ століття. Джерелами виявлення гунгаризмів у «Словарі» були наступні видання: Верхратський І. «Словарець», приложенный кь книгѣ И. Верхратскаго: *«Про говор галицких лемків»*. Львів, 1902; він же: «Словарець», приложенный кь статѣ И. Верхратскаго: *«Знадоби для пізнання угорскоруских говорів»*. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів, 1902; він же: *Знадоби до словаря южнорусского*. Львів, 1877; він же: Початки до уложеня номенклятури и терминологіі природописної, народнеї... Львів, 1964, 1869; *Галицько-руські народні приповідки*. Зібрав, упорядкував і пояснив Др. І. Франко. Львів, 1901; Гнатюк В. *Галицько-руські народні легенди*. Львів, 1902; Головацький Я.О. *Народныя пѣсни галицкой и угорской Руси*. Москва, 1878; він же: *О народной одеждѣ и убранствѣ Русиновъ или Русскихъ въ Галичинѣ и сѣверо-восточной Венгрии*. 1877; Гринченко Б.Д. *Етнографическіе матеріали, собраные въ Черниговской и сосѣднихъ съ ней губерніяхъ...* Чернігів. 1895, 1896, 1899; *Етнографічний збірник*, який видає Етнографічна комісія Наукового Товариства імені Шевченка. Під ред. Д-ра І. Франка. Львів, 1898; Закревскій Н. *Старосвѣтскій бандуриста. Словарь Малороссійскихъ идиомовъ*. Москва, 1861; *Исторические пѣсни малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова*. Київ, 1874, 1875; Кулишъ П. *Записки о южной Руси*. 1856–1857; *Малорусскія народныя преданія и рассказы*. Сводъ Михаила Драгоманова. Київ, 1876; *Малорусько-німецький словарь*. Укладачі Є. Желехівський і С. Недільський. Львів, 1886; Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. *Матеріяли до українсько-руської етнольогії*. Хв. Вовк (ред.). Львів, 1899; Рудченко И.Я. *Чумацкія народныя пѣсни*. Київ, 1874; Свидныцькый А. *Люборацьки*. Семейна хроника. Київ, 1901; Федькович І. *Поэзиі*. Часть 1. Львів, 1862. Випуск другий і третій. Коломия, 1867; Шухевич В. *Гуцульщина*. Львів, 1899–1901. Ми звернули увагу на те, що найчастішими є посилання на праці І. Верхратського та Я. Головацького. При гунгаризмах *бирувати, битар, бичак, бокор, калап, леквар, рянварь, тенгерия* указується

скорочена назва *Угор.* (тобто Угорщина), – це означає, що вищенаведені слова були поширені лише на території сучасного Закарпаття (колишньої Угорської Русі). Ареал поширення гунгаризмів *антал, байлувати, газда, орсак, рунтати* виходить за межі західноукраїнських діалектних територій.

Завдяки інтерферентним явищам, що відбувалися на лексичному рівні, спричинивши появу українсько-угорського мовного взаємовпливу, переважна більшість гунгаризмів потрапила до українських говорів безпосередньо усним шляхом, частина їх – опосередковано – через румунські, словацькі, рідше, польські говори. Двадцять чотири слова нижчеперерахованих гунгаризмів засвідчена закарпатськими писемними пам'ятками XVI–XVIII століття (див. Dezső 1989: 49–93).

Подамо тематичні групи гунгаризмів, які засвідчені у «Словарі» за редакцією Бориса Грінченка, покликаючись на мовознавчі праці, зокрема і словники:

назви живих істот та їх органів: *бирів* ‘сільський староста’ (Грінченко 1: 56) < уг. *bíró* у значенні ‘сільський суддя’. Пор. Csoréi 1883: 12, Csűry 1: 94, ЕСУМ 1: 184–185; *газда, газда* ‘господар’; подано 13 дериватів (Грінченко 1: 264, 345) < уг. *gazda*. Пор. Dóhóvics 1835: 5, і в значенні ‘чоловік’ (Csoréi 1883: 63), Csűry 1: 324–325, СУМ 2: 12, ЕСУМ 1: 450–451. *Легінь* ‘парубок’ (Грінченко 2: 350) < уг. *legény*. Пор. Csoréi 1883: 168, Csűry 2: 19, СУМ 4: 461, ЕСУМ 3: 209. *Катун* ‘солдат’ (Грінченко 2: 226) < уг. *katona*. Пор. Csoréi 1883: 144, Csűry 1: 463–464, ЕСУМ 2: 226. *Югас* ‘вівчар’ (Грінченко 4: 531) < уг. *juhász*. Пор. Csoréi 1883: 438, Csűry 1: 438. *Баус, баюс* ‘вуси’, деривати *баусатий, баюсатий* ‘вусатий’ (Грінченко 1: 34) < уг. *bajusz*. Пор. Dóhóvics 1835: 3 зв., Csoréi 1883: 9, Csűry 1: 58, *баюс* (ЕСУМ 1: 156); *бавуса* (ЕСУМ 1: 108). *Бендюх* ‘пузо’ (Грінченко 1: 49) < уг. *bendő*. Пор. Csoréi 1883: 11, *bendő* (Csűry 1: 83), *böndő* (Csűry 1: 111), ЕСУМ 1: 166. *Паприка* ‘перець’ (Грінченко 3: 95) < уг. *paprika*. Пор. Dóhóvics 1835: 9, Csoréi 1883: 248, Csűry 2: 216–7, СУМ 6: 58, ЕСУМ 4: 285. *Тенгериця* ‘кукурудза’ (Грінченко 4: 254) < уг. *tengeri*. Пор. Csoréi 1883: 391, Csűry 2: 383, *тенгериця, тендериця* (ЕСУМ 5: 544), *кендериця* (Грінченко 2: 423). *Марга* ‘скотина’ (Грінченко 2: 405), *маржина* (Грінченко 2: 406) < уг. *marha*. Пор. Csoréi 1883: 179, Csűry 2: 63–64, ЕСУМ 3: 390. *Лаба* 1) ‘лапа’, 2) ‘ніжка у ступці’,

3) ‘один із двох стовпів, дерев’яних або залізних, який підтримує на припічку комін у гуцульській печі’ (Грінченко 2: 337) < уг. *láb*. Пор. Csoréi 1883: 166, Csűry 2: 3–4), ‘лапа’ (СУМ 4: 427). В ЕСУМ зазначається, що іменник *лаба* вживається у таких же значеннях, як і в словнику Грінченка (ЕСУМ 3: 173);

назва ознаки тварини: *барнавий, барнастий, барнявий, барнястий* ‘коричневий, бурий’ (Грінченко 1: 31) < уг. *barna*. Пор. Csoréi 1883: 8, Csűry 1: 63, ЕСУМ 1: 145;

назви одягу та взуття: *бунда* ‘верхній одяг – вид суконного пальто’ (Грінченко 1: 110) < уг. *bunda*. Пор. Csoréi 1883: 21, Csűry 1: 116, СУМ 1: 255, ЕСУМ 1: 295. *Кабат* ‘куртка, солдатський мундир’; 2) ‘у жінок – спідниця’; похідні *кабатик, кабатина* те саме, що *кабат*, тільки один екземпляр, *кабатиня* ‘солдатський одяг’ (Грінченко 2: 203). Пор. у значенні ‘спідниця’ (Csoréi 1883: 140), Csűry 1: 439, СУМ 4: 64, ЕСУМ 2: 331. *Калал* ‘чорний капелюх з низьким круглим верхом і широкими полями, загнутими униз’ (Грінченко 2: 209) < уг. *kalap*. Пор. Csoréi 1883: 141, Csűry 1: 444, ЕСУМ 2: 347. *Кепень* ‘одяг угорських українців-міщан’; 2) ‘верхня суконна кофта, яку носили українські міщанки в Угорщині’ (Грінченко 2: 235) < уг. *köpeny*. Пор. Csűry 1: 549, *кепеняк, кепень* (ЕСУМ 2: 423), *кобеняк* (ЕСУМ 2: 476). *Рянда, ряндя, ряндярь, ряндочка* ‘ганчірка, дрантя’ (Грінченко 4: 93); *ряндявий* ‘порваний, обшарпаний’ < уг. *rongy*. Пор. Довг. 12 зв., Csoréi 1883: 354, Csűry 2: 275, *ряндя* (ЕСУМ 5: 155), *ранда* (ЕСУМ 5: 23–24). *Бочкори* ‘вид шкіряного взуття, те саме, що і постоли’ (Грінченко 1: 90–91) < уг. *boskor*. Пор. Dóhóvics 1835: 4 зв., Csoréi 1883: 17, Csűry 1: 97, ЕСУМ 1: 240–241. *Чижми* ‘угорські чоботи, чорні або червоні’ (Грінченко 4: 461) < уг. *csizma; чижмар* ‘чоботяр’. Пор. Csűry 1: 150–151;

речі та прилади повсякденного ужитку: *антал* ‘маленька бочка в 60 пляшок’ (Грінченко 1: 8) < уг. *antalag*. Пор. Csoréi 1883: 3, ЕСУМ 1: 75. *Бага* ‘гар з чубука’ (Грінченко 1: 18). Пор. ЕСУМ 1: 108. *Бардаш* ‘велика сокира’ (Грінченко 1: 29) < уг. *bárd*. Пор. Csűry 1: 62, СУМ 1: 105, ЕСУМ 1: 29. *Бичак* ‘ніж з невеликою колодочкою’ (Грінченко 1: 59) < уг. *bicsak*. Пор. Csoréi 1883: 12, Csűry 1: 92, ЕСУМ 1: 188. *Бокрейда* 1: 83 ‘букет штучних квітів чи павлине пір’я, які дарує молода і дружки молодому’ < уг. *bokréta*. Пор. Dóhóvics 1835: 4 зв., *бокрейта* (Csoréi 1883: 16), Csűry 1: 100, ЕСУМ 1: 224. *Валів*

‘корито’ (Грінченко 1: 124) < уг. *vályú*. Пор. Csoréi 1883: 24, Csűry 1: 439, ЕСУМ 1: 326. *Валоб* ‘вид товстої дошки’ (Грінченко 1: 124). В ЕСУМ зазначається, що етимологія неясна, можливо, пов’язана в іменником *валів* (ЕСУМ 1: 326). *Коршов* ‘вид посуду’, похідний *коршовик* (Грінченко 2: 289) < уг. *korsó*. Пор. Csűry 1: 538, ЕСУМ 3: 47. *Лампаш* ‘ліхтарня’ (Грінченко 2: 343) < уг. *lámpás*. Пор. Csoréi 167, Csűry 2: 8, ЕСУМ 3: 189. *Ланц* ‘ланцюг’ (Грінченко 2: 343) < уг. *lanc*. Пор. Dóhóvics 1835: 8 зв., Csoréi 1883: 167, Csűry 2: 8, СУМ 4: 444, ЕСУМ 3: 191–192. *Пантличка* ‘петля из тасьми’ (Грінченко 3: 93) < уг. *pántlika*. Пор. Dóhóvics 1835: 9, Csoréi 1883: 247, Csűry 2: 214, ЕСУМ 4: 279. *Погар, пугарь* ‘чарка’ (Грінченко 3: 230); *пугарчик* ‘келишок’ < уг. *rohár*. Пор. Dóhóvics 1835: 11 зв., Csoréi 1883: 267, Csűry 2: 241, СУМ 6: 705, ЕСУМ 4: 473. *Трембіта* ‘музичний інструмент гуцулів – довга біля 3 метрів, дерев’яна труба’ (Грінченко 4: 280) < уг. *trombita*; похідні *трембітка*, *трембіточка*, *трембітанник* ‘музикант, який грає на трембіті’. Пор. Csűry 2: 405, СУМ 10: 242, ЕСУМ 5: 628;

назви предметів: *бігарь* ‘палка’ (Грінченко 1: 60). За ЕСУМ (1: 159) іменник *бегарь* в українській мові утворився, очевидно, з угорського *bige* ‘цурка’ < укр. *бита* – загострений з двох кінців цурпалок, яким діти граються, підбиваючи і ловлячи його (ЕСУМ 1: 182). Очевидно, розширення значення слова відбулося на власне українському мовному ґрунті. Пор. Csoréi 1883: 12, Csűry 1: 92. *Бокор* ‘пліт’ (Грінченко 1: 83) < уг. *bokor*, але в значенні ‘кущ, купа’. Пор. Csoréi 1883: 16, і в значенні ‘щось зв’язане до купи’ (Csűry 1: 99–100), ЕСУМ 1: 224. Розширення значення іменника відбулося на українському мовному ґрунті у зв’язку із складанням окремих «штук» до купи, в результаті якого зробили пліт. *Дараба* ‘пліт із сплавного лісу (тобто дерева)’ (Грінченко 1: 358) < уг. *darab*, але у значенні ‘шматок, штука’. Пор. СУМ 2: 211, Csűry 1: 163. В ЕСУМ зазначається, що іменник *дараба* ‘пліт із сплавного дерева’, очевидно, походить від угорського *darab* ‘шматок, штука’; зміна значення відбулася на українському ґрунті у зв’язку з вимірюванням сплавного лісу на *дараби* «штуки», кожна з яких становив окремий пліт (ЕСУМ 2: 12–13);

назви властивостей і стану людини: *банність* ‘смуток, туга’ (Грінченко 1: 27) < уг. *bánat*; деривати *банно* ‘сумно, тужливо’; *банувати* ‘тужити, жаліти’ < уг. *bán(kódik)* Пор. Csoréi

1883: 7, Csűry 1: 60–61, СУМ 1: 102, ЕСУМ 1: 135. *Бизувати* (Грінченко 1: 55), *бізувати* (Грінченко 1: 63) 1) ‘поручитися, схвалювати що-небудь’; 2) ‘бути в стані’; 3) *бізуватися дарабою* ‘керувати плотом’ < уг. *bízik*; *бизівний* ‘вірний, надійний’ < уг. *(meg)bízható*. Пор. Csorpei 1883: 12, Csűry 1: 95, ЕСУМ 1: 194. На власне українському мовному ґрунті відбулося, очевидно, розширення значення слова: *бізуватися* ‘братися за що-небудь’. *Бирувати* ‘могти, бути у силі’ (Грінченко 1: 57) < уг. *bír*. Пор. Csorpei 12, Csűry 1: 93–94;

назва хвороби: *бетега, бетегота* 1) ‘хвороба’; 2) ‘ні до чого нездатна людина’ (Грінченко 1: 53) < уг. *beteg(ség)*; дериват *бетезний* ‘хворий’ < уг. *beteg*. Пор. Csorpei 1883: 11, Csűry 1: 88, ЕСУМ 1: 178;

назви дій і станів: *байлувати* ‘притягувати другу пару волів і штовхати віз на гору’ (Грінченко 1: 21) < уг. *bajlódik*. Пор. *байловати* у значенні ‘возитись, мучитися’ (Csorpei 1883: 6), Csűry 1: 57, у значенні ‘пробувати, перевіряти, куштувати’ (ЕСУМ 1: 117). Значення дієслова *байлувати* у «Словарі» Грінченка є ближчим до угорського *bajlódik* ‘возитись’, адже, щоб проштовхати віз на гору, потрібні певні зусилля, необхідно *возитись*. *Бантувати* ‘турбувати, штовхати, бурити’ (Грінченко 1: 27) < уг. *bánt*. Пор. Csorpei 8, Csűry 1: 61, ЕСУМ 1: 135. *Рунтати, рунтувати* ‘турбувати, руйнувати’, *рунтатися* ‘турбуватися’ (Грінченко 4: 88) < уг. *ront*. Пор. Csűry 2: 276, СУМ 8: 910, ЕСУМ 5:143. *Фалатати* є похідним від іменника *фалат* у значенні ‘шматок’, ‘розірвати на шматки’ (Грінченко 4: 374) < уг. *falat* у значенні ‘шматок’. В угорській мові відповідного дієслова немає, що свідчить про те, що дієслово *фалатати* утворилося на українському мовному ґрунті;

назви народного повір’я: *босорканя* (Грінченко 1: 90), *бусурканя* (Грінченко 1: 115) ‘відьма, чаклуня’; *босоркун* ‘чаклун’ < уг. *boszorkányu*. Пор. Dóhóvics 1835: 4 зв., Csorpei 1883: 17, Csűry 1: 109, *босорка* (ЕСУМ 1: 237);

назви їжі та тютюнових виробів: *леквар* ‘повидло (із сливи)’ (Грінченко 2: 353) < уг. *lekvár* (але на позначення повидла із будь-яких фруктів). Пор. Csorpei 1883: 169, у словнику Б. Чурі подається таке ж значення номена *леквар*, тобто ‘повидло із сливи’, як і в словнику Грінченка (Csűry 1: 24). *Доган, дуган* ‘тютюн’ < уг.

dohány (Грінченко 1: 406). Пор. Dóhóvics 1835: 5 зв., Csorei 1883: 74, Csűry 1: 173–174, ЕСУМ 2: 116.

назва житла: *салаш, салашина* ‘халупа, намет’ (Грінченко 4: 97) < уг. *szállás*, дериват *салашитися* ‘поселитися десь’, *салашувати* ‘жити в халупі’. Пор. Dóhóvics 1835: 12, Csorei 1883: 355, Csűry 2: 316, ЕСУМ 5: 168;

назви одиниць міри: *дарабчик* ‘штамок’ (Грінченко 1: 358) < уг. *darab*. Пор. Dóhóvics 1835: 5 зв., *дарабъ* (Csorei 1883: 65), Csűry 1: 163, ЕСУМ 2: 12. *Фалат* ‘шматок’, похідне *фалаток* (Грінченко 4: 374) < уг. *falat*. Пор. Csorei 1883: 414, Csűry 1: 252;

місце поховання: *теметів* ‘кладовище’ (Грінченко 4: 253) < уг. *temető*. Пор. Csorei *тенетовъ* (1883: 391), Csűry 1: 381, *теметів* (ЕСУМ 5: 542);

назви тканини: *баршан* ‘бархатний, оксамитовий’ (Грінченко 1: 146) < уг. *bársony*. Пор. Csorei 1883: 8, Csűry 1: 63, ЕСУМ 1: 146;

прислівники: *гіяба* (Грінченко 1: 287), *гляба* (там само, 292) ‘неможливо, даремно’ < уг. *hiába*. Пор. Csorei 1883: 52, у значенні ‘безкорисно, без причини, при всьому тому’ (Csűry 1: 381), ЕСУМ 1: 518. *Кіп*. Яким *кіпом* ти міг то учинити? (Грінченко 2: 245) < уг. *kép(ren)*. Пор. ЕСУМ 2: 448–449;

інші: *галдамаш* (Грінченко 1: 267), *одомаш* (там само, 3: 42) ‘могорич’ < уг. *áldomás*. Пор. Csorei 1883: 230, Csűry 1: 32, *галдамаш* (ЕСУМ 1: 459), *одомаш* (там само, 4: 162). *Готар* ‘межа, кордон’; *готарити* ‘межувати, відноситися до чого-небудь’ (Грінченко 1: 319). *Хотар* ‘земля, яка приналежить поселенню’ (Грінченко 4: 411) < уг. *határ*. Пор. Dóhóvics 1835: 6 зв., Csorei 1883: 51, Csűry 1: 369, *готар* ‘межа, кордон’, *хотар* ‘усі землі, що належать селищу’, *готарити* ‘межувати’ (ЕСУМ 1: 576). *Орсак* 1) ‘країна’; 2) ‘вимощений шлях’ (Грінченко 3: 63) < уг. *ország*. Пор. Dóhóvics 1835: 9 зв., Csorei 1883: 236, Csűry 2: 188, ЕСУМ 4: 214. *Хісен* (Грінченко 4: 400), *хосен* ‘користь, вигода’, похідні *хосний, хіснувати, хоснувати* ‘користуватися’ (там само, 4: 411) < уг. *haszon*. Пор. Dóhóvics 1835: 6 зв., Csűry 1: 367, *хісен, хіснувати* (СУМ 11: 75), *хосен* (там само, 132).

Наведені вище слова перебувають за межами сучасного літературного вжитку, окрім іменників *тазда, легінь* та *наприка*. Попри наявність цілого ряду діалектизмів, «Словарь» зробив

помітний крок у процесі нормалізації лексичного складу української мови. Достовірною є думки вчених (Білодід 1973: 300; Дзендзелівський 2004: 610; Дзендзелівський–Статтєєва 2004: 123), що «Словарь української мови» за редакцією Бориса Грінченка є найавторитетнішою лексикографічною працею, одним із найбільших і найкращих у слов'янстві словників.

1.4. Запозичення з угорської мови в українській літературі

Вивчення стилістичної функції гунгаризмів в українській художній літературі, зокрема у західноукраїнській, є одним з основних питань у нашій науковій діяльності.

1.4.1. Гунгаризми у творах західноукраїнських письменників кінця XIX–початку XX століття

Кінець XIX – початок XX століття ознаменувався появою в українській літературі нової генерації письменників. Літературна молодь шукала нового змісту, форми і засобів зображення людини, її буття, тривоги, надій і реальних перспектив на гуманніше майбутнє. Головним принципом діяльності „нової людини” стало служіння Грінченку, прагнення „зробити з мужиків народ” (Гнідан 2005: 67–70).

Представники нових літературних сил досліджували людину в найрізноманітніших проявах індивідуальних якостей, прагнули передати насамперед її психологічний і моральний стан, ті риси характеру, які виокремлюють індивідуальне в суспільному, вичленовують його із загального. Тому українська література на зламі віків характеризувалася підвищеним інтересом до внутрішнього духовного світу людини, намаганням більшості письменників до синтезу реалізму і романтизму.

У творах західноукраїнських письменників цього періоду здебільшого зображували гуцульське село – темне, бідне, забуте Богом і людьми, та його мешканці – люди трагічної долі, виснажені жорстокими життєвими випробуваннями і щоденною боротьбою за існування (дет. про це Жук–Лесина 1989: 303–390; Гнідан 2005: 353–595).

Діяльність західноукраїнських письменників кінця XIX – початку XX століття була спрямована на посилення

комунікативної спроможності української мови, збагачення її тематичного діапазону для спілкування в колі освічених верств. Так склалося, що українці на цих теренах перебували в щоденних зв'язках з представниками інших національностей. «Контакти українців з іншими національностями, – зазначає Г. Бідер, – як з їх соціальною елітою (наприклад, з німецьким цивільним і військовим управлінням, з польською шляхтою і міщанством, з румунським православним духівництвом, а також з угорською шляхтою), так і з нижчими соціальними верствами – змушували їх до використання іноземних мов у писемному та усному спілкуванні. Внаслідок цього виникла соціально обмежена і територіально локалізована двомовність, а також багатомовність певних груп українців (українсько-німецька, українсько-польська, українсько-єврейська, українсько-румунська, українсько-угорська двомовність)» (Бідер 1997: 25). Отже, багатомовне середовище і активна міжмовна взаємодія не могли не вплинути на лексичний склад західноукраїнської мови.

Письменники Західної України широко користувалися живою народною говіркою Гуцульщини. Крім польських, німецьких, молдавських, румунських та інших запозичень, зустрічаємося і з угорськими запозиченнями. «Внаслідок цього, – як зазначає О. М. Муромцева, – окремі лексичні, морфологічні, синтаксичні елементи згаданих мов протягом тривалого часу адаптувалися до системи української мови і стали органічною складовою частиною південно-західного наріччя, певною мірою вплинули на специфіку його лексичного складу» (Муромцева 2004б: 198). Завдяки низці таких мовних впливів, західноукраїнський варіант літературної мови залишається «безцінним пластом для дослідження мовознавців» (Кхольод 2006: 152) і привертає увагу дослідників, що вивчають, наприклад, угорсько-українську мовну інтерференцію.

На наявність угорських запозичень у галицьких говорах вперше привернув увагу науковців Еміль Балецький у статті «О некоторых венгерских заимствованиях в украинском языке (венгерские заимствования в произведениях Н.Л. Устияновича)» (Балецький 1963: 337–386). Згадки про Угорщину та угорців у галицькому фольклорі (у статті наведено кілька цитат з галицького фольклору, зібраних Яковом Головацьким), на думку Балецького, свідчать про те, що галицько-угорські зв'язки розпочалися ще в

період княжої доби (Балецький 1963: 341). Тож вони не могли не вплинути на словниковий склад галицьких українських говорів, зокрема увійшли і до творів письменників Галичини. Балецький зауважує, що угорські запозичення зустрічаються і в творах Сидора Воробкевича, Юрія Федьковича, Леся Мартовича, Івана Франка, Ольги Кобилянської, Марка Черемшини, Петра Козлянюка (там само, 337). Отже, Е. Балецький показав напрямок для подальших досліджень гунгаризмів у західноукраїнській літературі.

Через рік після появи праці Е. Балецького П. Лизанець (1964) написав статтю про угорські запозичення у творах буковинської письменниці кінця ХІХ – початку ХХ століття О. Кобилянської. Посилаючись на найновіші дослідження того часу, мовознавець проаналізував одинадцять слів, які походять з угорської мови, або ж ця мова була посередником їх переходу до української: *банда, банувати, газда, готар, ланц, маржина, паприка, пугарик, пуста, хосен, шатро*. Він довів, що дієслово *банувати* потрапило у буковинські говори не посередництвом молдавської (румунської) мови, як вважає більшість мовознавців, а з українських говорів Закарпаття, де воно фіксується в писемних пам'ятках уже з ХVІІ століття (Лизанець 1964: 38–39).

Досліджені нами гунгаризми і нововияви, а саме *бізівно, бірувати, бунда, габи, гайдук, гонвед, дараба, дудурувати, кабата, кібзувати, рунтати, салаш* та їх деривати, кількісно доповнюють гунгаризми – результати дослідження Е. Балецького і П. Лизанця. Нижче подамо лексеми, запозичені з угорської мови, що наявні у творах Леся Мартовича, Марка Черемшини, Осипа Маковея і Тимофія (Тимотея) Бордуляка. Кожний гунгаризм подається за такою структурою: після реєстрованого слова слідує український відповідник (якщо існує похідне утворення, подаємо його після реєстрового слова. Далі іде угорський відповідник, після якого вміщено посилання на історико-лінгвістичні джерела та приклади із творів письменників, у дужках вказується назва твору і номер сторінки. Посилання на «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського вказує на розповсюдженість слова у західноукраїнських говорах кінця ХІХ століття; про наявність слова у закарпатській народній мові свідчить «Русько-мадярський словарь» Л. Чопея, а «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка дає відомості про те, чи вживалося слово в українській мові до початку

XX століття. Дані словника Л. Чопея та Є. Желехівського і С. Недільського свідчать про те, що аналізовані гунгаризми були поширені по обидва боки Карпат в один і той же час.

За нашим припущенням, більшість наведених слів-гунгаризмів потрапили у західноукраїнську мову посередництвом закарпатських українських говорів, які, зі свого боку, мали зв'язок з угорськими говорами упродовж століть. Цей вплив не був однобічним, адже і західноукраїнські лексичні запозичення – на позначення слів, зворотів, властивих південно-західному наріччю, у науковій літературі вживається термін *галичанізм*, *галицизм* або *рутенізм* (Муромцева 2004а: 92) – поповнюють лексичний склад мови закарпатських письменників (Альбрехт 2001: 61–63).

Гунгаризми проникли і в інші сусідні мови, зокрема, словацьку, польську, сербську, хорватську, болгарську, польську, румунську та російську (у російську мову переважно через українське або польське посередництво).

Подамо перелік виявлених нами гунгаризмів, які зустрічаються у творах західноукраїнських письменників:

бана ‘туга’; похідне дієслово – *банувати* ‘тужити, нидіти’; *банно* – похідний прислівник у знач. ‘шкода, сумно, тужно’. Від іменника *бана* є прикметникові, дієслівні, дієприкметникові та прислівникові утворення < угор. *bán(at)* – невідомого походження (ESz: 54); пор. *banovan’j*, яке вперше зафіксовано у XVI ст.; *banovati* з’являється у XVII ст. (Dezső 1989: 50) – Ця, любки пишні, вже своєї *бани* не *вибанує* та й своєї люби ріками не затопит! (Черемшина: Зарікайся мід-горівку пити!.. 238); Наче за мерцем, за Петриком *банувала* (Черемшина: Карби, 49); Ви цілком не *бануйте* за Бразилією, бо тут біда ще гірша, як у вас (Бордуляк: Іван Бразилієць, 212); Гриць *забанував* за першою небіжкою; після її смерті та ходив цілий тиждень, як строений: ні робота його не бралася, ні їда (Мартович: Мужичька смерть, 53); Не *банно* йому було й льоху продати на комісійні кошти (Мартович: Ось поси моє! 112); Таке молоде, гей весна яра, а таке жалісливе, таке переболене та *перебановане!* (Черемшина: Зарікайся мід-горівку пити!.. 236). Л. Чопей не вважає слово запозиченням з угорської, не виділяючи його курсивом (Csoréi 1883: 7; Желехівський 1886: 12; Грінченко 1: 27). Слово наявне у польській, чеській, словацькій, болгарській мовах, яке є запозиченням з угорської *bán* ‘шкодувати, каятись’ (ЕСУМ 1: 135); в угорських

говорах дієслово *bán* вживається у значенні ‘жаліє кого-, що-небудь’, ‘жаліє щось від когось’ (ÚMTsz 1: 331) Див. ще: *банувати* (Лизанец 1976: 575; Барань-Комарі 2005: 116; Піпаш–Галас 2005: 11), польське *banować* (Brückner 1927: 15; Wołosz 1989: 229–230), рум. *bănuî* (Tamás 1966: 100–101), східносл. *banovac, banovane* (Halaga 1: 125).

Бізівно ‘напевно’ < угор. *biztos* – похідне утворення від дієслівної основи *bízik*, ESz: 71); зафіксоване у писемних пам’ятках XVI, XVII ст. (Dezső 1989: 53); – Передтогід сімох, а тепер знов сімох газдів *бізівно* буде менше (Черемшина: Бодай їм путь пропала! 169). *бізівно* у знач. ‘несомнїно, навѣрно’, зазначається, що слово народного вжитку (Csopci 1883: 12; Желехівський 1886: 28; Грінченко 1: 55). Укр. прислівник *бізівно, бізувно* запозичення з угорської мови; дієслівна форма *бізувати* ‘довіряти, надіятися’ < угор. *bízik* (ЕСУМ 1: 194); в угорських говорах вживається у такому ж значенні (ÚMTsz 1: 497). Див. ще *бізувно* (Барань-Комарі 2005: 116; Піпаш–Галас 2005: 13), польське *bizon* (Brückner 1927: 28), *bizoń, bizun* вперше зустрічається у XVII столітті (Wołosz 1989: 236).

Бірувати ‘могти’ – прикметниковий дериват (*не*)*біровитий*) < угор. *bír* невідомого походження (ESz: 70); вживається і в знач. ‘панувати’ зафіксованого у писемних пам’ятках XVI–XVII століття (Dezső 1989: 52). – Кобито ми *бірували*, коби-сми сокотилися (Черемшина: Карби, 52); Якби не боялася ночі, то не уступилася б з місця, бо не *бірує* (Черемшина: Бабин хід, 97); Ніби й сором, і нема чого таки сподіватися, аби голову накрила, кожде обмине зату, а ми на ґрунтик так *небіровиті*, та й то тому так гірко, – жалкувався жалісним, але не поважним голосом Тимофій (Черемшина: Більмо, 120). *Небіровитий* – несильний, тут у знач. ‘небагатий’; вказується на те, що слово вживається на території колишньої Угорської Русі (сучасного Закарпаття) (Csopci 1883: 12; Желехівський 1886: 30; Грінченко 1: 57); ‘т.с.’ (ЕСУМ 1: 201); в угорських говорах вживається у знач. ‘розуміє щось, здатний щось зробити’ (ÚMTsz 1: 485). – Див. ще *біровати* (Лизанец 1976: 578; Барань-Комарі 2005: 117; Піпаш–Галас 2005: 13), східносл. *birovac* (Halaga 1: 134).

Бунда ‘шуба’, тут у знач. ‘кожух’ < угор. *bunda* – невідомого походження; у сербсько-хорватській, словенській та чеській мовах іменник *bunda* ‘т.с.’ походять з угорської мови (ESz: 91); вперше зафіксовано у XIX столітті (1806 р.) (Dezső 1989: 53) – То перше бувало, аж любо було подивитися: дівка як убралася в *бунду*,

підперезалася, чоботи взула... (Маковей: Нові часи, 152). Український іменник *бунда* вживається у різних значенневих відтінках: ‘вид суконного пальта’; ‘короткий хутряний одяг’; ‘кожух без рукавів’; ‘тепла білизна’; ‘занадто широке пальто’, ‘плаття’; ‘сарафан’; ‘дівоче плаття’; ‘теплий дорожній балахон’ (Csoréi 1883: 21; Желехівський 1886: 49; Грінченко 1: 110). Номен *бунда* запозичений, мабуть, частково через польське і словацьке посередництво, з угорської і східнонорманських мов (ЕСУМ 1: 295); в угор. говорах вживається у значенні фразеологічної одиниці *akinek nem bundája ne vegye magára* ‘у чужий черевик ноги не сунь’ (ÚMTsz 1: 632). Пор. польське *bunda* (Brückner 1927: 49); за припущенням В. Волоша іменник *bunda* міг потрапити у польську мову у ХІХ столітті (Wołosz 1989: 89; його ж, 1991–199: 14), схв. *bunda* (Nyomárkay 1989: 310), рум. *búndă* (Tamás 1966: 154), східносл. *bunda* (Halaga 1: 158). Див. ще Лизанец 1976: 581; Барань-Комарі 2005: 118; Піпаш–Галас 2005: 18.

Габи (тут Pluralia Tantum) ‘хвиля’, тут у значенні ‘водопад’, але поширені і значення ‘піна’ або ‘вершки’ < угор. *hab* – первинне значення якого було ‘хвиля’, (ESz: 274); давньоуральського походження (Довгович 2003: 5 зв.) – Потужили ми швайки на дарабі та й кермами, як грудьми, боремося із *габами* (Черемшина: Марічку голова болить, 243). Тут дається таке пояснення слова: *габи* – водопади у вузьких місцях русла річки (Желехівський 1886: 133). *Габа* у значенні ‘хвиля’ – запозичення з угорської; словацьке *hab* ‘т.с.’ (ЕСУМ 1: 444). В угор. говорах вживається у зовсім інших значеннях, напр., ‘виноградне сусло’, ‘пшениця овіяна вітром’, ‘вістря коси’ (ÚMTsz 2: 776). Див. ще: у знач. ‘річкова хвиля’, ‘середня течія річки’ (Лизанец 1976: 586; Піпаш–Галас 2005: 32), рум. *hop* (Tamás 1966: 440), східносл. *haba* (Halaga 1: 261).

Гайдук ‘гайдук’, тут у знач. ‘вид танцю’ < угор. *hajdú* наявний і в російській мові, (ESz: 278–290); зафіксовано у ХVІІІ ст. (1708 р.); слово утворене в результаті розбіжності значення діеприкетника *hajtó*; номен *гайдук* став інтернаціоналізмом (Dezső 1989: 62). – А тепер дід тобі каже, аби-с йшов *гайдука* танцювати, най вуйки та вуйни видют! (Черемшина: Карби, 47). Л. Чопей не вважає слово запозиченням з угорської, не виділяючи його курсивом (Csoréi 1883: 50); ‘высокорослый служитель; солдат надворной стражи’ (Желехівський 1886: 134, Грінченко 1: 265); у цьому ж значенні

I. Котляревський вживав слово у поемі «Енеїда». *Гайдук* ‘повстанець – партизан у південних слов’ян у XV–XIX ст.’; угорське *hajdú* ‘розбійник’ зустрічається у білоруській, словацькій, болгарській, македонській, сербській, хорватській мовах; уг. *hajdú* (мн. *hajduk*) за походженням є назвою однієї з етнічних груп угорців; непереконливим є твердження про польське посередництво (ЕСУМ 1: 453). В угор. говорах слово вживається у різних значеннях, наприклад, ‘виконавець однієї з дитячих ігор’, ‘людина, яка не розуміється в чомусь’ (ÚMTsz 2: 794–795). Іменник зафіксований у пам’ятках російської мови 1582 року, має і відповідники жіночого роду *гайдучка*, *гайдучиха* (Kniezsa 1955: 834–836). Деякі мовознавці російське *гайдук* виводили з угорської посередництвом польської (Hollós 1996: 23–24) < пор. польське *hajduk* теж і в знач. ‘вид танцю’, яке розповсюдилося у польській мові у XVI столітті; на думку В. Волоша в українські говори потрапило через польське посередництво (Wołosz 1989: 255–256; його ж 1991–1992: 11). П. Лизанець в одній статті (1967: 54) *гайдук* відносить до сумнівних мадяризмів, в іншій (1976: 586) зазначає, що слово є історизмом; у знач. ‘охоронець, поліцай’ (Піпаш–Галас 2005: 32), рум. *haiduc* (Tamás 1966: 396–397), східносл. *hajduk* (Halaga 1: 263).

Гляба ‘даремно, марно’; у творах М. Черемшини подається і як у знач. ‘не можна, годі’ < угор. *hiába* – угор. *hiába* є прислівникове утворення від прикметника *hiú* (ESz: 302); вперше зустрічається у творах М. Андрелли (Росвиговського) у XVII ст. (пор. Dezső 1989: 64) – Обігнатися *гляба!* лишень штроф та й штроф, та й штроф (Черемшина: Хіба даруймо воду, 73); Але і панотця *гляба* ревнувати, бо панотець заходить собі із своєю газдинею, так як з жінкою вінчаною, і так щире її виряджає та її голубить та над нею розшибається... (Черемшина: Верховина, 271); Тоті зорі щось міняються, щось вони поморгують, щось вони оповісти хочуть, лиш *гляба* їх розуміти (Черемшина: Коляда, 302); Хаті сорок шість, а дідові сімдесят років, то вже старому *гляба* діти до хресту держати (Черемшина: Верховина, 263). Тут у знач. ‘годі’ (Csoréi 1883: 52), *гіяба* (Желехівський 1886: 145), зазначається, що слово народного вжитку (Грінченко 1: 292). *Гляба*, *гіяба* ‘неможливо, даремно, марно’ запозичення з угорської (ЕСУМ 1: 531); у Новому діалектному словнику угорської мови зазначено, що слово вживається на Буковині у знач. ‘хоч’, ‘незважаючи на те,

що' (ÚMTsz 2: 941). Див. ще Лизанец 1976: 588; Піпаш–Галас 2005: 36, рум. *héba* (Tamás 1966: 419).

Гонвед ‘гонвед’, тут у знач. ‘угорська кіннота’ < угор. *honvéd*, який є історизмом (Udvari 1997: 620) – складне слово (*hon* ‘вітзична’ + *véd* ‘обороняти’); нім. *Honved*, словац. *honvéd*, польс. *honwed*, рум. *honved* – запозичення з угорської мови (ESz: 312). Село подобає ще бодай на строшене село, хоч *гонведи* прозирають його собачою оселею і кольбами прицитькують так само людські плачі... (Черемшина: Бодай їм путь пропала!, 170–171). Пор. Csoréi 1883: 57. В угорських говорах вживалося у давнину вживалося для глузування над угорською червоною кіннотою (гонведами) (ÚMTsz 2: 993). Польське *honwed*, на думку В. Волоша, було запозичено у ХІХ столітті (Wołosz 1989: 260; 1991–1992: 12), рум. *honvéd* (Tamás 1966: 440). Див. ще у знач. ‘солдат при старому угорському режимі’ (Лизанец 1976: 589; Піпаш–Галас 2005: 37).

Газда ‘господар’ < угор. *gazda* (пор. Довгович 2003: 5 зв.). Запозичення, мабуть, з однієї із слов’янських мов; пор. церковнослов. *gospoda* ‘той, хто приймає гостей’; хорв.-серб., словацьке *gazda*, румунське *gazdă* є запозиченнями з угорської, частково «перезапозичення» (ESz: 247); Л. Деже подає 5 дериватів слова, які зафіксовані у писемних пам’ятках ХVІ–ХVІІ ст. (Dezső 1989: 61) – На дорозі стрітив я знакового селянина. – Звідки, *газдо*? (Маковей: Границя, 241); Принеслася якось перед Іванову хату, стала та й дожидає, заки *газда* вийдуть із хати та примістяться на возі (Мартович: Лумера, 32); Але ж, *газдине*, я зовсім не про вас говорив! – боронився священик (Маковей: Ксантипа, 272); У зелені свята або на Івана Купала ходи полем з процесією, співай молитви, читай євангеліє против *газдівських* піль, лась по горах і дебрах, мучся! (Маковей: Гурке життя, 477); Коли-с не гаран робити, то *газдов* не будеш, письма бериси! (Черемшина: Карби, 47). Є. Желехівський подає деривати від іменника *газда*: 6 іменників, 3 прикметники і 3 дієслова (Желехівський 1886: 167; Грінченко 1: 345). Угорське *gazda* ‘господар’ у свою чергу походить із слов’янських мов (< слов. *gospoda*) (ЕСУМ 1: 450–451); в угорських говорах вживається у різних значеннях, наприклад, ‘голова великої сім’ї/общини, члени якої живуть разом у спільному господарюванні’, ‘так називає дружина чоловіка’, ‘голова групи, які ходять з хати до хати під час

свят' (ÚMTsz 2: 614–615). Пор. Kniezsa 1955: 640–641. В. Волош вказує на період проникнення іменника *gazda* від 1576 до 1600 року (Wołosz 1991–1992: 11; Wańkowski 2000: 414). Див. ще у знач. 'господар хати' (Лизанец 1976: 586; Барань-Комарі 2005: 119; Піпаш–Галас 2005: 42); у російську мову іменник *газда*, закріплений у знач. 'заможній селянин, який господарює на своїй землі', проник посередництвом української мови (Hollós 1996: 23), польське *gazda* у знач. 'багатий селянин' (Brückner 1927: 137), рум. *gâzdă* (Tamás 1966: 370–371), східнослц. *gazda* (Halaga 1: 256).

Дараба 'пліт' від угор. імен. *darab* 'шматок' (зі штук дерева, тобто *дарабів*, виготовляли пліт) < угор. *tutaj* – слов'янське, можливо, словацьке чи словенське запозичення (ESz: 135); у значенні 'невизначена кількість' (Довгович 2003: 5; Dezső 1989: 56) – Але женомо ми раз з-під Чивчина *дараби* (Черемшина: Марічку голова болить, 242); Але не тоту вужевку, що ліси і *дараби* в'яже, але тоту вужевку, що усіх хлопів в один нарід в'яже! (Черемшина: На Купала – на Івана, 300). *Дарабъ*, але тільки у знач. 'шматок' (Csoréi 1883: 65), 'плоть изъ сплавногo лѣсу' (Желехівський 1886: 172; Грінченко 1: 358). Іменник *дараба* 'пліт із сплавногo дерева', очевидно, походить із угорського *darab* 'шматок, штука'; зміна значення сталася вже на українському мовному ґрунті у зв'язку з вимірюванням сплавногo лісу на *дараби* 'штуки', кожна з яких становив окремий пліт (ЕСУМ 2: 12–13); в угорських говорах номен вживається у різних значеннях, наприклад, 'шматок', 'частина сітки', 'ділянка, найближча до села' (ÚMTsz 2: 949–950). З вищеперерахованих значень видно, що іменник *дараб* в угор. говорах не має значення для назви плоту; тому є переконливим твердження, що це значення утворилося на власне українському мовному ґрунті. Див. ще у знач. 'шматок' чи 'нива' (Лизанец 1976: 593), у знач. 'шматок, ділянка землі' (Барань-Комарі 2005: 119; Піпаш–Галас 2005: 45), рум. *dărăb* (Tamás 1966: 290–291).

Дудурувати 'випирати' < угор. *dudorodik* – похідне утворення (ESz: 159) – Патентарі спускають на військовий лад руки вдолину, а киптарі з медалями *видудурують* наперед і зачинають говорити... (Черемшина: Бодай їм путь пропала!, 160). Пор. Желехівський 1886: 208; *дудурутися* 'настовбурчуются, упиратися від страху' (Грінченко 1: 454). Дієслово *дудурутися* 'настовбурчуются; упиратися від страху', очевидно, запозичення з угорської *dudorodik* 'випирати, стирчати', та уг. *dudor* 'опух,

набряк' вважаються звукоекспресивними утвореннями (ЕСУМ 2: 141). Значення, зафіксовані в ЕСУМ, свідчать про розширення семантики слова на українському мовному ґрунті. Поки що нез'ясованими залишаються шляхи проникнення дієслова *дудурувати* у західноукраїнські говори, тому що воно не зафіксоване ні в закарпатських українських, ні в польських говорах. Припускаємо можливість проникнення з мови угорських солдат. В угорських говорах слово вживається у знач. 'тремтіти' (ÚMTsz 1: 1028).

Кабата 'пальто', тут у значенні '(солдатський) мундир', іменник закріпився у Галичині із солдатської мови в період Австро-Угорської Монархії; < угор. *kabát* – західнослов'янїзм, мабуть словацьке запозичення; пор. словацьке, чеське *kabát* 'коротке пальто, піджак' (ESz: 362). – Старі люде тямлять, як ще по угорській війні прийшов звідкись в білім *кабати* і в синій жовнірській шапці та став найматись по господарям до роботи (Бордуляк: Дід Макар, 48); Коло мене щось затріщало, і я по хвилі побачив чоловіка з довгими чорними вусами, з наїженими бровами, в короткім *кабати*, в солом'янім ширококрисім капелюсі з сойчиним пером і з рушницею через плече (Бордуляк: Дяк Гриць, 133); Адіт, мої парафіяни, я лишень в сорочці і – не до вашого гонору кажучи – в поркиницях, а нагавиць нема та і *кабату* нема! (Черемшина: Верховина, 275). Тут у знач. 'куртка'; *кабатъ* (арх.) 'широкая и длинная рабочая рубаха, надѣваемая крестьянами сверхъ кафтана' (Даль 2: 70); у значеннях 1) 'куртка, солдатській мундирь', 2) 'у женщинъ – юбка'; *кабатик*, *кабатина* – одинь екземплярь (Csorei 1883: 140; Желехівський 1886: 328; Грінченко 2: 203). У слов'янських мовах іменник *кабат* має різні значення; тільки у чеській мові відоме застаріле значення 'солдатський мундир'. Іменник *кабат* – запозичення з перської через посередництво угорської і польської мов (ЕСУМ 2: 331). Пор. польське *kabat* (Wołosz 1991–1992: 5–6; Bańkowski 2000: 602, вважає номен застарілим). Див. ще у знач. 'пальто і жіноча спідниця' (Лизанец 1976: 599; Барань-Комарі 2005: 120; Піпаш–Галас 2005: 74), схв. *kabát* (Nyomárkaу 1989: 310), рум. *căbát* (Tamás 1966: 170), східнослц. *kabat* у знач. 'спідниця' (Halaga 1: 321).

Кібзувати 'уявляти', тут у знач. 'міркувати, знати' < угор. *képzél* – похідне утворення (ESz: 399) – То ти меш *кібзувати*, що

гріх, і шо ні, за шо карбуєси карби (Черемшина: Карби, 51); Ну, ну, та я то ніби *кібзую*, побережника кожде має в селі (Черемшина: Більмо, 116). *Кебзувати* (Желехівський 1886: 340), *кібзувати* ‘знати’ (Желехівський 1886: 344). В ЕСУМ зазначається, що дієслово *кебзувати* є запозиченням з молдавської (тобто румунської) мови; молд. *кибзуи* ‘обдумувати, міркувати’ як і рум. *chibzui* ‘т.с.’, ‘зважувати’ (Tamás 1966: 200–201) виводиться від угорського *képezni* ‘підготовляти, формувати, виховувати’, похідного від *kép* ‘картина, вигляд, образ’, запозиченого з давньотюркської мови (ЕСУМ 2: 419–420). Припускаємо, що слово могло потрапити у західноукраїнські говори посередництвом румунської мови через буковинські говори.

Лаба (-и) ‘нога’ і ‘лапа’ < угор. *láb* – давнє уральське слово (ESz: 466–467). – Не бійтеси, дідику, та й бабко, ек купите мені стрільбу, то я тоті карби вистрілею щодо *лаби*! (Черемшина: Карби, 47); Бо мої політичні противники повторяли безнастанно, що я не лише редактор, але ще й панський лакей, котрий найбільше вдоволення находить у лизанню панських *лаб* і ніг... (Маковей: Як я видавав газету, 15); Гектор, уже з ковбасою в зубах, подав Романові *лабу*, блиснув вдячними очима, потім пішов до дверей, отворив собі *лабою* двері і забрався (Маковей: Еманципація мужчин, 75–76). Тільки у знач. ‘нога тварини’ (Csoréi 1883: 166), *лапа* (Желехівський 1886: 394; Грінченко 2: 337). В ЕСУМ висловлюється припущення про зворотне запозичення західнослов’янїзму *лаба* в польську та словацьку мови з румунської чи угорської і зазначається, що іменник *лаба* вживається у таких значеннях ‘лапа’, ‘ніжка на козлах’, ‘ніжка у ступці; один із двох стовпчиків, які підтримують на припічку комин у гуцульській печі’ (ЕСУМ 3: 173). Пор. польське *łaba* (Wołosz 1991–1992: 8). Див. ще у знач. ‘нога тварини’ або ‘ніжка стола’ (Лизанец 1976: 606), у знач. ‘лапа’ або ‘ніжка для козла’ (Барань-Комарі 2005: 122; Піпаш–Галас 2005: 91), рум. *lábă* (Tamás 1966: 485), східносл. *laba* (Halaga 1: 384).

Легінь ‘парубок’ < угор. *legény* – невідомого походження (ESz: 480–481). –Петрикові обарінки давали, називали чемним *легінем* (Черемшина: Карби, 45). Пор. Csoréi 1883: 168; Желехівський 1886: 400; Грінченко 2: 350. Укр. *легінь* ‘юнак,

парубок' з угорської (ЕСУМ 3: 209). Див. ще: і в знач. 'коханий' (Лизанец 1976: 607; Барань-Комарі 2005: 122; Піпаш–Галас 2005: 92), рум. *léghin* (Tamás 1966: 497).

Маржина 'худоба' < угор. *marha* – хорв.-серб. *marva*, словенське *márha*, румунське *marfă* запозичення з угорської (ESz: 515); у пам'ятках XVI–XVII століття вживається у значеннях 'майно' та 'худоба' (Dezső 1989: 74). – Най він побожить на свої діти, а я побожу на свою *маржину* (Мартович: Мужичька смерть, 58); *Маржинки* дасть біг, проше пана (Черемшина: Святий Николай у гарті, 69); Таже-сте виділи, шо лиш травица показала, та й я вже не дома, люцку *маржинку* в полонині сочочу, а покійница пушками запридала, діти кутала! (Черемшина: Грушка, 83). Пор. *марга* (Csoréi 1883: 179; Желехівський 1886: 427; Грінченко 2: 405), *маржина* 'т.с.' (Грінченко 2: 406). Від запозиченого з угорської мови іменника *марга* утворилася форма *маржина* та похідні прикметники *маржний*, *маржечий* 'призначений для худоби' (ЕСУМ 3: 390). Лексема *маржина*, *марга* майже послідовно мовці вживають і на позначення усіх свійських тварин, і на позначення усіх свійських тварин, і на позначення суто великої рогатої худоби (Ястремська 2014: 346).

Див. ще: і в переносному знач. 'тупа людина' (Kniezsa 1955: 884–886; Лизанец 1976: 609; Барань-Комарі 2005: 122; Піпаш–Галас 2005: 99), рум. *márhă* (Tamás 1966: 516–517).

Паприка 'перець' < угор. *paprika* – сербсько-хорватське запозичення; у німецьку, французьку, чеську мови іменник *paprika* потрапив через угорське посередництво (ESz: 615); пор. Довгович 2003: 9 зв. – А ось, – продовжав мій камердинер, – стара принесла масла і яєць! Добра баба, стара господиня! Зараз зробимо „смажецьню” по-мадьярськи, з *паприкою*! (Бордуляк: Мати, 43). Пор. Csoréi 1883: 248; Желехівський 1886: 601; Грінченко 3: 95. Болг. *паприка*, білор. *папрыка*, слц. *paprika* запозичені з угорської мови (ЕСУМ 4: 285); в угор. говорах вживається у значенні 'прилад для продирявлення шкіри' (UMTsz 4: 361). Пор. Kniezsa 1955: 386–387. – Пор. польське *papryka* (Bańkowski 2000: 497), який, на думку В. Волоша, перейшов у польську мову у XIX столітті (Wołosz 1989: 289–290; 1991–1992: 14). Див. ще Лизанец 1976: 618; Піпаш–Галас 2005: 132; рум. *paprică* (Tamás 1966: 592–593), східнослц. *paprika* (Halaga 2: 638).

Пугар ‘склянка, чарка’ < угор. *pohár* – німецьке, точніше баварське запозичення, словацьке *pohár*, румунське *pahar*, *păhar* у значенні ‘склянка’ запозичення з угорської (ESz: 651); пор. Довгович 2003: 11. – Панотець поблагословив і вино й тісточка, а командант роздав повні *пугарі* імосям і панотцеві та й паничам в руки... (Черемшина: Верховина, 268); Побережничка порозкладала на дубовім столі усі страви та й усі *пугарі* поналивала (Черемшина: Коляда, 303). Пор. *погар* (Csoréi 1883: 267; Желехівський 1886: 672; Грінченко 3: 230), *пугарчик* (Грінченко 3: 497). Український іменник *погар* ‘кубок, келих’ запозичення з угорської мови, можливо, через словацьке посередництво (ЕСУМ 4: 473); в угорських говорах вживається для назви маленького посуду зі скла, глини, для плоского букету стрічок, назви приладу для лікування пухлини тощо (ÚMTsz 4: 543). Пор. *Kniezsa* 1955: 719–720, польське *pocharek* (Wołosz 1989: 292–293). – Див. ще Лизанец 1976: 617; Піпаш–Галас 2005: 144; рум. *pahár* (Tamás 1966: 583–584), східносл. *pohar* (Halaga 2: 687).

Рунтати ‘пошкоджувати, псувати’, тут у значенні ‘зрушити, чіпати’ < угор. *ront*, *rongál* – мабуть слов’янїзм (ESz: 706); *rontovati* у знач. ‘заважати’, ‘згубити’ *izrontovati* у значенні ‘зіпсувати’, вперше зустрічається у пам’ятці Углянський ключ XVII століття (Dezső 1989: 82). – Але ніхто не *порунтає*, бо важкі, бо на то їх земля сплodiла, аби мир годували (Черемшина: Дід, 55); Не *рунтаймо* ми нечисту силу, лиш говорім за боже (Черемшина: Основини, 111). Пор. у значеннях ‘торкатися’, ‘походити’, ‘зрушувати’, ‘чіпати’ (Желехівський–Недільський 1886: 843), ‘тревожить, безпокоить, трогать съ мѣста, разрушать’ (Грінченко 4: 88); *рунтати* у знач. ‘тривожити, турбувати, зрушувати з місця, руйнувати’ запозичення з угорської мови (ЕСУМ 5: 143); в угорських говорах вживається у вищеназваних значеннях, а ще у знач. ‘наворожити хворобу’ (ÚMTsz 4: 759). – Див. ще: *ронтовати* у знач. ‘пошкоджувати що-небудь’ (Лизанец 1976: 622), і в знач. ‘перекладати щось’ (Піпаш–Галас 2005: 169), сл. *runtovac* (Halaga 2: 892).

Салаш ‘нічліг’, тут у значенні ‘хата, двір’ < угор. *szállás* – похідне утворення (ESz: 767); у знач. ‘тимчасовий нічліг’ (Довгович 2003: 12 зв., Dezső 1989: 83). – *Салаш* за *салашем* виходив на світ, навертав від пушкарям і здоровкався пугарями

(Черемшина: Перші стріли, 154). Пор. *шалашъ* ‘хатина, халупа’ < *kunyó, kalyiba* (Csoréi 1883: 355; Желехівський–Недільський 1886: 848; Грінченко 4: 97). *Салаш* у знач. ‘намет, накриття’ запозичення з угорської, можливо через румунське посередництво (ЕСУМ 5: 168). Цей гунгаризм розповсюджений і в польських, словацьких, моравських говорах, рідше – у румунській мові (Balogh–Bańcerowski–Posgay 2000: 72–81). – Пор. польське *szalas* (Brückner 1927: 540), який, на думку В. Волоша, був запозичений до кінця XV століття (Wołosz 1991–1992: 11) і могло потрапити з мови пастухів, або як військовий термін (Wołosz 1989: 302–303). – Див. ще: у знач. 1) ‘місце нічлігу для овець та пастухів’; 2) ‘місце нічлігу для сторожів’; 3) ‘приміщення на полонині, де зберігається сир, молоко’; 4) ‘намет’; 5) ‘хата на краю села, де ночують пастухи’ (Лизанец 1976: 622), дериват *салашовати* (Барань–Комарі 2005: 124), у знач. ‘будівля, курінь, халабура’, ‘оселі сезонного типу’ (Піпаш–Галас 2005: 170); рум. *sălăș* (Tamás 1966: 686–688), східносл. *salaš* (Halaga 2: 898).

Хімар ‘межа’ < угор. *határ* – похідне утворення (ESz 292); у знач. ‘ділянка землі, яка відноситься до поселення’, вперше зустрічається у XVII столітті (Довгович 2003: 6; Dezső 1989: 55–56). – Та й казав, аби газда переходив *хімар* Копишелевим плаєм, а він сам буде на варті... (Черемшина: На Купала – на Івана, 297). Пор. *хотар* у знач. ‘всѣ принадлежащія селенію землі’ (Csoréi 1883: 51; Желехівський–Недільський 1886: 1044; Грінченко 4: 411); *готар* ‘межа, кордон’, *хотар* ‘усі землі, що належать селищу’ запозичення з угорської мови (ЕСУМ 1: 576); в угорських говорах вживається у знач. ‘межа’, ‘чогось багато’, ‘купа чогось’ (ÚMTsz 2: 877). – Пор. польське *chotar* і в знач. ‘околиця’, який, на думку В. Волоша, потрапив у польську мову у XIX столітті (Wołosz 1989: 239; Wołosz 1991–1992: 14). *Хотар*, *хутар*, *хўтар*, *хотарь*, *гатар* у знач. 1) ‘кордон’; 2) ‘околиця’, зафіксовано в XVII–XVIII ст. (Дэже 1961: 173). Про раннє запозичення слова свідчить його фіксація у пам’ятках XIV–XV ст. (ССУМ 2: 513–514; Kocsis 1993: 417–418). – Див. ще: *готар*, *гатар*, *гатара*, *хотар*, *хімар* у знач. 1) ‘територія села’; 2) ‘межа, яка розділяє села’; 3) ‘державний кордон’ (Лизанец 1976: 590), у знач. ‘межа між селами’ (Піпаш–Галас 2005: 211), схв. *hatar*, *atar* (Nyomárkay 1989: 313), рум. *hotár* (Tamás 1966: 443–444).

Хосен ‘користь’ < угор. *haszon* – невідомого походження; сербсько-хорв. *hasan*, рум. *hasnă* у значенні ‘перевага’ угорського походження (ESz: 291); у писемних пам’ятках зафіксовано у XVIII столітті (Довгович 2003: 6; Dezső 1989: 55). – Вправді повинні були відіслати книжки, хоч би на мій кошт, але коли не відіслали, то, може, хоч прочитають їх, і з того вже для мене *хосен* (Маковей: Як я продавав свої новели, 30); Та відсахнись! Бери собі хоч поле, бо я й так не маю з него жадного *хісна!* (Бордуляк: Ось куди ми підемо, небого..., 55); Піп зараз-таки і в неділю оповістив у церкві, що найкождей мужик зложить по 20 кр., то заведуть собі читальню, дуже *хосенне* діло і богу миле (Мартович: Лумера, 34). Пор. *хосен*, *хісна*; деривати *хосний*, *хоснувати* (*хіснувати*) (Желехівський–Недільський 1886: 1044). Б. Грінченко скороченням угор. вказує на те, що слово вживається та території сучасного Закарпаття (Грінченко 4: 411). – Пор. польське *chasen*, який, на думку В. Волоша, потрапив у польську мову у XIX столітті (Wołosz 1989: 259; 1991–1992: 14). В угор. говорах слово відоме у такому ж значенні (ÚMTsz 2: 873). – Див. ще: *хусен* (Лизанець 1976: 634; Барань-Комарі 2005: 127; Піпаш–Галас 2005: 212), рум. *hásnă* (Tamás 1966: 418).

Вищенаведені приклади демонструють, що політичні, економічні та культурні відносини між угорським та західноукраїнським народами мали свій вияв на мовному рівні. Про це свідчать проникнення угорських елементів у західноукраїнські говори та українських запозичень в угорські говори (про останнє див. Лизанець 1966а: 26–32; Ковтюк 2007; Cserniczkó 2003: 127–138; Gazdag 2017; його ж 2019: 101–121). Дослідження лексичних взаємопроникнень з однієї мови в іншу є цінністю як для історії двох народів, так і для вивчення їх етнографії, історії і культури.

1.4.2. Гунгаризми у творах українських письменників Закарпаття

Питання мови творів письменників Закарпаття було об’єктом вивчення як у діахронному (Голомб 1993: 129–133), так і в синхронному аспектах (Альбрехт 2000: 61–63). Зокрема, П. Лизанець та Й. Дзензелівський дослідили лексику творів О. Духновича, зокрема й гунгаризми (Дзензелівський 1965: 151–169; Лизанець 1965а: 51–55), П. Лизанець – і в творах М. Томчанина

(Лизанець 1965б: 71–75; його ж 1966б: 106–111). Обидва письменники, творчість яких належить до різних періодів історії української літератури, добре володіли угорською мовою. О. Духнович проживав на території тогочасної Угорщини, у деяких творах М. Томчания переважає угорська тематика (певний час він проживав в Угорщині). Однак використання гунгаризмів у художніх творах письменників Закарпаття вивчено лише частково. Наша мета – показати вплив угорської мови на лексику творів письменників післявоєнних років ХХ століття, зокрема Федора Потушняка (1910–1960), Івана Чендея (1922–2005) та Петра Мідянки (1959 р. н.). Загальновідомо, що функціонування угорської мови на Закарпатті після 1944 року в адміністративній сфері припинилося. Закарпатські письменники, як і західноукраїнські взагалі, намагалися перейти до вживання української літературної мови. Всупереч давнім традиціям, вони здебільшого навіть у діалогах персонажів уникали вживання діалектизмів, особливо іншомовних запозичень.

Ф. Потушняк, І. Чендей та П. Мідянка – члени Спілки письменників України, мали зв'язок з Угорщиною, угорською мовою: Ф. Потушняк певний час служив в угорській армії, брав участь у складанні етнографічного атласу Угорщини; у творчому набутку Чендея (у співавторстві з О. Маркушем) – переклади українською творів угорських письменників Жігмонда Моріца та Мора Йокаї; Петро Мідянка підтримує зв'язки з науковцями Угорщини.

Початок літературної діяльності Ф. Потушняка (Хланта 1995: 592–603) припадає на другу половину 30-х років. Заслужене визнання принесли письменникові прозові твори, що ввійшли до книжок «Земля» (1938), «Оповідання» (1942), «Гріх» та інші оповідання (1944). У повоєнний період Ф. Потушняк опублікував книгу оповідань «В долині синьої ріки» (1957), роман «Повінь» (1959). Після смерті письменника вийшли його збірки «Мати-земля» (1962), «Честь роду» (1963). Ф. Потушняк – письменник високої мистецької культури та філософської напруги.

Творчий доробок І. Чендея (Хланта 1995: 776–790) неабиякий: він автор оповідань, нарисів, повістей: «Чайки летять на схід» (1955), «Вітер з полонини», «Верховино, мати моя» (1960), «Березневий сніг» (1968), «Птахи полишають гнізда» (1965, 1970, 1984), «Скрип колиски» (1987, 1989) та багатьох інших. У 1987

році став лауреатом республіканської премії ім. А. Головка за роман «Скрип колиски», а в 1991 році Український фонд культури присудив письменнику премію ім. В. Винниченка за книгу «Калина під снігом».

Петро Мідянка (Хланта 1995: 487) – один із найяскравіших представників українського постмодернізму. У поезії останніх двох десятиліть минулого сторіччя він має своє осібне, неповторне й незаперечне місце. Поряд із різноманітністю тематики, лексики й оригінальним колоритом, його вірші відзначаються високою культурою, інтелектуальністю, а головне – справжністю поетичного дару. Дебютував збіркою «Поріг» у 1987 році. У поважне коло «вісімдесятників» був прийнятий відразу ж. Не випадкова і його участь в поетичній антології «Вісімдесятники», що вийшла друком в Едмонтоні. Аналізована нами збірка «Фараметлики» є третім окремим виданням поезій Петра Мідянки. У поезіях автора часто звучать закарпатські діалектизми, подекуди й вузьколокальні.

Гунгаризми, наявні у творах трьох вищезгаданих закарпатських письменників, подаємо в алфавітному порядку у вигляді окремих словникових статей. Кожний гунгаризм аналізується за такою структурою: після реєстрового слова міститься український літературний відповідник. Далі – угорський відповідник, після якого вміщено посилання на історико-лінгвістичні джерела та приклади із творів письменників із вказівкою на номер сторінки. При відсутності у текстах головного слова подаємо його деривати, утворені на власне українському мовному ґрунті, наприклад, з угорської мови потрапив в українські говори іменник *биреш*, від якого на українському мовному ґрунті розвинувся дієслівний формант *бирешити*.

Банітувати ‘бити, скаржити кого-небудь’ < угор. *bánt* < похідне утворення від дієслова *bán* за фопомогою суфікса *-t* (TESz 1: 240–241). – Ти Угри любимо, не Товти, не Волохи. Якби під бік прибрав нас таліян, *Банітували* б хлопчики потроху тих сицилійських вдітних остров’ян (Мідянка 1994: 181). У закарпатських українських говорах вживаються варіанти *бантовати*, *бантувати* ‘турбувати, скаржити кого-небудь’ (Лизанец 1976: 575).

Бачі ‘дядько’ < угор. *bácsi* < угор. утвор. (TESz 1: 213–214) — Що, Золтан-бачі, шуба пропала? – сміються (Потушняк 1980: 152). Так само і в Лизанец 1976: 576.

Бирешити ‘працювати найманим пастухом великої рогатої худоби’ < угор. *béres* < невідом.; можливо, старотюркського походження (TESz 1: 280–281; Дэже 1961: 161). — Потім привели старого Юру, який довго служив, а потім *бирешив* у Федорового батька (Потушняк 1980: 80). У закарпатських говорах відомі такі фонетичні варіанти гунгаризма *биреш*: *бийреш*, *біреш* (Csorei 1883: 12; Лизанец 1976: 577). У гуцульських говірках *биреш* номінує пастуха волів (Ястремська 2014: 347).

Бімбовка (евфемізм) < тут у значенні ‘чоловічий статевий орган’ < угор. *bimbó* ‘бутон’ < похідне утворення, але способи виникнення ще не зовсім з’ясовані (TESz 1: 303). – В одного югаса аж виперлась *бімбовка*, В шпиталях сплять кастровані русини (Мідянка 1994: 22). У закарпатських говорах гунгаризм *бімбов* має такі семантичні відтінки: 1) неповоротка людина; 2) вид великої квасолі; 3) верхня колюча шкарлупа каштану; 4) пухлина на голові від удару; 5) бутон; 6) кличка вола з повільною ходою (Лизанец 1976: 578). В угорській мові іменник *bimbó* вживають у семантичних значеннях: 1) брунька; 2) сосок; 3) ягода; 4) зіниця (TESz 1: 303). У сусідніх угорських говорах слово *bimbó* вжите у двох значеннях: 1) бутон; 2) кличка вола (Csúry 1935: 930). Отже, П. Мідянка поповнив семантичний шар гунгаризма *бімбов* значенням ‘чоловічий статевий орган’.

Бойти *множ.* ‘шкіряні шнури для прикраси’ < угор. *bojt* < невідом. походж. (TESz 1: 325–326). — В кишені у старого – піпа з китицею та капшук на тютюн з *бойтами* (Потушняк 1980: 170). Гунгаризм *бойта*, *бойти* у закарпатських говорах вживають у значенні ‘прикраса у вигляді шерстяного, шовкового кружка на головному уборі, хустині, домашніх туфлях, на мішку з тютюном і т. д.’ (Лизанец 1976: 580).

Боканчі *множ.* ‘грубі черевики’ < угор. *bakancs* < похідне утворення: від іменника *boka* ‘щиколотка’, суфікса *-cs* та епентетичного приголосного *n* (TESz 1: 222). — І гайналі у високих кованих *боканчах* Натирали в танці мозолі (Мідянка 1994: 61). (Csorei 1883: 16), *боканки*, *боканчі* (ЕСУМ 1: 224), *баганча* (ЕСУМ 1: 108) запозичення з угорської мови, можливо, деякі

форми через посередництво чеської і румунської мов, у закарпатських говорах вживають фонетичні варіанти гунгаризма *боканичі*: *ботанчі*, *боканичі*, *ботанч*, *батанч* (Лизанец 1976: 579).

Бокор ‘пліт’ < угор. *tutaj* ‘пліт’ < невід. походж. (TESz 1: 328 – 329; Дэже 1961: 160). – В нижніх селах зупинявся пліт. *Бокор*, пліт, по-галицьки – дараба, Фарканів на ньому і камрат (Мідянка 1994: 13). Див. і в (Csoréi 1883: 16), укр. *бокор* ‘пліт’, старе *бокора* запозичено з угорської мови, можливо, через румунську мову (рум. *bokor* ‘кущ; купа; великий пліт’) (ЕСУМ 1: 224).

Бороцковий ‘абрикосовий’ < угор. *barack* < слов’янського походж., припускається, що в угорську мову західнослов’янським **brosky* ‘персик’ потрапив у період, коли у слов’янських мовах ще існували іменники з *и*- основою (TESz 1: 244) — Великі села в *бороцковій* піні, На колії – зелений паротяг (Мідянка 1994: 14). У закарпатських говорах вживають фонетичні варіанти: *бороцква*, *бороцка*, *барацка* (Лизанец 1976: 580).

Босорка, босорканя ‘відьма, чаклунка’ < угор. *boszorkány* < старотюрськ. походж. (TESz 1: 351–352) — Де ваші ниви, полонини й вівці, Чаклунська сила владних *босоркань*? (Мідянка 1994: 18). То *босорка* в перемітці шовковій з готару шкодила... (Мідянка 1994: 57). Див. і в (Csoréi 1883: 17; Грінченко 1: 90), *босорка* ‘відьма, чаклуня’, *босоркун* ‘чаклун’, очевидно, запозичення з угорської мови (ЕСУМ 1: 237), у закарпатських говорах вживають семантичні відтінки гунгаризма *босорканя*: 1) відьма; 2) метелик срібляста лунка (*Phalera buserphala*); 2) нічний метелик – мертва голова (*Acherontia atropos*); 3) комаха – бабка плоска (*Libellula depressa*) (Лизанец 1976: 581). В угорській мові засвідчені обидві форми: *boszorkány* і *boszorka*; виникнення діалектної форми *boszorka* спірне: припускається абстракція форми *boszorkány* або зворотне запозичення словацького *boszorka* (TESz 1: 351–352).

Бохтар ‘сторож’ < угор. *bakter* < байро-австрійського походж. (TESz 1: 225) — Розбійників повели в свинний хлів, а двері замкнули на колодку і поставили на варту *бохтаря* з палицею (Потушняк 1980: 58). Див. і в (Csoréi 1883: 16), у закарпатських говорах вживають фонетичні варіанти: *бохтер*, *бохтар*, *бактер* у знач. ‘нічний сторож’ (Лизанец 1976: 581).

Бунда тут у знач. ‘шуба’ < угор. *bunda* < невідом. походж. (TESz 1: 398; Дэже 1961: 161) — Тільки петек *бунді* не брат

(Потушняк 1980: 41). *Бунди* і пави, коломийка втішна в цій ярмарковій денній суеті (Мідянка 1994: 46). Див. і в (Csoréi 1883: 21; Грінченко 1: 110). Український іменник *бунда* вживається у різних значеннєвих відтінках: ‘вид суконного пальта’; ‘короткий хутряний одяг’; ‘кожух без рукавів’; ‘тепла білизна’; ‘занадто широке пальто’, ‘плаття’; ‘сарафан’; ‘дівоче плаття’; ‘теплий дорожній балахон’. Він запозичений, мабуть, частково через польське і словацьке посередництво, з угорської і східнонорманських мов (ЕСУМ 1: 295). У закарпатських говорах гунгаризм *бунда* вживається у значеннях: 1) ‘довгий хутряний кожух’; 2) ‘півпальто-безрукавка, виготовлене із хутра вівці’ (Лизанец 1976: 581).

Вашиар ‘ярмарок’ < угор. *vásár* < перського походж. (TESz 3: 1096; Дэже 1961: 162) – Рутеніє, колоніє-державо, На політичнім *вашарі* шизі. (Мідянка 1994: 24). Див. і в (Csoréi 1883: 26). Іменник *вашар* запозичений з угорської мови (ЕСУМ 1: 341; Лизанец 1976: 584).

Вуйош ‘піджак із сукна’ < угор. *ujjas* < спірного походж., є припущення про успадкування з уральської доби (TESz 3: 1029) — Був у солом’янці, у новому *вуйоші* та у білих гатях, із яких стриміли тонкі ноженята в купованих жовтих постолах з чорними волоками (Потушняк 1973: 11). Спереду сидить у новому *вуйоші* й білих гатях староста – гордо держить віжки (Потушняк 1980: 438). Іменнику *уйош* дається пояснення ‘верхній одяг долинян’ — Були тут гуцульські кожухи, гуні, лейбани, *уйоші* впереміш з панськими піджаками (Потушняк 1980: 70). У закарпатських говорах вживають такі фонетичні варіанти слова *вуйош*: *уйош*, *гуйош* ‘теплий піджак, куртка’ (Лизанец 1976: 629).

Габа ‘хвиля’ < угор. *hab* < давнє угорське слово з уральської доби (TESz 2: 7–8) — Але подивися на той малий потік – Торкається *габою* верболозу... (Мідянка 1994: 49). – Укр. *габа* у значенні ‘хвиля’ – запозичення з угорської; словацьке *hab* ‘т. с.’ (ЕСУМ 1: 444). У закарпатських говорах гунгаризм *габа* вживають у таких семантичних відтінках: 1) ‘річкова хвиля’; 2) ‘середня течія ріки’ (Лизанец 1976: 586).

Готар ‘межа, кордон’ < угор. *határ* < похідне утвор. від іменника *hat* ‘дійти куди-небудь’ та девербального іменного суфікса *-ár* (TESz 2: 73–74), пор. *határ*, *гатар*, *хотар*, *хотарь*,

хўтар, хотарь (Дэже 1961: 173) — Ця митниця на польському *готарі*: Зелені смуги, білі та червоні (Мідянка 1994: 22). Тут у знач. ‘кордон’. Коли минеш ти польовий *готар*: Свидина, вільха, білі осокори... (Мідянка 1994: 49). Тут у знач. ‘межа’. *Гатарь* ‘межа’ (Csorei 1883: 51), *хотар* у знач. ‘вся принадлежаща селенію землі’ (Грінченко 4: 411); *готар* ‘межа, кордон’, *хотар* ‘усі землі, що належать селищу’ – запозичення з угорської мови (ЕСУМ 1: 576), у закарпатських говорах гунгаризм *готар* вживають у таких фонетичних варіантах: *гатар, гатара, хотар, хітар* з семантичними відтінками: 1) ‘територія села’; 2) ‘межа, яка розділяє села’; 3) ‘державний кордон’ (Лизанец 1976: 590).

Газда ‘господар’ < угор. *gazda* < слов’янського походж. (TESz 1: 1037–1038); *газда, казда* (Дэже 1961: 162). — Андрійко дико дивиться довкола і хоче відійти, але його спирає грудьми старий *газда* – Мигаль (Потушняк 1973: 105). А раз на рік із села приходять поважні *газдове*, вилучають з череди вже старих корів і неплідних яловиць... (Потушняк 1973: 130). Див. і в (Csorei 1883: 63; Грінченко 1: 264, 345). Українське *газда* ‘господар’ – запозичення з угорської мови; угорське *gazda* ‘господар’, у свою чергу, походить із слов’янських мов (< слов. *gospoda*) (ЕСУМ 1: 450–451), у закарпатських говорах слово *газда* вживають у таких значенневих відтінках: 1) ‘господар’; 2) ‘багач’; 3) ‘чоловік’ (Лизанец 1976: 591), у гуцульських говірках поширене ще значення ‘порядна чесна людина’, ‘власник землі, маєтку’ (Ястремська 2014: 347).

Гаті ‘штани’ < угор. *gatyá* < сербсько-хорватського походж. (TESz 1: 1034–5) — Був у солom’янці, у новому вуйоші та у білих *гатях* (Потушняк 1973: 11). Спереду сидить у новому вуйоші та *гатях* староста – гордо держить віжки (Потушняк 1973: 14). З натовпу виходить батько жінки Івана, старий, сивий дід, з довгим волоссям, з високою палицею в руках, одягнений по-стародавньому: в солom’янику, *гатях*, петеку, постолах (Потушняк 1980: 57). Див. і в (Csorei 1883: 63), у закарпатських говорах слово *гаті* вживають у таких фонетичних варіантах: *гаті, гачі, гаші* у трьох семантичних відтінках: 1) ‘штани із домотканого сукна’; 2) ‘кальсони’; 3) ‘жіночі панталони’ (Лизанец 1976: 591; Csorei 1883: 63).

Дараба ‘пліт’ < угор. *darab* < слов’янського походж. (TESz 1: 593–594; Дэже 1961: 164) – В нижніх селах зупинявся пліт. Бокор, пліт, по-галицьки – *дараба*, Фарканів на ньому і камрат (Мідянка

1994: 13). *Дарабъ* ‘плоть изъ сплавногo лѣсу’ (Csorei 1883: 65; Грінченко 1: 358). Іменник *дараба* ‘пліт із сплавногo дерева’, очевидно, походить із угорськoгo *darab* ‘шматок, штука’; зміна значення сталася вже на українськoму ґрунті у зв’язку з вимірюванням сплавногo лісу на *дараби* «штуки», кожну з яких становив окремий пліт (ЕСУМ 2: 12–13), у закарпатських говорах гунґаризм *дараба* вживають у таких фонетичних варіантах: *дараб*, *дарап*, *дараба* з такими семантичними відтінками: 1) ‘шматок’, скиба, кусок; 2) ‘рілля’ (Лизанец 1976: 593).

Йовсаг тут у знач. ‘маєток, обійстя’ < угор. *jószág* ‘майно, маєток, обійстя’ архаїзм < похідне утворення від прикметника *jó* ‘добре’ та давньогo діалектнoгo суфікса *-szág* (TESz 2: 280–281; Дэже 1961: 165) *юсаг*, *юсак*, *ювсаг* у знач. ‘маєток, обійстя’, *ювсаг* (Дэже 1961: 174) – Греко-східні, звісно, вбогі кметі. По *йовсагах* Угрії вони (Мідянка 1994: 35). Див. і в (Csorei 1883: 437), у закарпатських діалектах гунґаризм *йовсаг* вживають у фонетичних варіантах *йѳвсаг*, *йивсаг* від угорськoгo діалектнoгo слова *jóuszág* з такими семантичними значеннями: 1) ‘худоба’; 2) ‘ділянка землі, яка призначена для забудови’ (Лизанец 1976: 599).

Кабат ‘солдатський мундир; пальто’ < угор. *kabát* < півд.-слов. (мабуть словац.) (TESz 2: 291) – Хотів сховатися, та замітив, що клунею біжить уже жандарм у розірванoму *кабати* і страшно кляне (Потушняк 1980: 386). «Люба наша тітко! Зніміть із себе того чорногo плюшевогo *кабатка!*» (Чендей 1980: 5). Чорний плюшевий *кабато́к* полами сягав ледве не самих колін, гумові дешеві чоботи халявами хапалися під коліна (Чендей 1980: 57). *Кабатъ* у знач. ‘жіноча спідниця’ (Csorei 1883: 140; Kniezsa 1955: 203) за ЕСУМ (2: 331) іменник *кабат* у знач. ‘солдатська куртка; пальто; спідниця’, ‘довге жіноче плаття, часом на ваті’, ‘солдатський одяг’ – запозичення з перськoї через посередництво угорськoї і польськoї мов, у закарпатських говорах вживають ще у фонетичному варіанті *кобат* у двох значеннях: 1) ‘пальто’; 2) ‘жіноча спідниця’ (Лизанец 1976: 599).

Карпатоліо ‘Підкарпаття’ (угорська назва території сучасногo Закарпаття) < угор. *Kárpátalja* – Ще не здолали перевел Верецький і в *Карпатоліо* жоден не проник (Мідянка 1994: 39).

Кочія ‘каре́та’ < угор. *kocsi* < угор. утворення (TESz 2: 514–515). Пор. *кочѣй*, *кочѣя*, *котчія* (Дэже 1961: 166). – Потім почувли́ся

дзвоники, і побачив *кочію*, яка в'їжджала в браму (Потушняк 1980: 419); у знач. 'коляска'. Пани вилізають з *кочії* і починають міряти (Потушняк 1973: 164). *Кочій* 'візник' < угор. *kocsis*. На козлах – *кочій* у похоронній уніформі (Потушняк 1980: 397). *Кочиґа* (Csoréi 1883: 158), *коч*, *кочиґа*, *кочія* (ЕСУМ 3: 65).

Крумплі 'картопля' < угор. *krumpli* < німецького походж. (TESz 2: 650–1). – Свині застав у чужих *крумплях* (Потушняк 1980: 422). В ЕСУМ (3: 103) зазначається, що українське *крумпель* 'картопля' – запозичення через польське посередництво зі словацької мови. Однак, на нашу думку, у закарпатських українських говорах форма *крумпл'і* свідчить про вплив угорської мови (пор.: *крѡ'мпл'і*, *крумпл'і* (Pluralia Tantum), *крѡ'мпил'*, *крумпил'*, *крѡ'мпл'а* (Лизанец 1976: 606).

Лаба 'ніжка' < угор. *láb* < невідомого походж. (TESz 2: 698) – У куті стояла старовинна постіль на високих *лабах*, покрита веретою, у другому – така сама постіль, закидана різними речами (Потушняк 1980: 428; Csoréi 1883: 166; Грінченко 2: 337). Існує припущення про зворотне запозичення західнослов'янїзму *лаба* в польську та словацьку мови з румунської чи угорської (ЕСУМ 3: 173) і зазначається, що іменник *лаба* вживають у таких значеннях 'лапа', 'ніжка на козлах', 'ніжка у ступці; один із двох стовпчиків, які підтримують на припічку комин у гуцульській печі', у закарпатських говорах слово *лаба* вживають у таких семантичних варіантах: 1) 'нога тварини'; 2) 'ніжка стола' (Лизанец 1976: 606).

Лампаш 'гасовий ліхтар' < угор. *lámpás* < латинського походж. (TESz 2: 713–714); *ломпаш* (Дэже 1961: 167) — Обидві жінки вийшли за ним надвір, та скоро повернулися назад, бо з хати вийшов і старий – без клібані, з *лампашем* повів його через перелаз і показав дорогу навпростець (Потушняк 1973: 172; Csoréi 1883: 167; Грінченко 2: 343). Українське *лампаш* 'ліхтар' запозичення з угорської мови (ЕСУМ 3: 189), у закарпатських діалектах гунґаризм *лампаш* вживають у таких фонетичних варіантах: *лампош*, *ломпаш* (Лизанец 1976: 607).

Ланці 'ланцюг' < угор. *lánc* < невідомого, мабуть північнослов'янського походж. (TESz 2: 714–715; Дэже 1961: 167) – А кажіть, сестро, не мав проти Мошіняка крамницю горбатий Сруль з *ланцями*, вилами, мотиками і різним іншим залізяччям? (Чендей 1980: 23). Де *ланці* для ланця, сріблом куті, Гужівки з

ожини під труну? (Мідянка 1994: 48). Кого тримають на *ланцах* Карпати у березневім плинні акватинт? (Мідянка 1994: 11). Паралельно вживають і український літературний відповідник *ланцюг*, *ланцюжок* – Та ті блакитні *ланцюги* вершин – Шипи глогові, папорот в аршин... (Мідянка 1994: 45). Ми ще непомильні у молінні: *Ланцюжки* лампадок та кадил (Мідянка 1994: 31). Слово *ланц* запозичено із середньовісньонімецького *lanne* ‘ланцюг’ (ЕСУМ 3: 191–192) і вважається також зворотним запозиченням у слов’янських мовах з угорської або румунської (Лизанец 1976: 607; Csoréi 1883: 167; Грінченко 2: 343).

Левенте (історизм) ‘лицар; член молодіжної організації для обов’язкової військової підготовки в гортистській Угорщині’ < угор. *levente* < сербсько-хорватського походж. (TESz 2: 763) – За Крайну рідну мучений і гнаний, Для п’яних «*левенте*» – принадлива мішень (Мідянка 1994: 23). У закарпатських говорах вживають ще й фонетичний варіант *левента* ‘примушена напіввійськова молодіжна фашистська організація’ (Лизанец 1976: 607).

Легінь ‘парубок’ < угор. *legény* < невідомого походж. (TESz 2: 742) – А мені треба, бо треба дітям; шум веретена мені лихий, з оснівницею мені і з мотовилом мені так треба, як не було з *легінем* в танці... (Чендей 1980: 12). Дико ріже музика, глухо дубають ноги, далеко несуться викрики п’яних *легінів* і тонкий вереск жінок (Потушняк 1973: 104). Звичайно – старий *легінь*, як пес (Потушняк 1980: 41). Див. також (Csoréi 1883: 168; Грінченко 2: 350). Укр. *легінь* ‘юнак, парубок’ запозичення з угорської мови (ЕСУМ 3: 209); у закарпатських говорах відомі ще фонетичні варіанти *легін’*, *ледін’* у значеннях 1) ‘парубок’; 2) ‘коханий’ (Лизанец 1976: 607).

Леквар ‘повидло, варення’ < угор. *lekvár* < словацького походження (TESz 2: 747). – На старих паперах «паровози» І... туряньський з *лекваром* лантух (Мідянка 1994: 19). Також і в (Csoréi 1883: 169; Грінченко 2: 353). Укр. *леквар* ‘варення із слив; повидло’ через посередництво словацької і угорської мов запозичено з німецької мови (ЕСУМ 3: 215–216; Лизанец 1976: 607).

Лугош ‘альтанка’ < угор. *lugas* < невідомого походж. (TESz 2: 799). – Лоза – по *лугошах*. І олень не мине (Мідянка 1994: 14). У закарпатських говорах гунгаризм *лугош* поширений у значенні ‘дерев’яна чи металічна шпалера біля будинку, на якій в’ється виноградна лоза’ (Лизанец 1976: 608).

Марга ‘худоба’ < угор. *marha* < байро-австрійського походж. (TESz 2: 845; Дэже 1961: 167). *Маргу* пасли газди й бідари (Мідянка 1994: 61). *Марга* (Csorei 1883: 179; Грінченко 2: 405), *маржина* ‘т. с.’, (Грінченко 2: 406). Від іменника *марга*, запозиченого з угорської мови, утворилася форма *маржина* та похідні прикметники *маржний*, *маржечий* ‘призначений для худоби’ (ЕСУМ 3: 390); у закарпатських говорах, крім назви на позначення худоби, гунгаризм *марга* відомий і в переносному значенні ‘тупа людина’ (Лизанец 1976: 609).

Норонч ‘апельсин’ < угор. *narancs* < італійського походж. (TESz 2: 999). – *Норончів* немає на бескетті, Норончами марять русини (Мідянка 1994: 35; Лизанец 1976: 613).

Олгоднодь ‘молодший лейтенант’ < угор. *alhadnagy* < складне слово: частина *al-* частково калька німецького *Unter-*, у знач. ‘нижчий (за рангом)’ (TESz 1: 122), друга частина присвійна форма *had*, третя – *nagy* у знач. ‘людина, яка керує’ (TESz 2: 15); пор. *годнодь*, *гаднадь*, *годнож* (Дэже 1961: 164) – На Федорові був новий мундир з медалями, з зірками *олгоднодя* (Потушняк 1980: 24). У закарпатських говорах гунгаризм *годнод’* вживають у двох семантичних значеннях: 1) лейтенант; 2) староста на весіллі (Лизанец 1976: 589).

Пантлика ‘стрічка’ < угор. *pántlika* < основа *pántli* байро-австрійського походж. (TESz 3: Дэже 1961: 6) – У тім селі – зелений розмарин у триколірні *пантлички* на свято (Мідянка 1994: 33). *Пантликъ* (Csorei 1883: 247; Грінченко 3: 93). Укр. *пантлика* – запозичення з угорської мови (ЕСУМ 4: 279); у закарпатських говорах слово вживають у двох родах *пантлик* (ч. р.) і *пантлика* (ж. р.) (Лизанец 1976: 615), однак форма *пантлик*, на думку Е. Балецького (Балецкий 1963: 401–402), у закарпатські українські говори потрапило не через угорське посередництво, а, мабуть, безпосередньо з німецьких говорів за зразком таких германізмів, як *griflyk* < Griffel, *kriglyk* < Krügel, *kapslyk* < Kapsel, *kiflyk* < Kipfel, *mantlyk* < Mantel.

Пенге (архаїзм) ‘грошова одиниця хортистської Угорщини’ < угор. *pengő* < похідне утворення: форма дієприкметника недоконаного виду від дієслова *peng* ‘дзвеніти’ (TESz 3: 154–155) – Висипав на долоню легкі білі *пенги* перемішаної дрібнішою монетою (Потушняк 1973: 64). У закарпатських говорах слово

пенге вживають ще в таких фонетичних варіантах: *пенгив*, *пенг* (Лизанец 1976: 616).

Погар ‘келих, чарка’ < угор. *rohár* < мандрівне слово (TESz 3: 237) — Хоч би скибочку хліба або *погарчик* паленки хтось дав! (Потушняк 1973: 34). *Погар* (Csoréi 1883: 267; Грінченко 3: 230), *пугарчик* (Грінченко 3: 497). Український іменник *погар* ‘кубок, келих’ запозичення з угорської мови, можливо, через словацьке посередництво (ЕСУМ 4: 473; Лизанец 1976: 617).

Рантовати ‘підсмажувати в борошні або сухарях’ < угор. *rántott* < невідомого походження, але відомо, що давній елемент угорської мови (TESz 3: 345–6) — Куманське *рантоване* кольрабі Для голодних з Відеку бригад (Мідянка 1994: 13). *Ранташъ*, *рантовати* (Csoréi 1883: 339), *ранташ* ‘заправка з борошна’, *рантовати* ‘смажити’ (Лизанец 1976: 620).

Руд ‘жердина, дишло’ < угор. *rúd* < невідомого походження (TESz 3: 461) – Ось із каламуті виринуло ярмо, потім возове колесо і *руд* – це так ріка показує незвичайну силу і уміння (Потушняк 1973: 191–192). Українське *руд* ‘дишло в санях для перевезення дров’ (Csoréi 1883: 352) походить з угорського *rúd* (ЕСУМ 5: 134; Лизанец 1976: 622).

Салаш ‘стайня’ < угор. *szállás* < утвор. від дієсл. *száll* за допом. суф. *-ás* (TESz 3: 442–444; Дэже 1961: 170) – Дмитро не був пустим чоловіком, мав п’ятсот овець, кілька *салашів* – полонинських стай (Потушняк 1973: 54). Старший раптом ударив ногою коня, аби стояв спокійно, скреготнув зубами і пустився у *салаш* (Потушняк 1973: 57). Увечері жене їх на стоянку або, як кажуть, на *салаш* (Потушняк 1973: 129). Звідси була видна широка поляна із *салашем*-стаєю (Потушняк 1980: 447). У наведених реченнях гунгаризм *салаш* та український відповідник *стая* вживаються паралельно. Пор. *шалашъ* ‘хатина, халупа’ < *kunyhó*, *kalyiba* (Csoréi 1883: 355; Грінченко 4: 97). *Салаш* у знач. ‘намет, накриття’ запозичення з угорської, можливо через румунське посередництво (ЕСУМ 5: 168); у закарпатських говорах іменник *салаш* вживають у семантичних значеннях: 1) ‘нічліг для вівців та пастухів’; 2) ‘нічліг для сторожів’; 3) ‘приміщення на полонині, де зберігається сир, молоко’; 4) ‘колиба, шатро’; 5) ‘будь-яка хата на окраїні, де ночують пастухи’ (Лизанец 1976: 622). Як пастуша назва *салаш* відоме в усіх карпатських говорах (Ястремська 2014: 350).

Телековий ‘земельний’ < угор. *telek* < похідне утворення: від основи *tel-* за допомогою суфікса *-k* (TESz 3: 880–881; Дэже 1961: 171) – Газди й неімущі, Знов *телекові* слуги, як давно (Мідянка 1994: 51). Зустрічаємо і в (Csorei 1883: 391; Лизанец 1976: 627).

Тенгериця ‘кукурудза’ < угор. *tengeri* < угорське утворення (TESz 3: 888; Дэже 1961: 171) — Підхопився з *тенгериці*, скочив під двері, одним махом відкрив їх і затяг за собою засув (Потушняк 1980: 386). Так само і в (Csorei 1883: 391; Грінченко 4: 254). Укр. *тенгериця*, *тендериця* (ЕСУМ 5: 544), *кендериця* – запозичення з угорської *tengeri* ‘т. с.’; Лизанец 1976: 627).

Турня ‘вежа’ < угор. *torony* < німецького походження (TESz 3: 948). — На *турні* давно віддзвонили десяту (Потушняк 1980: 426). Укр. *турня* ‘башта, дзвіниця’ очевидно, запозичення з польської мови; можливо, через угорське посередництво (ЕСУМ 5: 684).

Унгвар (угорська назва обласного центру Закарпаття) ‘Ужгород’ < угор. *Ungvár* – Каталоги виставок барвисті, Давній *Унгвар* – портош, міреш, гольд (Мідянка 1994: 19).

Фейгоднодь ‘старший лейтенант’ < угор. *főhadnagy* < складне слово: частина *fő-* ‘керівник’, що, у свою чергу, походить від іменника *fej* ‘голова’ (TESz 1: 962–963), друга частина присвійна форма *had*, третя – *nagy* у знач. ‘людина, яка керує’ (TESz 2: 15) – Але *фейгоднодь* не заходив до намету (Потушняк 1980: 75).

Філер ‘угорська дрібна монета’ < угор. *fillér* < німецького походження (TESz 1: 910) — Десять *філерів*... Дві з діркою – по двадцять... (Потушняк 1973: 64). Див. і (Лизанец 1976: 632).

Хосен ‘користь’ < угор. *haszon* < невідомого походження (TESz 2: 69); пор. *хасен*, *хосен*, *хосна*, *хусен* (Дэже 1961: 172–173) — «І права не маєш, бо він уже в *хосен* увійшов» (Потушняк 1973: 158). *Хоснувати* дієслівний дериват ‘користуватися’ – «Ще один рік не *дохоснував!*» (Потушняк 1973: 158). Як зрахувати все, буде угрів із сорок. Є й пустир, а деяку люди *хоснують* (Потушняк 1980: 133). *Хосен*, *хісна* (Грінченко 4: 411); деривати *хосний*, *хоснувати* (*хіснувати*) (Csorei 1883: 172–173; Лизанец 1976: 634).

Цімбора ‘друг, товариш’ < угор. *simbora* < румунського походження (TESz 1: 437) — Прийшли *цімбори*, молодість далека? (Мідянка 1994: 30). У закарпатських говорах слово *цімбора* (Csorei 1883: 423) має фонетичний варіант *цимбора* (Лизанец 1976: 634).

Чарда ‘корчма, шинок’ < угор. *csárda* < сербсько-хорватського походження (TESz 1: 482) – Що знають стежку в придорожню *чарду* (Мідянка 1994: 42), а також в (Лизанец 1976: 635). *Чардаш* у знач. ‘вид угорського народного танцю’ < угор. *csárdás*. – Трохи відпочивши, музика б’є *чардаш* (Потушняк 1973: 104). Див. і (Лизанец 1976: 635).

Шаркань ‘змія’ < угор. *sárkány* < старотюрського походж. (TESz 3: 493–494; Дэже 1961: 173) – Єдвабний *шаркань*, полунична паста. Ще наша руська доля не пропаща... (Мідянка 1994: 44). Див. (Csorpei 1883: 431).

Югас ‘вівчар’ < угор. *juhász* < іменник *juh* ‘вівця’ невідомого походж. (TESz 2: 284) — В одного *югаса* аж виперлась бімбовка, В шпиталях сплять кастровані русини (Мідянка 1994: 22), а також в (Csorpei 1883: 438; Грінченко 1969–1997, 4: 531; Лизанец 1976: 599).

Упорядник творів Федора Потушняка під назвою «Повінь» (Потушняк 1985) В. Л. Микитась подає словник маловживаних слів. При поясненні слів українською літературною мовою тільки біля слова *бачі* ‘дядько’ вказує на угорське походження. Пропускає пояснення слів *кабат*, *лампаш*, *легінь* та *салаш*, мабуть, тому, що вони є загальноновживаними в західноукраїнських говорах. А в збірнику під назвою «Честь роду» Василь Поп, автор післямови під назвою «Побачений талантом світ», подає пояснення таких слів: *гаті* ‘домоткані штани’, *кочія* ‘коляска’, *лампаш* гасовий ‘ліхтар’, *пенге* ‘грошова одиниця хортистської Угорщини’, *погарчик* ‘скляночка’, *руд* ‘дишель’, *філери* ‘угорська дрібна монета’, *хосен* ‘користь’. В іншому виданні (Потушняк 1980) він же пояснює значення назв військових чинів угорського походження: *олгоднодь* ‘підпрапорщик, перший офіцерський чин’ і *фейгоднодь* ‘поручник’ (у сучасному розумінні *олгоднодь* сприймається у значенні ‘молодший лейтенант’, а *фейгоднодь* у значенні ‘старший лейтенант’); а також номенів *биреш* ‘батрак’, *бойти* ‘шкіряні шнури для прикраси’, *вуйош* ‘напівпальто’, *кочій* ‘візник’, *крумплі* ‘картопля’, *лаба* ‘нога, ніжка’, *тенгеріця* ‘кукурудза’, *турня* ‘вежа’. Іменник *вуйош* у текстах творів Ф. Потушняка вжитий у значенні ‘піджак’, а не в значенні ‘напівпальто’, як і в українських говорах Закарпаття він розповсюджений у знач. ‘теплий піджак’, ‘куртка’ (Лизанец 1976: 629).

Із вищенаведених прикладів видно, що В. Поп вважав за потрібне донести читачам значення закарпатських регіоналізмів. У

збірці «Кринична вода» І. Чендея немає пояснень семантики наявних у мінімальній кількості діалектних слів. П. Мідянка вдається, хоч і рідко, до паралельного вживання гунгаризмів та їх українських літературних відповідників, наприклад, *бокор* – *дараба* – *пліт*; *ланц* – *ланцюг*, *ланцюжок*. У його збірці поезій «Фараметлики» діалектизм, зокрема й гунгаризм, не дається пояснення.

Серед прикладів знаходимо декілька слів з угорської, які за своїм первинним походженням є слов'янізмами в угорській мові. Але фонетичні та морфологічні особливості свідчать про їх зворотне запозичення в українських говорах Закарпаття.

До явищ зворотних запозичень в закарпатському українському говорі вперше привернув увагу мовознавців Ласло Чопей (Csoprey 1881: 270–294), в якій автор наголошує, що серед 436 зафіксованих ним гунгаризмів 14 є зворотними запозиченнями. Найгрунтовнішою щодо слов'янських запозичень в угорській мові до сьогодні залишається двотомна монографія І. Кнежі (Kniezsa 1955). Виявлені нами діалектні слова *бороцк*, *гаті*, *газда*, *дараба*, *кабат*, *левенте*, *леквар* за походженням є слов'янізмами, однак до українських говорів Закарпаття вони потрапили посередництвом угорської мови / угорських говорів. І. Кнежа указує на конкретну мову-джерело декількох зворотних запозичень: із сербсько-хорватської мови є запозиченнями в угорській мові номени *гаті* і *левенте*, при аналізі слова *кабат* вказується, що це південнослов'янізм, *леквар* – словакізм, а *газда* і *дараба* – без вказівки на конкретну слов'янську мову чи групу слов'янських мов називає слов'янізмами.

Гунгаризми *бойти* 'шкіряні шнури для прикраси' і *боканчі* 'грубі черевики' адаптувались до морфологічної системи української мови за зразком літературних відповідників *прикраси* і *черевики*, і перейшли до категорії іменників Pluralia Tantum.

Гунгаризм *голгош* 'мовчи' < угор. *hallgass* (угорське утворення від іменника *hall* 'чути', яке є давнім словом з фінно-угорської чи уральської доби, (TESz 2: 35) вжитий у прямій мові, після якого автор подає і український відповідник. Угорське слово *голгош* узятє з ужитку з угорської армії: От я минулої неділі виголошую казання і чую з хорів: «Голгош! А будь тихо!». (Потушняк 1980: 183; Лизанец 1976: 589).

На основі наведених вище прикладів можемо зробити наступні висновки:

1. У мові творів І. Чендея мало діалектних елементів, зокрема гунгаризмів. Автор, мабуть, свідомо уникав їх використання. Тому гунгаризми зустрічаються у його творах тільки подекуди. Угорські лексичні елементи (їх усього чотири) використовуються з певною стилістичною метою, зокрема, у трьох випадках у діалогах. Вжиті ним угорські запозичення *кабат*, *легінь*, *лани*, *готар* виходять за межі закарпатських говорів, вони розповсюджені у галицьких, буковинських та лемківських говорах (Балецкий 1958а: 401–402; він же, 1963: 337–386; Лизанець 1964: 37–48).

2. Ф. Потушняк частіше вдається до використання закарпатських діалектизмів, зокрема й гунгаризмів; в аналізованих творах їх нараховується біля тридцяти. Серед вживаних письменником угорських запозичень є й такі, які поступово архаїзуються, а деякі на сьогодні вже історизми, серед них *олгоднодь*, *пенге* тощо.

3. Мова творів П. Мідянки відображає сучасний стан лексичного складу говірки Тячівщини Закарпатської області. У його поезіях відчутний специфічний закарпатський мовний колорит, який, можливо, дещо утруднює сприймання поезій читачами інших регіонів України. Автор не оминає і використання іншомовних лексичних запозичень, зокрема й гунгаризмів, що є прямим доказом довготривалих контактів представників різних національностей цієї території.

1.5. До питання етимології закарпатських діалектизмів

Е. Балецький присвятив дві статті етимологічним дослідженням (Балецкий 1962: 437–442; 1963: 337–386). В одній детально описав шляхи проникнення угорського слова *antal* в українську мову. Опрацював чималу кількість наукової літератури та лексикографічних праць, у яких згадується аналізоване ним слово. Виявив, що в українській, російській, словацькій, польській, німецькій та румунській мовах воно походить від угорського *antalag* (літературне *általag*, *átalag*). Дійшов такого висновку: в українській мові термін *антал* ‘бочка в 60 пляшок’ відповідає російському *антал* ~ *антал* ‘бочка угорського вина у 60 бутилок’, в обох мовах лексема запозичена безпосередньо з угорської мови, пор. *antalag* ‘вид бочки

приблизно в 70 літрів, який використовували в районі Токая»; у південно-західних українських говорах є слово *антáлок* ‘чверть бочки’, ‘бочка’, яке походить від угорського слова, але посередництвом польської мови; у деяких закарпатських українських говорах зустрічається *антал/ат* ~ *антал/ак* (зменшена форма *анталаж’ок*, *анталадж’а*) ‘бочка’, ‘бочка у 25 літрів’, який є безпосереднім запозиченням з угорської мови.

У період активної діяльності Е. Балецького вивченню впливу угорської мови на лексику української мови та її говорів, окрім закарпатських, приділялося недостатньо уваги. Через це дослідник зосередився на виявленні та дослідженні угорських запозичень у творах західноукраїнського письменника Миколи Устияновича (Балецький 1963: 337–386), привернувши увагу науковців на наявність угорських запозичень у галицьких говорах та закликаючи до подальших дослідень.

Покликаючись на описані М. Устияновичем факти та зміст повісті «Страсний четвер», а також нарису «Ніч на Бержаві», Балецький описав причини проникнення угорських слів до лексики західноукраїнських говорів. Автор дослідив етимологію двадцяти трьох лексем, які вжито у творах М. Устияновича, виявивши серед них запозичення з угорської, а саме: *балта* ‘сокира’ < уг. *balta*, *вать* ‘або’ < уг. *vagy. tazda* ‘господар’ < уг. *gazda*, *гляба* ‘дарма’ < уг. *hiába*, *дуган* ‘табак’ < уг. *dohány*, *легінь* ‘парубок’ < уг. *legény*, *маржина* (< *марга*) ‘велика рогата худоба’ < уг. *marha*, *куртий* ‘куций’ < уг. *kurta*, *на-гур* (*гур*) ‘новина’ < уг. *hír*, *пугарчик* (< *пугар*) ‘склянка’ < уг. *rohár*, *теметів* ‘кладовище’ < уг. *temető*, *тирх* ‘тягар’ < уг. *teher*, *хосен* ‘користь’ < уг. *haszon*, *шарканці* ‘шпора’ < уг. *sarkanytű*. Очевидно, під впливом угорської мови набули свою форму, а в деяких випадках і значення ці слова: *ватас* ‘мисливець’ < уг. *vadász*, *лаба* ‘нога’ < уг. *láb*, *ланц* ‘ланцюг’ < уг. *lánc*, *ярок* ‘кювет’ < уг. *árok*. Автор з упевненістю констатує, що не є угорськими запозиченнями лексеми *бекеш* ‘бекеш’ < (пор. уг. *bekecs*), *пушка* ‘пушка’ < (пор. уг. *puska*), *трумбета* ‘труба’ < (пор. уг. *trombita*), *цундравий* ‘обідраний’ < (пор. уг. *cundra*), *ярок* ‘канава’ < (пор. уг. *árok*). Виконавши взірцевий етимологічний аналіз наведених вище лексем, Балецький виявив, що вони належать до карпатського шару слів, адже розповсюджені і в сусідніх польських, словацьких та румунських говорах.

У згадуваній праці учений навів як приклад 72 лексеми, поширені в західноукраїнських говорах (Балецкий 1963: 338). Деякі з них (*банувати, бунда, тазда, дараба, кулеша, легінь, маржина, пугар*) як обласні введені до реєстру Українсько-російського словника (Київ, 1953–1962). Зазначив, що угорські запозичення ввійшли і до лексичного складу української літературної мови, зокрема такі: *антал, бирчий, бутир, вижлиця, гайдук, гарцювати, гуляш, гусар, довбиш, доломан, карваш, катанка, кодман, кодола, коч, куліш, кунтуш, мадьяр, ментик, палаш, паприка, пушта, шабля, шалаш, шатро, шерег, шишак, шипош, таркач, чата, чечуга*.

Більшість наведених Балецьким слів введено до реєстру Етимологічного словника української мови в 7 томах (ЕСУМ) із покликанням на згадувану вищу його статтю. Нашою метою є подальше вивчення походження згаданих Балецьким слів, виявлення того, чи усі наведені слова є запозиченням з угорської і чи ввійшли вони до лексичної системи української літературної мови.

Анталь ‘мера вина, боченок в три ведра’: *У склепу билемь, гдѣ у споднемь вина 2 бочалки, а анталовь 3 неповнихъ* (Тимченко 2002: 32). На відміну від білоруської мови, де перша фіксація слова у формі *антелокгъ* ‘міра ємності вина’ припадає на XVI ст. (окрім хронології, про безпосереднє запозичення з угорської мови в білоруську свідчить і дзвінке [g] (орфографічно – *кг*) старобілоруського слова *антелокгъ* ‘міра ємності вина’ (Zoltán 2003: 493), в українській та польській мовах засвідчено лише у XVIII ст. (пор. пол. *antalek* ‘міра вина; бочечка’ як безпосередні запозичення з угорської (Brückner 1927: 5; Wołosz 1989: 226; ЕСУМ 1: 75). В українській мові закріпилася форма *анталь* ‘боченокъ въ 60 бутылокъ’ (Грінченко 1: 8), а в закарпатських українських говорах – *анталагъ* ‘бочка’ (Csopci 1883: 3). На думку А. Голлоша, в угорській мові фонетичний розвиток відбувався, очевидно, таким чином: *általag* ~ *ántalag* ~ *antalag* ~ *antal*); у російську мову слово *антал* потрапило, можливо, посередництвом польської мови (Hollós 1996: 15). “Етимологічний словник української мови” румунське *antál* ‘бочка’ тлумачить як запозичення з української (ЕСУМ 1: 75), однак Л. Тамаш виводить його безпосередньо з угорської (Tamás 1966: 74–75).

Кінцево не з’ясовано походження лексеми *бирчий* ‘збирач податків’ (від *бѣрче* ‘такса для збирання податку’: виводять від

угорського *bér* ‘плата’, згідно з іншою версією вона є запозиченням з болгарської чи якоїсь давньої тюркської мови, пов’язують також зі слов’янським *бирати* ‘збирати’ (ЕСУМ 1: 185); *бір* Л. Деже подає як гунгаризм, який зустрічається у пам’ятці XVI ст. «Нягівські повчання» (Деже 1976: 48).

Лексема *бутир* ‘дрібний посуд і начиння в господарстві; торба робітника на рибних заводах’ на сьогодні не має ясної етимології: є припущення про власне слов’янське походження, а уг. *bútor* може вважатися запозиченням зі слов’янських мов (ЕСУМ 1: 309), пор. *бутирь* ‘дрібний посуд і начиння в господарстві; торба робітника на рибних заводах’ (Грінченко 1: 116–117); *Бутыр* як топонім (ССУМ 1: 132); Історико-етимологічний словник угорської мови уг. *bútor* виводить як слово неясної етимології, припускає як запозичення зі слов’янських (TESz 1: 396–397), південно- або східнослов’янізм (ESz: 92–93), І. Кнежа не аналізує слово як слов’янізм (Kniezsa 1955), а Л. Тамаш відносить до угорських запозичень в румунській мові (Tamás 1966: 158), Згідно з твердженням А. Голлоша, слово помилково вважають угорським запозиченням в українській та російській мовах (Hollós 1996: 73–74).

Гіпотеза про угорське походження слова *віжлиця* ‘лягавий собака’, *віжел* ‘мисливський собака’ не знайшла підтримки серед етимологів, припускають, що псл. *vužьlь* похідне від *vyti* ‘вити’, в українську мову, очевидно, потрапило з польської мови (ЕСУМ 1: 372), пор. *віжлиця* ‘лягавий собака’ (Грінченко 1: 159). В угорській мові є твердження про слов’янське походження слова (Hollós 1996: 74), припущення про південнослов’янське походження слова *vizsla* ‘мисливський собака’ (ESz 2006: 922).

Гайдук ‘солдат придворної охорони, гайдук’ (СУМ^{16–17} 6: 182): взяли(с)мо *га(и)дѹка* копу вступного (Львів, 1607–1645 *РДВ* 24); мене самого... *гайдукомъ* и слугамъ своимъ на месте у Києви казавши поймати... (Житомир, 1618 *Арх ЮЗР* 1/VI, 457). Укр. *гайдук* ‘повстанець-партизан у південних слов’ян у XV–XIX ст.’; ‘високий зростом служитель; солдат надвірної ворожі’ (Грінченко 1: 265) є запозиченням з уг. *hajdú*, мн. *hajdúk* (ЕСУМ 1: 453), поширеного і в закарпатських писемних пам’ятках XVII–XVIII ст. (Дэже 1961: 163); уг. *hajdú* мало первинне значення ‘пастух’, пізніше розвинулось значення ‘піхотинець’ через те, що пастухи виконували своє завдання маючи при собі зброю; відоме як історизм на позначення солдата,

який на маєтках трансільванського князя Іштвана Бочкаї виконував службу, отримуючи за це землю (ESz 2006: 278–279). М. Кочіш твердить, що *гайдук* потрапило в українську мову через польське посередництво, пояснюючи це наявністю в обох мовах кінцевого приголосного (Кочіш 2018: 79–81). Е. Балецький припускає, що українська була мовою-посередником рос. *гайдук* (Балецький 1959а: 2), хоч не виключають і польське посередництво (Hollós 1996: 23–24). Від *гайдук* засвідчено похідний прикметник та іменник: *гайдуцький*, *гайдуцький*, *гайдуцький* ‘який стосується гайдука, належний гайдукові’, ‘гайдуцький’: ...служил службу *гайдуцькую*... (Луцьк, 1606 *АрхЮЗР* 8/III, 521); *гайдуцтво* ‘гайдуцька служба’ (СУМ^{16–17} 6: 182–183): ... одняли и въ *гайдуцтво* оного собе обернули (Луцьк, 1618 *Арх ЮЗР* 6/I, 388). Від *гайдук* утворено власну назву: ...Павукови старому, *Гайдукови* старому (Житомир, 1650 *Арх ЮЗР* 3/IV, 486–487); Гри(ц)ко *Га(и)дѣкъ* (1649 РЗВ 381 зв.).

Вважають, що дієслово *гарцювати* ‘скакати, бігати’ є запозиченням із західнослов’янських мов (польської і чеської, пор. п. *harcować* ‘битися одному перед військом’, *harc* ‘поєдинок перед боєм’, ч. *harcovati* ‘розпочинати стрілянину, напад; скакати’, *harc* ‘поєдинок перед боєм’); з погляду етимології малоймовірним є зв’язок з уг. *harc* ‘боротьба, бій’, який зв’язаний з *harcol* ‘боротися, воювати, битися’ (ЕСУМ 1: 478), хоч Кнежа (1955: 838–839) вважає, що *гарцювати* безпосередньо у хорватській, чеській, словацькій і польській та опосередковано у словенській, українській та російській запозичено з угорської; основа уг. *harcol* ‘боротися’ угро-фінського походження (ESz 2006: 288); пор. *гарцювати* ‘їздити верхи’: По полю на конех *гарцюючи* и бегаючи засевки ярые выбили (Кн. Луцк. 1638, л. 190) (Тимченко 2002: 172), *гарцювати* ‘колоти (у тварин)’ (Csorei 1883: 51).

Безсумнівно, *гуляш* ‘м’ясна страва’ є запозиченням з угорської, укладачі ЕСУМ (1: 617) припускають, що, очевидно, через посередництво німецької або французької мови; слово *гуляш* ‘їжа з кусочків м’яса, тушкованих з приправою’ зафіксовано у Словнику української мови (СУМ 2: 192). У закарпатській українській мові слово ввійшло безпосередньо з угорської мови у значенні ‘суп-гуляш’ ‘їжа з нарізаних кусочків м’яса, тушкованих з приправою’ (пор. Лизанец 1976: 593; Лизанець 1976: 32–33). У російській мові лексема закріпилася посередництвом німецької та

польської мов, пізніше безпосередньо з угорської; поширена у значенні ‘шматки м’яса по 10–20 г. із обрізок задньотазової частини яловичини’, ‘зварене рідке пшоно’ – значення розвинулось внаслідок контамінації зі словом *кулеш* (Hollós 1996: 26).

Укр. *гусар* ‘у царській і деяких іноземних арміях – військовий з частин легкої кінноти, що носив форму на угорській зразок; вид танцю; дитяча гра’ є запозиченням через польську і російську мови з угорської (ЕСУМ 1: 625) (до російської слово ввійшло з угорської кількома шляхами: спочатку з німецької, пізніше з польської (Hollós 1996: 26–28)); уг. *huszár* є запозиченням із давньо сербсько-хорватської (Kniezsa 1955: 219–220); пор. *гусаринь* ‘тяжкий їздець у давній Польщі’, *гусария* ‘спочатку тільки угорська зразкова кіннота з 1458 року, пізніше гусари були по всіх державах Європейських’, *гусарка* ‘жіночий одяг обшитий галуном’, *гусарский* (Тимченко 1930: 630); *гусар* ‘вид танцю’, *гусарка* ‘дружина гусара’, ‘вид теплої жіночої кофти’ (Грінченко 1: 342); *гусарь* ‘гусак’ (СУМ^{16–17} 7: 120): обоудиль *гоусарь* гаганіє(м)... (Львів, поч. XVII ст. Крон. 62 зв.); похідні *гусарский*, *гусарський*, *усарский*: меновите дей згинуло... радов *гусарскихъ* сребромъ оправных два... (Володимир, 1567 *АрхЮЗР* 8/III, 149); від *гусарь* утворено власну назву *Гусарь*: Аньдрѣ(и) *Гуса(р)* (1649 РЗВ 379). Користуючись теорією А. Золтана про наявність болгарського субстрату в угорській мові, що пояснюється повільною асиміляцією слов’ян угорцями після їх оселення у Карпатському басейні, давню форму *hunzar* М. Кочіш виводить від давнього південнослов’янського **chqsarъ*, носовий звук якого міг зберегтися в мовленні місцевого північно болгарського населення аж до XIV ст., не заперечує М. Кочіш і те, що паралельно з цим запозиченням слово ввійшло із сербської; через деякий час із двох форм залишилася лише сербська (Кочіш 2017: 38; Kocsis 2018: 77).

Добошь ‘барабанщик’ (*добышь* // *довбишь*) (Тимченко подає угорський відповідник *dobos*): *Котли новіи мѣдніи великіи зъ добошемъ* (Тимченко 2002: 210–212). В українській мові слово засвідчено у фонетичних варіантах *добошь*, *добашь*, (СУМ^{16–17} 8: 46–47); українське діал. *добош* ‘барабанщик, литаврист’ (пор. заст. форму *добошь* ‘військовий барабанщик’) запозичене, очевидно, через польську мову (ЕСУМ 1: 98, 99); пор. пол. *dobosz*

‘барабанщик’ (Brückner 1927: 91; Wołosz 1989: 28), що, своєю чергою, походить від уг. *dobos* ‘барабанщик’. На безсумнівне польське посередництво указує М. Кочіш (Кочіш 2018: 81). У закарпатських українських говорах, де слово вважають безпосереднім запозиченням з угорської, поширена форма *добошь* ‘барабанщик’ (Csopci 1883: 72; Лизанец 1976: 594). Дискусійним залишається питання про появу слова *довбиш* у російській мові (Hollós 1996: 28), однак, з огляду на те, що А. Голлош покликається на твори Миколи Гоголя, можна припускати його належність до авторської лексики письменника. Відомо, що сам Гоголь – уродженець Полтавщини – добре знав українську мову. Сучасник Гоголя Пантелеймон Куліш теж вживав слово *довбиш* у романі «Чорна рада», написаному 1846 року (див.: Грінченко 1: 401).

Долом'їн та його фонетичні варіанти ‘гусарський мундир, розшитий галунами’, ‘гусарська куртка’, в укр. мові, як і в інших слов’янських мовах, є запозиченням з турецької мови без вказівки на можливі мови-посередники (ЕСУМ 2: 106), перша фіксація 1631 р., форма *даламанъ* – XVIII ст. (Тимченко 1930: 660); рос. *доломан* А. Голлош виводить як кількаразове запозичення (Hollós 1996: 28–30). Покликаючись на твір Михайла Андрелли «Оборона в'єрному чоловіку» (XVII ст.), Л. Деже вважає укр. *доломан* запозиченням з угорського *dolománu*, у давньоуг. і уг. говорах побутує форма *dolomán* (Деже 1961: 164). М. Кочіш вважає, що укр. *доломан* запозичено через посередництво угорської і польської мов (Кочіш 2018: 81–82). Отже, одним із шляхів переходу слова в українські говори була угорська мова.

Карвашь 1) ‘металический наплечник’: *Панцирь зъ мѣсюркою и карвашами*; 2) ‘обшлаг, отворот’: *Футро лисее зъ подъ кунтуша зъ карвашами* (Тимченко 2002: 358). Українське діал. *карва́ш* ‘обшлаг’ запозичення з польської *karwasz* ‘обшлаг, манжет, металевий нараменник у гусарів’, яке своєю чергою походить від уг. *karvas* (< *kar* ‘рука’ + *vas* ‘залізо’) ‘металевий нараменник’ (Brückner 1927: 221; ЕСУМ 2: 389). Слово лексикографічно засвідчене у складі української (пор. *закарва́ш* ‘обшлагъ, отворотъ рукава’, *карва́ш* ‘обшлагъ’) (Грінченко 2: 46, 221; Балецький 1963: 338) та білоруської мов (пор. *карваши* (*закараваши*) ‘манжета’) (Zoltán 2006: 499).

Катанка ‘жіночий суконний одяг; чоловіча куртка; спідниця з домотканого сукна’ очевидно запозичення з польської мови (ЕСУМ 2: 402); пор. ще значення ‘солдатський мундир’ (Грінченко 2: 224–225), у закарпатських українських говорах зафіксовано *катанка* ‘спідниця’ (Csoréi 1883: 145). Балецький вважав, що в закарпатські українські говори слово могло потрапити безпосередньо з угорської мови як дериват іменника *katona* ‘спідниця’, пор. укр. *катун* ‘солдат’ запозичення з уг. мови (ЕСУМ 2: 406); у пам’ятках, створених на території Закарпаття, вперше зафіксовано у кінці XVIII ст.: *катона*, *катунь* ‘солдат’ (Дэже 1961: 165).

Нема підстав вважати **кодóла** ‘канат; сільськогосподарський пристрій для витягування соломи кіньми від молотарки на ожеред’ запозиченням з угорської мови (ЕСУМ 2: 491–492) з огляду на те, що не знайдено угорського відповідника.

Кочь ‘коляска’: *Въ ѡжджалъ кочами* (Тимченко 2002: 381). Форма *котчъ* засвідчена в пам’ятці “Четыре сочинения афонского монаха Ивана из Вышни” (кінець XVI ст.) (там же, 380). Укр. *коч*, *кочі́га* ‘вид коляски, фаєтона’ через польську мову (пол. *kocz*, *koczyk* ‘віз(ок)’ (Brückner 1927: 242–243; Wołosz 1991–1992: 13) запозичено з угорської *kocsi* ‘віз(ок)’ (ЕСУМ 3: 65). Слово набуло поширення в українській мові: *коч* ‘родь фаєтона, коляски’ (Грінченко 2: 295), а також в українських говорах сучасного Закарпаття: *кочига* ‘коляска’ (Csoréi 1883: 158), [*kocsiá*] ‘бричка’ (Dóhóvics 1835: 7). У пам’ятках, створених на території Закарпаття, вперше зафіксоване у XVII ст. як *кочѣй* // *кочѣя* // *котчія* ‘візок, коляска’ (Дэже 1961: 166). У мові художньої літератури слово вживається як історизм: *Пани вилізають з кочії і починають міряти* (Потушняк 1973: 164). Окрім польської та української, слово зафіксоване і в білоруській мові: у пам’ятках старобілоруської мови, як і в пам’ятках староукраїнської, від середини XVI ст. засвідчене *котчый* (*котчий* // *коччий*) ‘вид теліги’ (Zoltán 2003: 492); у російській мові вперше датоване наприкінці XVI ст., набувши згодом таких значень: ‘коляска’, ‘поштова карета’, ‘санки’ (Hollós 1996: 36–37).

Остаточо не вирішено походження укр. **куліш** ‘густий суп із пшона’, **кулéша** ‘страва з кукурудзяного борошна’. Не виключено припущення про походження з уг. *köles* ‘просо’ (ЕСУМ 3: 134); пор. **кулéша** ‘варене кукурудзяне борошно’ (Грінченко 2: 322); Кнежа (1934: 64) пояснює, що в словацьку, польську, українську та

румунську мову слово ввійшло з угорської як приклад пастушої термінології; уг. форму *kulyasa* ‘страва подібна до пюре, але не з кукурудзяної каші’ Кнежа (1955: 293–294) зіставляє зі слов’янськими та румунським відповідниками, однак зауважує, що походження слова не з’ясовано. Безпосереднім джерелом рос. *кулеи*, уперше зафіксованого в кінці XV ст. є укр. мова (Hollós 1996: 38).

Українське *кунтуш*, *контуш* ‘верхній одяг заможного населення Польсько-Литовської держави у XVI–XVIII ст.’ (ЕСУМ 3: 143) – запозичення з польської мови (пол. *kontusz* ‘польський національний одяг’); у польську мову слово перейшло з угорської (уг. *köntös* ‘одяг, шати; сукня’ (Brückner 1927: 253)); відомі ще й такі знач. угорського слова: ‘верхній одяг, широке пальто (заст.), ‘шати’; ‘чоловічий домашній халат’, джерело якого остаточно не встановлено (TESz 2: 610–611). У закарпатських українських говорах засвідчені форми *кунтушъ* // *кунтышъ* ‘верхній одяг, каптан’ (Csoréi 1883: 164); слово поширене й на інших українських територіях (Грінченко 2: 325). *Кунтушъ* ‘верхнее длинное платье с откидными рукавами’: *Кунтушъ* *суконній покраяли мнѣ* – подано турецький відповідник *kontoş* (Тимченко 2002: 390). Читачам не обов’язково сприймати це як джерело запозичення, адже в передмові вказано, що при запозичених словах приклади з інших мов подекуди наведено просто задля зіставлення (там же, 10). Вважаємо ймовірним польське посередництво давнього українського слова *кунтушъ*.

Джерелом укр. *мадяр* ‘угорець’ є угорська мова, пор. уг. *magyar* ‘т.с.’ (ЕСУМ 3: 357); прикм. *магіарский* ужито у творі «Оборона вѣрному чоловіку» Михайла Андрелли (Дэже 1961: 167); *мадярь* ‘magyar ember’ (Csoréi 1883: 176); в російській, як і в інших слов’янських мовах, безпосереднє запозичення з угорської (Hollós 1996: 44).

Ментик ‘короткий гусарський одяг’, *мента* ‘вид хутряного жіночого кожуха, облямований тасьмою’ (Грінченко 2: 417), *мента* ‘одяг з коміром’, місцями цей одяг носить молода і дружки під час весілля (Csoréi 1883: 182) є запозиченням з уг. *mente* ‘угорська куртка’ (ЕСУМ 3: 437). Слово ввійшло в сусідні слов’янські і неслов’янські мови безпосередньо чи опосередковано з угорської мови (Hollós 1996: 46–47).

Палаш ‘холодна зброя з двосічним клинком на кінці; великий ніж’, *палошъ* (Csoréi 1883: 246); *палаш* (Грінченко 3: 88) є

запозиченням з уг. *pallos* ‘кавалерійська шабля’ (ЕСУМ 3: 262), як і в сусідніх слов’янських і неслов’янських мовах; у російську ввійшло очевидно посередництвом польської (Hollós 1996: 49).

Па́прика ‘перець, *Piper L.*’ (Грінченко 3: 95; СУМ 6: 58) ввійшло до лексичного складу української мови; у говорах поширене у різних фонетичних варіантах, пор. *паприга* (Csoréi 1883: 248), *попрі́га*, *папрі́ка* (Лизанец 1976: 618) є запозиченням з угорської *paprika* ‘т.с.’ (ЕСУМ 4: 285), що походить від сербсько-хорватського *pàprika*, *pàpar* (ЕСУМ 4: 386–387). А. Голлош згадує про можливі шляхи переходу слова до лексики російської мови: 1. у значенні рослини ‘перець, *Piper L.*’ безпосередньо із сербської; 2. у значенні ‘мелений перець’ – з угорської у зв’язку з тим, що технологія мелення перцю винайдена саме угорцями (Hollós 1996: 51).

Пу́шта ‘угорський степ; безлісі простори на Середньодунайській низовині в Угорщині’, зафіксовано в СУМ (8: 412) як загальноукраїнське, походить від уг. *puszta* ‘угорський степ’, лексичну основу якої слід шукати у псл. мові (пор. *pustь* ‘пустий’) (ЕСУМ 4: 646); поширене і в укр. говорах Закарпаття: *пустара* ‘пустиня, безлісі простори’ (Csoréi 1883: 330); *пу́ста* ‘угорська неплідна низовина’ (Лизанец 1976: 619). А. Голлош припускає, що рос. *пуста* є безпосереднім запозиченням з угорської, форма *пу́шта* ввійшла до східнослов’янських мов, очевидно, посередництвом польської мови (Hollós 1996: 53), тут ідеться про запозичення з книжної польської мови, пор. польське *puszta* [puʂta].

Походження укр. *ша́бля* ‘холодна зброя (застосовується кіннотою)’, вперше зафіксованого в кінці XV ст. (ССУМ 2: 553), до кінця не з’ясовано. Припускається, що воно є давнім запозиченням з угорської мови, пор. уг. *szablya* ‘шабля’, наявність приголосного *ш* пояснюється впливом польської мови (ЕСУМ 3: 365), польську слід вважати мовою-посередником (Hollós 1996: 78). На тюркське походження як первинне джерело предмета і назви на його позначення вказує Кнежа та Голлош (Kniezsa 1955: 743–744; Hollós 1996: 78), останній припускає, що форма *шабля* до російської потрапила з польської посередництвом української, а до польської ввійшло з німецької (Brückner 1927: 538).

Немає сумніву в тому, що укр. *шалáш* ‘халупа’, *салáш* ‘намет, накриття’ *сáлаш* ‘гурт овець; місце, де розташовані кошари’, *салáш* ‘кошара’, *шалáш* ‘хата’ (Грінченко 4: 97, 482) є

запозиченням з уг. мови (можливо, що форма *салаш* через румунське посередництво (ЕСУМ 5: 168; 6: 370), а можливо – через закарпатські українські говори: *салашъ* (Csoréi 1883: 355), *салаш* та дієслово *салашловати* ‘переночувати’ у «Нягівських повчаннях» (Дэже 1961: 170); форми *шалаш* ~ *шелаш* у російській мові свідчать про польське посередництво (Hollós 1996: 67–68).

Таркач ‘білий плямистий кінь’ – Балецький зіставив з *тάρка* ‘кличка строкатого собаки’ (на українському мовному ґрунті утворилися кілька похідних, див. ЕСУМ 5: 523), особливо поширеного у закарпатських українських говорах, пор. *тарканистий*, *таркастий* ‘строкатий’ (Csoréi 1883: 390); *тарканістий* ‘різнокольоровий, строкатий’ (Грінченко 4: 248 з покликанням на працю Івана Верхратського «Знадоби до словаря южноруского. Львів, 1877); *таркатиий* ‘строкатий’ (Лизанец 1976: 626) є безпосереднім запозиченням з уг. *tarka* ‘строкатий’ (ЕСУМ 5: 523).

Укладачі ЕСУМ (6: 388–389) покликаються на згадувану вище статтю Е. Балецького, однак про вплив угорської мови на процес входження *шатрџ* ‘легке, розбірне, переважно конусоподібне житло з тканини; намет, опуклий дах; купол, баня’ до лексики української мови не згадують; тут ідеться про давнє запозичення з тюркських мов; до словникової статті *шатрџ* Грінченко (4: 487) додав цитату з твору Т. Шевченка; форми *шаторъ* як запозичення з уг. *sátor* у закарпатських укр. говорах не виключено (Csoréi 1883: 431), угорські мовознавці припускають посередництво угорської мови у процесі входження слова *шатѣр* до лексики староукраїнської мови (Bárczi 1963: 120; Hollós 1996: 69), припущення про те, що слово є безпосереднім запозиченням у слов’янських мовах з тюркських мов Кнежа (1955: 939–940) відхиляє, пояснюючи фонетично: у давньотюркському *čatur* з приголосного *č* не міг розвинутися *š* у російській мові.

Шерѣга ‘ряд, шеренга’, *шѣрег*, *шѣрегувати* ‘шикувати в лави’ є безпосереднім запозиченням з уг. *sereg* ‘військо, армія; натовп, сила, маса’ (ЕСУМ 6: 407), форма *шѣрег* ‘армія’ зустрічається у творі «Оборона вѣрному чоловѣку» (XVII ст.) Михайла Андрелли (Дэже 1961: 173); рос. *шеренга* ‘вишикувані в один ряд солдати’, вперше зафіксоване у середині XVII ст., потрапило до мови-реципієнта посередництвом польської *szeręg* (Hollós 1996: 70–71).

Укладачі ЕСУМ (6: 418–419) припускають, що польська була мовою посередником при входженні слова *шінош* ‘вид музичного рога або сурми’ до лексичної системи укр. мови; пор. старопольське *szuros* ‘духовний інструмент’ *siposz, szuposz* ‘сурмач за часів існування в Польщі угорської піхоти’) з угорської *síros* ‘сопілкар, дудар’, що утворено від *sír* ‘сопілка, дудка, свисток’; уг. слово закріпилося в сусідніх слов’янських мовах, зокрема й російській (Hollós 1996: 71).

Укр. *шишак* ‘вид шолома’, цсл. *шишакъ* припускається, що запозичення з уг. мови (ЕСУМ 6: 422, ESz: 735), уг. *sisak*, вперше зафіксованого на початку XV ст., неясної етимології (ESz: 735). Тимченко подає угорський відповідник до *шишакъ* (Тимченко 2: 495). Слово поширене в українській мові, трапляється і в творах Івана Котляревського (Грінченко 4: 497). В українські говори Закарпаття воно увійшло безпосередньо з угорської мови (Лизанец 1976: 639), ймовірно, що у середині XX ст. (про це свідчить відсутність слова в закарпатських писемних пам’ятках XVI–XVIII ст., а також у лексикографічних працях попередніх періодів). У марамороських говірках відбулося розширення значення слова, можливо, на основі подібності до форми шолома; пор. *шышак* ‘м’яка, нерозвинута головка капусти або такий же качан кукурудзи’ (Сабадош 2008: 421). У польській мові *szyszak* ‘шолом, каска’ вперше зафіксовано в XVI ст., вважається запозиченням з угорської мови (Brückner 1927: 562, Wołosz 1989: 309), як і в білоруській мові (пор. біл. *шишакъ, шышакъ* ‘ковпак’ (Zoltán 2006: 496). Беручи до уваги хронологічні показники, можемо стверджувати, що в українську мову слово ввійшло за посередництвом польської мови, як і в російську, де воно вперше зафіксоване також у XVI ст. (Hollós 1996: 71–72). Л. Кіш це пояснює польсько-угорськими історичними зв’язками за часів Стефана Баторія, коли в польській мові закріпилася низка угорських термінів військової справи (Кіш 1963: 64). Угорське слово, своєю чергою, як припускає Л. Кіш, запозичене з тюркських мов із первісним значенням ‘жіночий головний убір’, а значення ‘металевий шолом’ – вторинне, що виникло за подібністю форми (там же, 63–64). Автор дотримується думки, що саме друге значення закріпилося в сусідніх східнослов’янських мовах; пор. рум. *șișác* ‘каска піхотинця’ (Tamás 1966: 733).

Ча́та ‘варта, охорона’, ‘загін солдат-охоронців’ (Грінченко 4: 447) є запозиченням з уг. *csata* ‘бій, битва’ (ЕСУМ 6: 284), що походить із сербсько-хорватського *чѐта* ‘загін, військо’ (Kniezsa 1955: 122); на укр. мовному ґрунті утворилися похідні прикметники та дієслово; як запозичення з угорської ввійшло слово в закарпатські українські говори, зафіксовано у пам’ятці XVII ст., відомої під назвою Углянський збірник «Ключ» (Дже 1961: 175); на сьогодні слово архаїзувалося.

Чечу́га, чечу́ра ‘велика промислова риба родини осетрових, стерлядь, *Acipenser ruthenus* L.’ (Грінченко 4: 461) є запозиченням з рум. *săciugă* ‘т.с.’, яке походить з уг. *kecsege* ‘осетер’ ЕСУМ (6: 316); поширене в закарпатських українських говорах, пор. *кѣчиг* ‘т.с.’ (Верхратський 1899: 224), *кеґеґе* (Владыков 1926: 18), в яких є безпосереднім запозиченням з уг. мови (Kniezsa 1955: 855–856). На думку А. Голлоша, румунська мова відіграла роль посередника у процесі вкраплення уг. *kecsege* до лексичної системи української, російської та польської мов (Hollós 1996: 66–67).

Отже, нема сумніву в тому, що слова *антал, гуляш, мадяр, ментик, палаш, паприка, пушта, салаш, таркач, чата, шерега* – запозичення з угорської мови. Очевидно, *шабля* є давнім запозиченням з угорської. Припускається, що *катанка* має стосунок до уг. *katona* ‘солдат’, а *бирчий* – до уг. *bér* ‘плата’. До кінця не з’ясовано походження укр. *куліш*, не виключено, що має стосунок до уг. *köles*. *Шатро* вважають давнім запозиченням із тюркських мов, однак форма *шатор* у закарпатських українських говорах є безпосереднім запозиченням з угорської. Посередництвом польської мови проникли в українську мову *гайдук, добош, карваш, коч, кунтуш (контуш)* і *шипош*. Імовірно, через польську мову перейшло до української і *шишак*. Румунська відіграла роль мови-посередника у процесі вкраплення *чечуга (чечура)*. *Гусар* є запозиченням через польську і російську мови з угорської. Одним із шляхів переходу *доломан* в українські говори була угорська мова. Припускають, що *шабля* є давнім запозиченням з угорської мови. Навряд чи можемо вважати угорськими запозиченнями лексеми *бутир, вижлиця, гарцювати*. Нема підстав вважати *кодола* запозиченням з угорської.

Як бачимо, вивчення питань етимології західноукраїнських слів, зокрема гунгаризмів, належало до сфер зацікавлення Еміля

Балецького. Він зробив помітний внесок у розвиток синхронної та діяхронної української діалектології. Не випадково на статті Балецького неодноразово покликалися укладачі Етимологічного словника української мови при розгляді окремих словникових статей (перелік словникових статей див. Zoltán 2020: 47–48) та історико-етимологічного словника угорської мови (перелік словникових статей див. Zoltán 2020: 48).

РОЗДІЛ 2

З ІСТОРІЇ ЛІНГВОУКРАЇНІСТИКИ В УГОРЩИНІ

Вивчення українського мовознавства в Угорщині має давню історію. Увага дослідників зосереджувалася насамперед на питаннях синхронної та діяхронної діалектології, зокрема закарпатської, проблемах українсько-угорських міжмовних контактів.⁹

2.1. Ласлов Чопей

Ім'я Ласлова Чопея в українській лексикографії відоме насамперед як укладача «Русько-мадярського словаря» (Будапешт, 1883).

Маємо на меті проаналізувати статтю „Magyar szók a rutén nyelvbén” (Угорські слова в руській мові) та реєстр «Русько-мадярського словаря», подати етимологію слів, які з погляду їх первинного походження були спірними, зіставити різні оцінки словника мовознавцями з часу його появи до сьогодення.

2.1.1. Педагог, філолог, перекладач

Ласлов (Василь)¹⁰ Чопей (уг. Csopcy/Csopci László) – угорський педагог, перекладач, мовознавець. Народився 1856 року в селі Ромочевиця (уг. *Ramosa*) Березького комітату Королівства Угорщини (тепер у складі села Залужжя Мукачівського району Закарпатської області) у сім'ї народного вчителя. Предки були уніатськими священниками. Початкову освіту здобув у місті

⁹ Територія сучасного Закарпаття (істор. назва *Підкарпаття*, уг. *Kárpátalja*) в різні історичні періоди входила до складу різних держав. Загальновідомо, що починаючи з XI століття по 1918 рік територія Закарпатської області перебувала у складі Угорщини, з 1918 по 1939 рік – Чехословаччини, а з 1939 по 1944 рік знову стала частиною Угорщини. Відтак специфіка лексичного складу українських говірок Закарпаття зумовлена тим, що в них побутує чимало запозичень з інших мов, носії яких довгий час перебували в безпосередніх стосунках із представниками інших національностей, а саме: німцями, румунами, словаками й угорцями (Барань 2010б: 24).

¹⁰ На Закарпатті угорське ім'я *László* традиційно ідентифікують з українським іменем *Василь*. Ця відповідність базується на народній етимології. Насправді ж угорському *László* відповідає слов'янське ім'я *Владислав*.

Мункач (Мукачево) та Унгвар (Ужгород), середню – в місті Шарошпатак.

Між 1876 та 1979 роками навчався на фізико-математичному факультеті Будапештського університету. Після закінчення з 1880 року обіймав посаду російського перекладача ради міністрів Угорщини. З 1887 року був викладачем однієї з будапештських гімназій. У 1917 році обраний директором гімназії. Був секретарем Угорського державного природознавчого товариства, писав статті на природознавчі теми, був членом Товариства математиків та фізиків, Етнографічного товариства, Туристичного об'єднання, Товариства професорів середніх шкіл. Його ім'я занесено у список членів Природознавчого товариства (Голлош 2004: 38).

В енциклопедії «Українська мова» написано: «Ласлов (Василь) Чопей – український мовознавець; писав мовою дуже близькою до закарпатського народного мовлення центральної частини краю» (Німчук 2004: 797–798). Ю. Шевельов доповнює: «Чопей Василь – педагог, упорядник підручників для народних шкіл Закарпаття (1881–1890)» (Шевельов 1984: 3754). Л. Чопей прославився і як перекладач.¹¹ Ж. Зелдхеї та М. Рев назвали його відомим популяризатором російської літератури в Угорщині (Зельдхейи 1968: 394; Rév 1968: 115).

2.1.2. Укладач підручників

Міністерство освіти усвідомило негайну потребу у створенні підручників руською мовою (*rutén nyelv*). На прохання міністерства Л. Чопей уклав та переклав вісім підручників для народних шкіл¹², зокрема граматику «Руська азбука і первоначальна читанка для кляса народныхъ школь» (У Будапештѣ, 1881), «Мадярска читанка и упражнителна книга дѣля II, III и IV классы руськихъ народныхъ школь» (У Будапештѣ 1881, 1898), «Руська читанка дѣля другої класы народныхъ школь» (Приспособивъ идѣ говору берегскому, угочанскому и

¹¹ Л. Чопей переклав твори «Тарас Бульба» та «Сорочинська ярмарка» М. Гоголя угорською під псевдонімом *Almási László* (Lengyel 1984: 183, 185), «Севастопольські оповідання» Л. Толстого, твори І. Тургенєва, О. Пушкіна, Ф. Достоевського, М. Салтикова-Щедрина (дет. див. Голлош 2004: 54–57).

¹² Мова підручників була різко розкритикована опонентами русофільської орієнтації, зокрема Є. Недзельським (Недзельський 1932: 239–241).

мараморошському Ласловъ Чопей, у Будапештѣ, 1894), Руська азбука и перва читанка для первоѣ класы народныхъ школь». Ведля малярском азбуки Павла Генція министерского совѣтника во м. к. Министерствѣ народного просвѣщенія і релігії и члена кор. мад. Академії наукъ переложивъ Ласловъ Чопей. Другое поправленное издание (У Будапештѣ, 1883), Водительна книга ко учѣню исторіѣ у народныхъ школахъ а разом введено до науки исторіѣ для учителѣвъ и учительскихъ кандидатовъ, по малярски написали Др. Кишъ Аронъ и Маіеръ Микша, по руски передѣлавъ Csoréi Ласловъ (У Будапештѣ, 1884).¹³

Правопис підручників побудований за фонетичним принципом, хоч послідовно укладач не міг застосовувати його. І. Удварі зазначив, що у застосуванні фонетичного принципу Чопей випередив попередників (Удвари 1991–1992: 470). Відомо, що до 1881 року на Закарпатті у ролі літературної мови поширеним було язичіє. До цього часу шкільні підручники писали «мудрено-зложенимъ языкомъ» (Csoréi 1883: XLIV). Саме Л. Чопей почав писати руською мовою підручники для народних шкіл. Словник, як зазначає він, є продовженням попередніх праць (там само, XLIV). За твердженням Чопея, закарпатські русини розмовляють гірським наріччям червононоруського наріччя української мови. «Червено-руськое нарѣчье розпадає ся на три піднарѣчия: 1) на подолье-волыньский; 2) на галицкий; 3) на гòрьский або Карпацький. На гòрьскòмъ піднарѣчиѣ говорять бойки, лемки (лемакы) и гуцулы; а змѣшаня мовы сихъ трьохъ народòв дає руський языкъ у Малярскòвъ краинѣ. На нашъ руськый языкъ мавъ вплива ще малярский, словацкий и польський» (там само, XXIII). Однак, продовжує автор, в Угорщині (тобто на території сучасного Закарпаття) нема єдиної руської мови і в різних регіонах спостерігаються відмінності у словотворенні та вимові слів. Тому в руській мові на позначення одного поняття можуть вживатися чотири-п'ять слів (там само, XXIII–XXIV). В. Бірчак зауважив, що Чопей зблизив мову шкільних книжок до народної (Бірчак 1937: 149).

¹³ Вивчення мовних особливостей підручників має бути предметом окремого дослідження.

2.1.3. Лінгвіст

З появою статті „Magyar szók a rutén nyelvben”¹⁴ (Угорські слова в руській мові), опублікованій у 1881 році, Ласло Чопей «розпочав дослідження угорсько-слов'янських мовних зв'язків», – заявив Шандор Мокань (Мокань 1966: 6). Однозначно можемо стверджувати, що працю Чопея можна вважати першою у дослідженні угорських лексичних запозичень в українських говорах сучасної території Закарпаття. У своїй статті, написаній на науковому рівні свого часу, автор перерахував відомі йому угорські лексичні елементи березької говірки, вказав на фонетичні зміни, які відбулися на українському мовному ґрунті, подав тематичну класифікацію, указавши, по суті, напрямки подальших досліджень. Й. Дзензелівський негативно відгукнувся про статтю Л. Чопея, припускає, що більшість (близько чотири п'ятих) наведених вище мадьяризмів основному масиву українських закарпатських говорів зовсім невідома, «призбирав їх Л. Чопей, видно, десь на Берегівщині, де українське населення двомовне і де у зв'язку з цим майже кожне угорське слово може потрапити в український текст, а отже і в число мадьяризмів» (Дзензелівський 1966: 81). Погодитися з цим припущенням досить важко, адже у 70-х роках ХХ століття П. Лизанець зібрав корпус гунгаризмів на території Закарпаття, який нараховує близько дві тисячі одиниць (Лизанець 1976).

Л. Чопей виявив 537 слів угорського походження у досліджених ним говірках, однак, «у народній мові русинів вкраплення угорських елементів досі триває» (Csopely 1881: 294). Більшість слів автор зібрав особисто, черпаючи їх із добре відомих йому березьких говорів, частково спирався на матеріали, зібрані Яковом Головацьким.¹⁵ Побудова «словникової статті» така: угорське стандартне слово, його німецький відповідник і форма запозиченого слова, до деяких подано пояснення, рідше – контекст, а також покликання на згадувану працю Я. Головацького. До прикладу: *csúfolni – spotten – r. čufalavati* ‘глузувати’ – *igen gyakori szó* (слово, яке часто уживається); *dugó – stöpsel – r. dugōkā* ‘корок, затичка’ – *vegyesen használják a zātickā szóval* (вживається разом із

¹⁴ Статтю частково розглянув Е. Балецький (Baleczky 1958: 92).

¹⁵ Народные пѣсни Галицкой и Угорской Руси [в 3 ч.], собранные Я. Ф. Головацкимъ. Изд. Имп. о-ва истории и древн. російскихъ. Москва, 1878.

словом *затичка*); *kis kert* – *r. kiškert*: *U kiškert'i šālātā Krasnā divkā bohata* (зі власного матеріалу); *legény* – *burche* – *r. legiń, led'ín*: *Nādo mnoju molodoju Dvā legińi bjutsjā* (Головацкий III, 219 (85)). *Galicziában is ismerik* (слово відоме і в Галичині). До деяких запозичених слів подано український синонімічний відповідник: *ānd'al* – *ānhel, jānhel* (271), *astalaš* – *stal'ār* (272), *csikós* – *końuchārj* (275), *dugōkā* – *zātickā* (276), *fārāgüv* – *topür, fāzikaš* – *hončārj* (277), *hālās* – *rybarj* (279). У кінці статті перелічує 27 назв волів угорського походження, зокрема такі: *Bimbarā, Badarā, Wojta, Fākavā, Kajla, Rendeša, Sarvaša, Silājā, Sivkā* та ін.

Автор вперше звернув увагу на адаптацію голосних і приголосних у системі мови-реципієнта. Чопей зазначив, що серед аналізованих слів 436 є власне угорськими, а 14 – зворотними запозиченнями зі слов'янських мов, зокрема *ablak, asztal, bikā, gerenda, išpán, kapaš, párna, pipāš* та ін. (там само, 291). Слова *bikā* 'бик' (Kniezsa 1955: 798–799; TESz 1: 299), *pipāš* 'курець люльки' (Kniezsa 1955: 910–911; TESz 3: 201) не є слов'янізмами в угорській мові.

Після появи статті Ігнац Кунош написав рецензію (Kúnos 1882: 78–79). Рецензент погоджується з Л. Чопейом у тому, що більшість запозичень перейшли до мови-реципієнта без змін, що процес вкраплення ще триває. На думку рецензента, вимагало б пояснення як уг. *sopánkodni* відповідає руський *süpatisja*, уг. *szokás* – *sachtas*, *eperfa* – *eperka*. І. Кунош вважає, що автору потрібно було пояснити, чи слова *agár, bagaria, bakancs, balta, betyár, bika, bunda, gatyá, gazda, gubics, gulya, potyka, véka, zsúp* не є за первинним походженням слов'янізмами, що рецензент не виключає (там само, 78). Загалом, Кунош наголошує на новизні статті (там само, 79).

Правильно указав Чопей, що ці слова походять з угорської мови: *батанча* < *bakancs* (ЕСУМ 1: 108), *батару* < *bagaria* (ЕСУМ 1: 108–109), *боканчі* (ЕСУМ 1: 224), *балта* < *balta* (ЕСУМ 1: 126), *газда* < *gazda* (ЕСУМ 1: 450–451), *потька* < *potyka*; *Rutilus rutilus* L. (ЕСУМ 4: 544); очевидно, запозиченнями з угорської є *бунда* < *bunda* (ЕСУМ 1: 295) та *жуна* < *zsúp* (ЕСУМ 2: 209). Посередництвом угорської мови ввійшло до закарпатських говорів *бетяр* < *betyár* (ЕСУМ 1: 178–179). Не з угорської походять *агарь* < *agár* та *вѣка* < *véka*. Остаточо не з'ясовано походження слів *гатъ* < *gatyá* та *гуля* < *gulya*, хоч не виключають вкраплення слова *гатъ* з угорської (Орос 1963: 52; Лизанец 1976: 591).

Своєю статтею Л. Чопей заклав основу для подальших досліджень у галузі українсько-угорських мовних зв'язків. На праці Чопея неодноразово покликалися мовознавці у подальшому вивченні походження окремих слів.

2.1.4. Лексикограф

Традиційно вважається, що українсько-угорська словникова справа бере свій початок від другої половини ХІХ ст. із появою «Русько-мадярського словаря»¹⁶ Ласлова Чопея¹⁷ (Csopel 1883). Словник високо оцінила Угорська королівська академія наук – автор одержав премію Фекешгазія.¹⁸ Б. Грінченко, розглядаючи словник, зауважив, що він з'явився незалежно від попередніх такого роду словників і «в такому закутку нашої землі, що досі пробував без ніякого майже впливу від українського письменства» (Грінченко 1905: 19). Мова Чопея базувалась на говірках низинних регіонів Березького, Угочанського та Марамороського комітатів. Правопис словника фонетико-етимологічний. Ф. Тіхий зазначив, що Чопей застосував галицький правопис (Тіхий 1996: 124).

Словниковий реєстр нараховує 20 тисяч вокабул і відображає лексичний склад добре відомих укладачеві закарпатських східнослов'янських говорів.¹⁹ Під час укладання словника автор поставив перед собою мету: 1) зібрати якомога більше «руських» слів (тобто лексем місцевої говірки української мови); 2) увести до словникового реєстру найуживаніші церковнослов'янськи, 3) зібрати російські слова (див.: Csopel 1883: VIII), більшість яких пізніше було вилучено у зв'язку з появою «Русско-мадярського словаря» О. Митрака. Лексику реєстрової частини словника І. Сабадош ділить на такі основні групи: 1) загальноукраїнські

¹⁶ У процесі вивчення слов'янської лексикографії в Угорщині З. Ковач згадує словник Л. Чопея без його розгляду (Ковач 1962: 465).

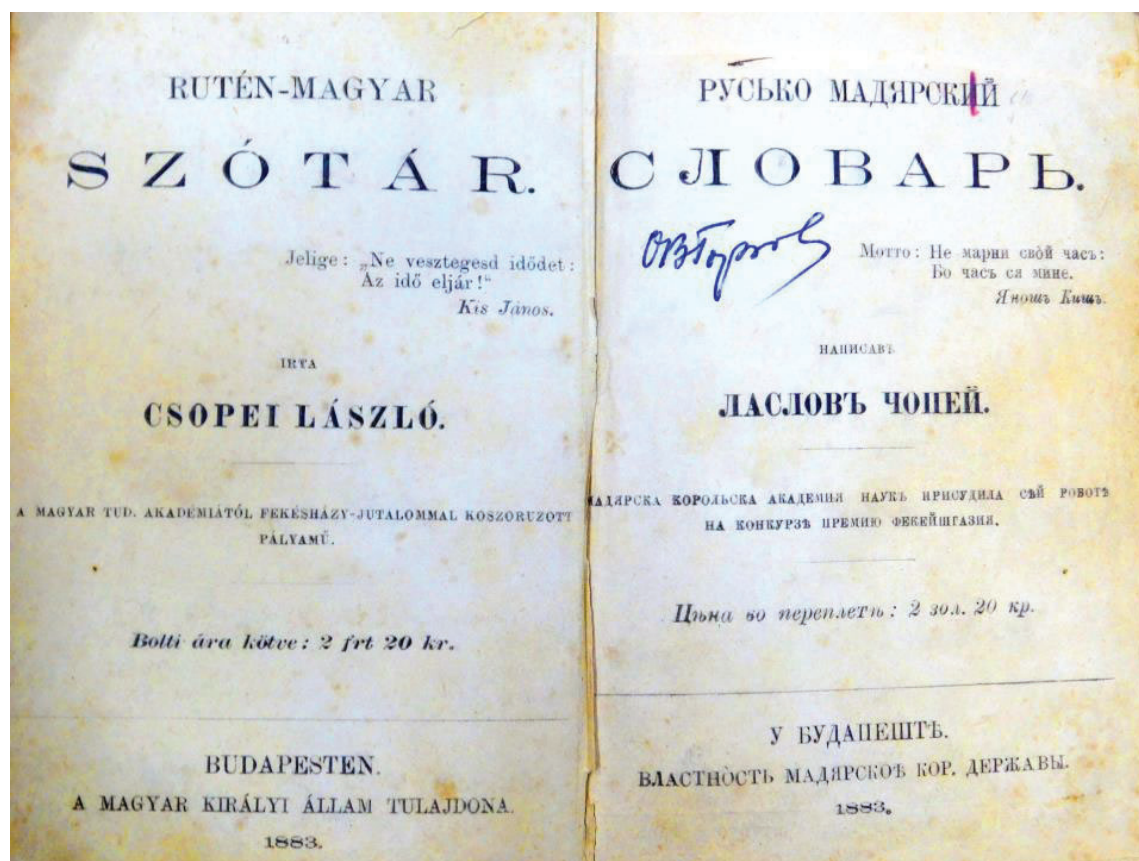
¹⁷ Полеміка про мову Чопея виникла після виходу словника (див., напр., Недзельський 1932: 239–240) (дет. про це Магочій 1994: 41, 214).

¹⁸ 18 травня 1848 року адвокат токайського панського володіння Мігай Фекешгазі в заповіті написав, що частину його спадщини буде передано Угорському королівському міністерству з метою створення фонду для підтримки популяризації угорської мови.

¹⁹ В. Бірчак наголосив на тому, що словникова частина містить багатий діалектологічний матеріал, зібраний укладачем на Підкарпатській Русі (Бірчак 1937: 149–150). Схвально відгукнувся про народнорозмовну основу словника і Ш. Бонкало (Bonkáló 1935: 59).

(загальнонародні) слова, 2) закарпатські діалектизми, 3) церковнослов'янізми, 4) русизми (росіянізми), 5) штучно утворені слова (Сабадош 2015б: 502).

Рисунок 2. *Csopei László: Rutén–magyar szótár. Budapest. // Л. Чопей: Русько[-]мадярський словарь. Будапешт, 1883*

Беручи до уваги вимоги оголошеного Угорською королівською академією наук конкурсу, Л. Чопей мав на меті укласти русько-мадярський словник, що охопить лексику руської мови, якою розмовляють на території Угорщини, залучаючи лексеми та вирази, запозичені з угорської мови (Csopei 1883: VIII). У передмові до «Словаря» Л. Чопей подає, зокрема, інформацію про статус «руської» мови²⁰, наголошує на тому, що «руський язык є самостоятельный, и не може ся держати нерѣчимъ российского» (Csopei 1883: X). Він має на меті довести, що «руський языкъ має тільки права на називъ самостойного языка, якъ хоть-котрый изъ славянскихъ його братовъ»

²⁰ У розумінні Л. Чопея «руська» – це українська мова.

(Csorei 1883: XI). Свої аргументи Чопей підтверджує лінгвістичними працями Франца Міклошича, Августа Шлейхера, Франциска Маліновського, Петра Лавровського, Володимира Даля, Михайла Максимовича, Олександра Потєбні та Павла Житецького. Покликання на праці відомих мовознавців Л. Чопей доповнює історичними фактами, що засвідчують самостійність українського народу та його мови, а також поясненням назв *русин* та *руснак*, які на певних територіях використовуються для самоназви українців (Csorei 1883: XIII–XXIII). Частину передмови присвячено описові особливостей руської мови у зіставленні зі старослов'янською та російською, звернено увагу на фонетичні та морфологічні відмінності аналізованих мов (Csorei 1883: XXV–XXXII), відтак представлено систему відмінювання іменних частин мови та дієвідмінювання дієслів. Наприкінці передмови автор зізнається, що руською почав користуватися від 1881 року з метою створення підручників для учнів народних шкіл зрозумілою школярам мовою (Csorei 1883: XLIV).

Закарпатські говори Л. Чопей відносить до гірського «червоноруського» наріччя української мови. Частину реєстрових слів дослідник зібрав сам, інші – почерпнув із таких джерел, як: «Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси» Я. Головацького, «Нѣмецко-русский словарь» О. Патрицького, граматики Ф. Міклошича, М. Лучкая, О. Огоновського, М. Осадці, «Малорусскія народныя преданія и рассказы» М. Драгоманова, а також використовував матеріали підручників для народних шкіл. У словниковій статті зазначено належність реєстрових слів до певних частин мови, для іменників та займенників наведено категорію граматичного роду, а для прикметників та прислівників зрідка подано форми ступенів порівняння.

У словнику зафіксовано загальноновживані українські слова, значну кількість реєстрової частини складають закарпатські діалектизми²¹, серед яких чимало лексем, запозичених з інших мов. Проаналізувавши реєстрові слова, І. Сабадош виявив, що найбільшою є група загальноукраїнської лексики, сюди належать слова, які стосуються всіх сфер життя людини, значну кількість становлять книжні слова, зокрема терміни суспільно-політичні, соціально-економічні, юридичні, інші гуманітарні, зокрема мовознавчі, а також природознавчі (Сабадош 2015б: 502–506).

²¹ Євменій Сабов зазначив, що словник обіймає більшість слів, які вживають угороруські (Сабов 1893: 209).

Рисунок 3. *Csopel László: Ruszin–magyar szótár. // Чопей Л. Русько-мадярський словарь. Budapest, 1883*

— Безчоловѣчний —	— Бзина —
<p>Безчоловѣчний m. embertelen, kegyetlen. <i>Бейльшиг</i> h. béllés. Бекечь h. bekecs. Белетриста h. szépirodalmi író. Белетристика n. szépirodalom. <i>Бендюкъ</i> h. bendő, potroh, has. Бербеница n. berbencze. Бервено s. gerenda. Бервѣниковый m. télizöldből való. Бервѣнокъ (vinca major. növt.) h. téli zöld. Бервѣчатый m. télizöldből való. Бердо s. 1) borda (takácsnál); 2) hegygerincz. Берегъ h. part. Бережава n. Borzsava vidéке Beregmegyében, mely sajátсáгос népviseletéről és táјszólásáról ismeretes. Бережавинъ h. Borzsava melлѣки férфи. Бережавка n. Borzsava melлѣки нѡ. Бережистый n. partos. Береза (betula alba. növt.) n. nyirfa, fehér nyirfa. Березень h. áприlis. Березина n. egy darab levágot nyirfa. Березка n. nyirfácsка. Березникъ h. nyirfás erdő. Березовый m. nyirfából való, nyirfa — Беремя s. teher; vállон hordott teher.</p>	<p>Берендайка n. tölténytásка. Берестъ (ulmus növt.) h. szilfa, szil. Берлогъ h. barlang, medvebarlang. <i>Беръ</i> n. бүрү, palló, gyaloghíd. Бесѣдовати cs. legeltetni. Бесѣдъ h. hegyi legelő. Бесѣды t. Beszkidek, Beszkid-hegyek. Бестия n. beste lélek, rima. Бесѣда n. beszéd, beszélgetés; вступна бесѣда: beköszöntő beszéd. Бесѣдливость n. bőbeszédűség, beszédesség. Бесѣдливый m. beszédes, bőbeszédű. Бесѣдникъ h. szónok, beszélő. Бесѣдовати cs. beszélni, beszélgetni. Бесѣдость n. beszédesség. Берлегемень h. betlehemmel járó. Берлегемень h. karácsonyi betlehem. <i>Берънь</i> h. betegség, járvány. <i>Бетяръ</i> h. betyár. (Ló-név is.) Бечейка n. bécsitők, sütötők. <i>Бечеловати</i> cs. becselni, becsülni, felbecsülni a kárt; tisztelni. <i>Бечельшиг</i> h. becslés, felbecslése a kárnak. Бештия n. beste lélek, rima. Бзина (sambucus növt.) n. bodza, bodzafa.</p>

Угорські запозичення автор здебільшого виділяє курсивом: *алдомаи* ‘могорич’ < *áldomás* (3), *арань* ‘золото’ < *arany* (4), *аршовь* ‘заступ’ < *ásó, ásókara* (5), *баговь* ‘жувальний тютюн’ < *bagó* (6), *байловати* ‘возитися’ < *bajlódni* (7), *бантовати* ‘бити’ < *bántani, bántalmazni* (8), *бировати* ‘могти’ < *bírni, tehetni*, (12), *бизовати* ‘довіряти’ < *bízik, megbíz* (12), *галиба* ‘клопіт’ < *galiba* (63), *дялазловати* ‘ганьбити’ < *gyaláz* (86), *ердемловати* ‘заслуговувати’ < *érdemel, kiérdemel* (89), *кергетловати* ‘гнатися (за ким-небудь)’ < *kerget* (147), *навновати* ‘надокучати’ < *ráun, megun* (196), *пергельовати* ‘підсмажувати’ < *pergel, pörköl* (251), *ругати* ‘копкати’ < *rúg* (352), *сертесийель* ‘порозкидано’ < *szerteszéjjel, szerteszét* (361), *тамедловати(ся)* ‘нападати’ < *támad, neki támaszkodik* (390), *чуфшагь* ‘ганьба’ < *csúfság*. Однак Л. Чопей інколи помилково відносить певні слова до запозичень з угорської мови, очевидно, на підставі фонетичної близькості цих лексем в обох мовах, наприклад: *бабрати* ‘вовтузитися’ (уг. *babrál*), *боднарь* ‘бондар’ (уг. *bodnár*). Серед реєстрових слів є гунгаризми, які автор не виділив курсивом, а отже, не зараховував їх до угорських запозичень (сюди відносимо і ті, які ввійшли до мови реципієнта за посередництва угорської мови): *бокорь* < *szálfatutaj* ‘пліт’ (16), *валовь* < *vályú, діал. válóу* ‘корито’ (25), *варешь* < *város* ‘місто’ (25), *гатарь* < *határ* ‘межа’ (51), *живань* < *zsiványu* ‘розбишак’ (92), *кабат* < *kabát* ‘пальто’ (140); *канна, канта* < *kanna*, діал. *kanta* ‘бідон’ (143), *канура* < *kari* ‘ворота’ (143), *парна* < *rárna* ‘подушка’ (248), *пасуля* < уг. діал. *paszuly, Phaseolus* ‘квасоля’ (248), *турня* < *torony* ‘вежа’ (399), *церица* < *ceruza* ‘олівець’ (422) та ін.

Петро Лизанець, аналізуючи статтю Л. Чопея «Magyar szók a rutén nyelvben» (Угорські слова в руській мові) (1881 р.) та «Русько-мадярський словарь» (1883 р.), угорські запозичення класифікує за такими трьома етимологічними групами (див.: Лизанець 1963: 49–52):

1) слова угорського походження: *аршов* < *ásó* ‘рискаль’, *бановати* < *bán* ‘сумувати’, *вареш* < *város* ‘місто’, *легинь* < *legény* ‘парубок’, *ратота* < *rántotta* ‘яєшня’, *чивдирь* < *csődör* ‘жеребець’;

2) слова неугорського походження, які запозичено в українські говори Закарпаття через посередництво угорської мови: *гуницут* < *huncut* ‘бешкетник, шахрай’, *довган* < *dohány* ‘тютюн’, *лада* < *láda* ‘ящик’, *ланц* < *lanc* ‘ланцюг’;

3) слова, які Л. Чопей помилково відніс до гунгаризмів: *кестеман* < *kendő*, діал. *keszkenő* ‘хустина’, *наврек* < *(mind)örök(re)* ‘назавжди’, *Сигот* (назва міста) < *Sziget*, *чекан* < *csákány* ‘кирка’. Цей перелік П. Лизанець доповнює словами *бендюх* < *bendő* ‘пузо’, *берь* < *bürü* ‘місток’, *вько* < *véka* ‘міра місткості’, *виган* < *viganó* ‘спідниця’, *гандра* < *rongy, handra* ‘лахміття’ та ін. (Лизанець 1963: 50).

Проте деякі етимологічні припущення П. Лизанця можна вважати дискусійними.

Загальновідомо, що іменник *виган* < *viganó* ‘спідниця’ є гунгаризмом (ЕСУМ 1: 390), як і прислівник *наврек* < *(mind)örök(re)* ‘назавжди’ (пор. *na orek* (Балецкий 1965: 45–70; Dezső 1989: 75)) чи назва міста *Сигот* < *sziget* ‘острів’, уг. *Sziget*. Походження іменника *бендюх* < *bendő* ‘пузо’ неясне, однак, як засвідчує ЕСУМ, укр. діал. *бендюх* є найближчим до уг. *bendő* та лит. *penderis* (ЕСУМ 1: 166–167). Припускаємо, що завдяки географічній близькості носіїв обох мов укр. діал. *бендюх* походить від уг. *bendő* (згодом П. Лизанець виводив це слово з угорської мови (Lizanec 1970: 50)). Невиразна етимологія і слова *кестеман* < *kendő*, діал. *keszkenő* ‘хустина’; етимологи припускають імовірно запозичення з тюрк. *testemēl*, а також зіставляють з уг. *keszkenő* < *kézkenő* (ЕСУМ 2: 426). Як і слово *чекан* < *csákány* ‘кирка’, відоме в багатьох слов'янських мовах, може бути тюркського або ж угорського походження (TESz 1: 469).

Георгій Геровський різко розкритикував словник Л. Чопея, зазначаючи, що автор невдало поєднав слова «підкарпатурської говірки», які зібрав сам, із «галицизмами» та полонізмами, узятими із «Німецько-українського словника» О. Патрицького (1867), а також зі словами російської літературної мови (Геровський 1995: 74). Останніх, тобто російських, на думку Г. Геровського, особливо багато, що свідчить про те, що Л. Чопей укладав свій словник на основі готового словника російської мови. До «підкарпатських» автор відносить слова, які, на його думку, Л. Чопей використав зі словника О. Патрицького, називаючи їх «галицькими полонізмами» (для обґрунтування своєї позиції наводить чотири приклади). Із таким твердженням Г. Геровського важко погодитися.

На деякі вади словника Л. Чопея вказує Іван Сабадош (Сабадош 1993: 254), зокрема: у реєстрових словах не позначений

наголос, мало словникових статей із прикладами-ілюстраціями, відсутні покликання на джерела матеріалу, «бідною» є фразеологія, українські слова подано за етимологічним принципом.

Петро Горецький (1963: 100) зауважив, що з 20 тисяч реєстрових слів «хіба трохи більше половини» належить до загальнонародної української мови. «Незважаючи на чималу змішаність лексики словника, у ньому виразно відчувається загальнонародний український склад», – наголосив Горецький (там само, 101). Українську лексику словника Л. Чопея проаналізував Я. Галас (Галас 2000: 55–59), який найціннішою вважає саме закарпатську діалектну лексику, однак серед слів, які він характеризує, є і приклади запозичень. Аналізуючи словник Чопея, А. Москаленко виявив і навіть приклади загальнонародної української мови (Москаленко 1961: 80–83). Й. Дзенделівський наголосив на вартості словника, який, на його думку, полягає в тому, що «це була перша праця, яка ознайомила наукову громадськість із загальною картиною лексичного складу говорів Закарпаття», однак висловив і своє критичне ставлення до рівня словника (Дзенделівський 1966: 82).

А. Волошин високо оцінив мову словника, наголошуючи, що «навѣть до сих пор найлѣпшій, бо не перероблений з російських словаров, но Чопей збирав сам слова по селах, з уст народа и просто подав большій діялектологичный матеріал» (Волошин 1921: 28). Сергій Панько підкреслив неабияке історичне значення словника, яке полягає в тому, що його автор, покликаючись на М. Костомарова, чи не вперше в Угорщині недвозначно вказує на істотну різницю між російською та руською чи українською мовами (Панько 1991: LXV).

Іштван Удварі, позитивно оцінюючи діяльність Л. Чопея, вважав його словник «значним надбанням свого часу» (Удварі 1991–1992: 469). Про діалектологічну цінність «Русько-мадярського словаря» йшлося у працях Ш. Моканя (Мокань 1969: 58), І. Удварі (Удварі 1991–1992: 469–470) та І. Сабадоша (Сабадош 1993: 253). А. Москаленко наголосив на тому, що словник може бути цінним джерелом для історичної діалектології української мови (Москаленко 1961: 82). Відрадно, що в сучасних підручниках з історії української літературної мови згадується

словник Л. Чопея (див., напр., Бабич 1993: 256–257; Русанівський 2001: 232). Славіст І.Х. Товт назвав Л. Чопея піонером досліджень українсько-угорських зв'язків (Н. Tóth 1984: 282).

2.1.5. Аттіла Голлош про життя і творчість Л. Чопея

Угорський славіст Аттіла Голош підготував до видання узагальнювальну працю „Csopely László élete és művei” (Життя і праці Ласло Чопея)²² зі вступною статтею Іштвана Удварі в науковому осередку поціновувачів мови, літератури, історії та культури закарпатців – кафедрі української та русинської філології Ніредьгазького інституту²³ разом із педагогічним факультетом Веспремського університету. Видання двомовне (угорською та російською). У вступній статті І. Удварі описав передумови укладання «Русько-мадярського словаря» Л. Чопея, критику з боку русофілів та радянських істориків, а також схвальні відгуки українських та радянських мовознавців, спогади людей, які знали і пам'ятають Л. Чопея (Удварі 2004б: 5–15). Удварі наголошує на тому, що у своєму словнику Csopeli на високому науковому рівні свого часу описав русинські говірки угорського Підкарпаття (там само, 7–8).

А. Голлош підготував статтю про життєвий шлях Л. Чопея (Голлош 2004: 27–51). Читач дізнається про родовід Чопея по батьковій лінії до першої половини XVIII ст. на основі архівних досліджень. Дослідник виявив дані про призначення Л. Чопея на посади, які займав, у метриках віднайшов дату його одруження, народження дітей, смерті першої доньки.

Відносно короткий період Чопей займався укладанням підручників. Коли він займав посаду викладача гімназії, його увага зосереджувалася здебільшого на природничих науках. Окрім перекладацької діяльності та науково-популярних статей, цінною є редакторська спадщина Л. Чопея. А. Голлош вдалося

²² Після появи видання з'явилася рецензія, в якій автор пише, що постать Чопея багато в чому нагадує йому Антонія Годинку, який став академіком (Niederhauser 2004: 151). Позитивну характеристику дано і в іншій рецензії (Zöldhelyi 2004: 121–123).

²³ На кафедрі української та русинської філології студенти здобували вищу освіту зі спеціальності «українська філологія», а наукові дослідження торкалися насамперед питань культури українського населення історичної Угорщини.

віднайти шкільну хроніку і подивитися перелік дисциплін, які викладав Чопей, а також позитивну характеристику його педагогічній діяльності. Відомо, що за дорученням Угорської академії наук у 1923–24 роках викладач Чопей узявся редагувати великий болгарсько-угорський словник, однак про долю рукопису нічого не відомо.

А. Голлош уклав бібліографію праць Л. Чопея, класифікувавши їх за такими галузями: літературознавство, етнографія, мовознавство, переклади, фахова література, підручники для русинських шкіл, природознавство, експедиції, виставки, поштова скринька, статистика, рецензії, лекції в Малій Академії, редакторська робота, листування. Зібрано літературу про Чопея, а також перелік бібліографій, які містять його праці.

Праця А. Голлоша є результатом ретельної пошукової роботи, найповнішим виданням про життя і діяльність Л. Чопея. Автор наголосив на тому, що Л. Чопей заслуговує поваги як укладач підручників народною мовою, як визнаний перекладач художньої і фахової літератури, добрий наставник, визначний вчений, невтомний організатор науки і популяризатор знань (Голлош 2004: 38).

2.2. Шандор Бонкало

Серед угорських учених є такі, чиї імена надовго були вилучені з наукового обігу. До плеяди цих науковців належать, зокрема, історик, голова «Подкарпатського Общества Наук» Антоній Годинка, етнограф, філолог, літературознавець та бібліограф Гядор Стрипський, а також філолог-славіст, літературознавець, педагог та перекладач Шандор Бонкало. Довгий час їх називали «змадяризованими русинами» і вважали фундаторами основаної на засадах окремішності підкарпатських русинів ідеї, що відстоювали етнічну, культурну і політичну самостійність цього етносу. Про те, що деякі дослідники звинувачували Шандора Бонкала в тому, начебто він сприяв асиміляції русинів, пише, серед інших, і Василь Бедзір (2010: 49–

50), окремо наголошуючи: «...лише час визначить справжню вартість його внеску в науку».

На сьогодні ж визнано, що Антоній Годинка, Гіядор Стрипський та Шандор Бонкало зробили вагомий внесок у розвиток української, зокрема закарпатської науки. Чи не найбільший внесок у «реабілітацію» наукової діяльності вчених Антонія Годинки та Гіядора Стрипського належить професорові Іштвану Удварі (Удвари 2010). Різнобічна діяльність Шандора Бонкала висвітлена в дисертації Аттіли Шалги «Bonkáló Sándor és a keleti szlávok» («Шандор Бонкало і східні слов'яни») (Salga 1975).

Маємо на меті проаналізувати діяльність Шандора Бонкала у вивченні української мови та діалектології, наголосити на важливості його наукового підходу щодо визначення місця української мови серед інших східнослов'янських мов, окреслити основні штрихи діяльності науковця у сфері гуцульської діалектології та етнографії, акцентувати на важливості досліджень Бонкала про розвиток закарпатської української літератури і культури.

2.2.1. Життєвий шлях і освітянська діяльність

Шандор (Олександр) Бонкало (угорською Bonkáló Sándor) (псевдонім О. Рахівський) народився 22 січня 1880 року в Рахові (історична Мараморощина), яке на той час входило до складу Австро-Угорської монархії (про діяльність див. Поп 2001: 101–102; Герасимова 2003: 338). Навчався в Ужгородській гімназії та духовній семінарії, оскільки в багатьох греко-католицьких сім'ях прийнято було віддавати старшого сина в священники (Bonkáló 1996: 7). Відтак продовжив навчання в Будапештському, Лейпцізькому та Санкт-Петербурзькому університетах. У 1906 році закінчив латинське, німецьке і слов'янське відділення Будапештського університету ім. Петера Пазманя. Він був учнем відомих славістів – Оскара Ашбота, Олександра Шахматова, Яна Бодуена де Куртене. Із 1905 по 1916 рік працював шкільним учителем у різних містах Угорщини (Сегед, Дьондьош, Залаегерсег).

У 1919 році в Будапештському університеті створено кафедру русинської мови та літератури. Шандор Бонкало призначений

викладачем цієї кафедри і залишався на цій посаді до 1924 року.²⁴ Між 1924–1930 роками активно займався перекладацькою діяльністю.²⁵ Після Другої світової війни Шандор Бонкало став професором кафедри української мови та літератури. Однак це призначення теж виявилось нетривалим (про причини згадується в статті В. Лебович 2009: 156–161). Окрім циклу дисциплін української філології, Бонкало викладав історію російської літератури та російський фольклор (Kiss 1995: 50–53). У квітні 1950 року його відправили на пенсію, аргументуючи тим, що науковець нібито зневажливо говорив про Радянський Союз та його керівників.

2.2.2. Наукова діяльність: українська мова, діалектологія і література

Аттіла Шалга, дослідник діяльності Шандора Бонкала, наголошує, що навіть після 1990 року ім'я вченого не згадували в угорських виданнях, хоча відомо, що між двома світовими війнами він був єдиним дослідником української та російської літератури в Угорщині, зокрема й закарпатської, і, поки мав можливість, викладав українську та російську мови (Salga 1996: 131). Аттіла Шалга віднайшов документ від 6 лютого 1946 року, у якому Бонкало повідомляв про свої наукові плани, зокрема, такі: 1) виявити гунгаризми в писемних пам'ятках, творах художньої літератури, а також у закарпатських, галицьких та буковинських говорах (*робота майже закінчена*); 2) написати історію української літератури (*більшість матеріалу вже зібрано, а історія закарпатської української літератури і культури вже була написана ним у 1935 році*); 3) у Національному музеї Угорщини зберігається близько 20 церковних службників, повчань тощо, написаних церковнослов'янською мовою. У цих книгах є безліч записів закарпатським українським говором. Бонкало мав на меті проаналізувати ці матеріали з погляду їх мовної специфіки і помістити результати своїх досліджень у славістичних журналах (Salga 1996: 132).

²⁴ Про історію започаткування русинської мови та літератури в Будапештському університеті та призначення Шандора Бонкала викладачем русинської мови та літератури йдеться у статті В. Лебович (Lebovics 2017: 129–132).

²⁵ Бібліографію перекладів (здебільшого переклади класиків російської літератури) розміщено у статті З. Ковача (Kovács 1980: 101).

3. Ковач зібрав бібліографію праць Бонкала, які поділив на такі розділи: одноосібні видання, літературознавство, мовознавство, перекладознавство, література про Ш. Бонкала (Kovács 1980: 92–102). Мовознавчі праці нараховують 19 позицій, серед яких у десятих порушено питання української мови, діалектології та історії української мови.

Як бачимо, Шандор Бонкало досліджував насамперед діалектологію, етнографію, культурологію сучасного Закарпаття (колишньої Підкарпатської Русі), історію української та російської літератур. В «Енциклопедії українознавства» (Кубійович 1993: 157) слушно вказано: «Бонкало – філолог, фахівець із закарпатських українських говірок і літератури». Праці з українського мовознавства писав переважно угорською мовою (ось деякі з них: Bonkáló 1914–1915: 81–110; 1934: 42–45; 1912–1913: 219–222; рідко – німецькою: Bonkáló 1916a: 464–475). Автор частково торкається питання про особливості закарпатських українських говорів та закарпатських писемних пам'яток XVI–XVIII століть у своїй праці *A kárpátalji rutén irodalom és művelődés* (Підкарпатська русинська література і культура) (Печ, 1935). Інші праці Бонкала згадуються в енциклопедії «Українська мова» (Дзендзелівський 2007: 56).

Про долю українців та української мови не раз ідеться в дослідженнях Шандора Бонкала. Зокрема, у праці «*A szlávok*» (Слов'яни) (Будапешт, 1915) представлено місця проживання українців, їхню чисельність у Росії, Галичині, Буковині й Угорщині, висвітлено проблеми віросповідання, стан народної освіти, вказано на самостійність української мови порівняно з російською, тут також наголошено на тому, які були заборони та утиски української мови з боку Росії. Автор згадує і про тих русинів, які проживають на території колишніх Марамороського, Березького, Угочанського, Ужанського, Земпленьського, Шарошського та Сепешського комітатів Угорщини (Bonkáló 1915: 67–79).

Відомо, що побут гуцулів, їх говір постійно перебували серед наукових зацікавлень Ш. Бонкала. Адже і сам він народився та виріс у гуцульському оточенні, був обізнаний із традиціями та звичаями своїх краян. Після переселення до Будапешта неодноразово бував у рідному краї, спілкувався із земляками. Із результатами своїх розвідок знайомив науковців, вважаючи цю справу потрібною тому, що «це цікаве плем'я, яке відрізняється від інших малоросів не тільки

зовнішністю, звичаями, а й мовою, та й мову гуцулів ще ніхто не досліджував» (Bonkáló 1911: 200). У праці під назвою «A rutének (ruszinok)» (Рутени (русини) у розділі «Русинські племена» представлено життя, зовнішність, побут і звичаї гуцулів (Bonkáló 1940: 74–83). Ш. Бонкало пише, що гуцули – найменше і найцінніше плем'я русинів. Чисельність населення нараховувала 30 тис. осіб, які прибули з Галичини та Буковини на територію їх сучасного проживання у XVI–XIX столітті. Перші гуцули поселилися у Рахові у 1598 році. У праці згадано, що їхня мова й побут значно відрізняються від мови і побуту інших слов'янських народів. Ця відмінність, на думку Ш. Бонкала, утворилася частково завдяки географічному розташуванню території проживання, а частково – через тривалий зв'язок із румунами й угорцями.

Ось такі чи не перші детальні відомості про життя і побут гуцулів одержав угорський читач. Цій інформації передувала гуцульська народна казка, яку опублікував Ш. Бонкало, зафіксована фонетично латиникою гуцульським говором під назвою *Huczul népmese* (Гуцульська народна казка) разом з угорським перекладом у журналі „Nyelvtudomány” (Мовознавство) (Bonkáló 1911: 197–201; див. додаток 1). Збирач матеріалу наголосив, що казка записана від особи, яка ніколи не покидала рідного краю, тож її мовлення не зазнало впливу неологізмів (Bonkáló 1911: 201). Завдяки цьому казка відмінно віддзеркалює особливості рахівського гуцульського говору, який зберіг усю архаїчність. Аттіла Шалга наголошує на цінності записаної 100 років тому казки, «лексика і фонетика якої відображає стан гуцульської говірки кількості років тому» (Salga 1996: 138).

У мовознавчих працях Шандор Бонкало аналізує гуцульські говори. У статті «A *se* reflexivum a huczul-kisoroszban» (Рефлекси *se* в гуцульському говорі малоруської мови) на основі прикладів автор доводить, що гуцульський говір зберіг праслов'янський рефлекс *se*, який приєднується безпосередньо до дієслова в тому випадку, якщо хоче виділити його (тобто дієслово) (до прикладу, *Účenyk u škúl'i účytšě*), або стоїть на початку речення (*Ne svaryšě z námy*) (Bonkáló 1913: 41–43).

У 1910 році вийшла друком дисертація Шандора Бонкала *A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana* (Описова фонетика рахівського малоруського говору), написана під керівництвом відомого угорського славіста Оскара Ашбота (1852–1920).

Рецензію на цю роботу Оскар Ашбот помістив у редактованому ним журналі «Nyelvtudomány» (Asbóth 1911: 224–240). Вона написана угорською мовою, складається зі вступу під назвою «Малоруська мова в Угорщині» і таких розділів: «Рахів та його край (загальна характеристика говору)»; «Фонетика рахівського малоруського говору (вокалізм, асиміляція голосних, випадання голосних, вставні голосні)»; «Консонантизм (задньоязикові, зубні, лабіальні, сонорні, носові, африкати, фрикативні, асиміляція, дисиміляція, випадання приголосних)»; «Скорочення, порівняння галицько-буковинського та рахівського гуцульського говору».

У вступі лінгвіст наголошує, що українська мова (русинська – за тодішньою термінологією, її використовує й автор), якою розмовляють на Буковині, в Галичині та північно-східній частині Угорщини малодосліджена, незважаючи на те, що «ця мова вже не terra incognita для мовознавців» (Bonkáló 1910: 4). Тут перераховано більшість наукових праць, у яких порушені проблеми русинської мови. Однак хочемо зауважити, що Ш. Бонкало не згадав «Русько-мадярський словарь» Ласло Чопея, у передмові якого укладач подає детальну характеристику русинської мови, описує її особливості в зіставленні зі старослов'янською та російською, аналізує особливості її морфології (Csoréi 1883: VIII–XLVI). Бонкало слушно зауважує, що в рахівському говорі безліч іншомовних елементів, а саме запозичень із польської, румунської, пізніше з німецької та угорської мов (подано кілька тематичних груп) (Bonkáló 1910: 11–12). Іншомовний вплив простежується і на рівні фонетики та синтаксису (там само, 6). За припущенням автора, у XVI столітті територія Рахова була ще не заселена. Самі гуцули про своє минуле нічого не знали: «та прийшов дідо десь із битангів, але бізівно нічо не знаю», – так висловлювалися вони (там само, 7). На цю територію почали прибувати люди лише в кінці XVII – на початку XVIII століття з сусідньої Галичини (пізніше поселено німців, поляків, євреїв та угорців). Себе місцеві називають руснаками, а сусіди їх кличуть гуцулами. Спілкуються своєрідною говіркою, яка утворює закриту систему, однак більшість із них знають також німецьку й угорську мови. Зауваження Ш. Бонкала щодо пристосування іншомовних слів досить однобічне: «іншомовні слова адаптуються за допомогою суфікса *-ка* та *-ик*» (там само, 12). Для підтвердження цього наводить декілька

прикладів: *тегерка* 'вантажний потяг' < уг. *tehervonat*, *вейтлик* 'безрукавка' < нім. *Weste* (там само, 12–13). Бонкало зауважив, що гуцули довгий час були неписемними, отже, через відсутність писемних пам'яток, історичне порівняння їхньої мови провести неможливо. У роботі подана також карта поселень, у яких побутує гуцульський говір.

Другий розділ присвячений опису фонетики рахівського гуцульського говору. Автор зауважує, що найчастіше вживається у досліджуваному ним говорі голосний *i*, другий найбільш уживаний у (и), пізніше сюди відносить також голосний *ě* (там само, 15–17). Рецензент Оскар Ашбот вважає це припущення сумнівним, бо навіть у казці, записаній Бонкалом, він підрахував, що найчастіше вживається голосний *a* (305 разів), а голосний *i* тільки 100 разів. Однак зазначає, що на основі однієї казки судити не варто (Asbóth 1911: 226–227). Згідно зі спостереженнями Бонкала, у мовленні неосвічених жителів Рахова, які ніколи не бували за межами рідного краю, після палатальних на місці голосного *a* вживається голосний *ě*: *findžě* 'чарка', *kúchňě* 'кухня', *lósě* 'лоша' (там само, 16). Правила наголошення в цій говірці такі ж, як в українській мові в цілому, однак часто простежується вплив угорського наголошування (на першому складі), напр., *béfel* 'наказ', нім. *Befehl*. У підрозділі «Вокалізм» (там само, 18–35) автор навів приклади давньої рефлексії (*j*)*i* < *ě*. Дослідник доводить, що в гуцульських говорах слід розрізняти три типи голосного *e*: 1) «звичайний»; 2) у позиції біля палатального завжди більш закритий, ніж в інших позиціях (однак різниці у передачі звичайного *i* більш закритого не робить); 3) «дуже закритий *e*», який позначає літерою *ě*; голосний у (и), вживається на місці давніх у та *i*. У підрозділі «Консонантизм» (там само, 36–46) автор зауважує, що тут небагато відхилень від фонетичних норм української мови (там само, 37). Цікавим є зауваження Бонкала, що в гуцульському говорі існує багато скорочених форм, наприклад: *tóž* замість *tóžeš*; *chóč* замість *chóčeš*. У кличному відмінку вживається переважно скорочення: *brá* замість *bráte*; *chló* замість *chlópe*; *Yvá* замість *Yváne*; *Pe* замість *Petre*. Часте використання скорочених форм звертань Бонкало пояснює причиною віддаленого проживання гуцулів одне від одного, а під час спілкування окриками на далеку відстань чути лише частину слова (там само, 46). Автор робить спробу зіставити

галицько-буковинський і рахівський говори, ось деякі з них: у рахівському говорі сполученню *ćě* відповідає галицько-буковинське *ća: molodýćě – molodýća*; у галицько-буковинському говорі деколи замінюють звук *ś* на звук *ć*: *śeśa žínkå* і *ća žínkå*, а в Рахові завжди кажуть *seśě žínkå*; у рахівському говорі голосний *e* у наголошеному і ненаголошеному складі ніколи не зміниться на голосний *a*, як це буває в галицько-буковинському говорі, напр., *do cårkvу* ~ *do cёрkvу*; *mané* ~ *mené*. Автор зауважує, що найбільша різниця простежується на рівні лексики.

На останніх двох сторінках подано гуцульські пісні та маленьке оповідання (теж у записі сторічної давнини).

У статті „Az orosz és a rutén irodalmi nyelv kérdéséhez” (До питання руської (великоруської) та русинської (малоруської або української) літературної мови), вміщеної в журналі Академії наук Угорщини *Nyelvtudomány* Шандор Бонкало доводить самостійність української мови, аргументуючи це твердження розбіжностями у фонетиці, лексиці, морфології та синтаксисі (Bonkáló 1915: 87–110). Із часу появи «Русько-мадярського словаря» Ласло Чопея пройшло на тоді більш ніж 30 років. Бонкало розширив відомості свого попередника про особливості української мови у зіставленні з великоруською, відкидаючи хибний погляд тих мовознавців, які вважали, що малоруська мова є діалектом великоруської (там само, 87–88). Для підтвердження своєї позиції наводить безліч аргументів: представив результати історичних змін у процесі формування української мови, відмінних від російської; наголосив на особливостях фонетичної, морфологічної та синтаксичної систем аналізованої мови; навів приклади слів, несхожих у двох мовах (щоправда, угорський читач відмінностей не бачить, тому що приклади подано угорською без вказівки українського та російського відповідника) (там само, 104–107). Українська мова, за тлумаченням Бонкала, є народною мовою українців. Про окремішність української мови свідчить і той факт, що нею перекладено Святе Письмо (Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 р.), наголошує на важливості діяльності Івана Котляревського і Тараса Шевченка в аспекті становлення літературної мови. Водночас зауважує: «Російський уряд робить усе можливе для того, щоб світ знав про існування лише російського народу та його мови, існування ж русинського народу та його мови вони

замовчують» (там само, 107). Бонкало підкреслює заслуги С. Смал-Стоцького та Ф. Гартнера (*Smal-Stockij Ruthenische Grammatik*, 1913) у створенні граматики української мови, указує на хибність думок авторів у трактуванні походження української мови. Автор статті доводить, яким чином українська мова розвивалася окремо від російської (там само, 100–102), наголошуючи на тому, що «русини не належать до Російської імперії, вони не перебувають під політичним, культурним та економічним впливом Москви, тому і русинська мова не могла зазнати впливу московської мови» (там само, 102). Русинська література через несприятливі політичні чинники (заборони, утиски) не мала можливості досягнути високого рівня (там само, 103–104). Однак вона розквітає в Галичині завдяки діяльності Юрія Федьковича, Івана Франка, Ольги Кобилянської.

Заслуга Шандора Бонкала в тому, що саме він свого часу інформував угорську наукову еліту про статус української мови як такої, що має право функціонувати в якості літературної мови українського народу, належно оцінив її місце серед інших слов'янських мов.

1935 року у видавництві Печського університету вийшла друком праця Шандора Бонкала „*A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés*” (Підкарпатська русинська література і культура). Автор наголошує, що підкарпатські русини генетично належать до української (русинської, малоруської) гілки східнослов'янського народу (Бонкало 1935: 11). Через географічні чинники вони не мали зв'язків із одноплемінниками по той бік Карпат упродовж століть. З огляду на віддаленість від своїх братів, що живуть у Росії та Польщі, створена ними література має свої специфічні особливості (там само, 8).

Закарпатську русинську літературу Бонкало поділяє на чотири періоди:

- 1) доба писемних пам'яток від початку до кінця XVI століття;
- 2) доба національної літератури від кінця XVI ст. до кінця XVIII ст.;
- 3) доба занепаду від кінця XVIII ст. до 1920 року;
- 4) доба пошуків від 1920 року до сьогодні (тобто до 1935 року).

Покликаючись на праці Є. Фенцика, Е. Сабова, В. Бірчака та Ф. Тішого, Бонкало зазначає, що до другої половини XVI ст.

підкарпатські русини не мали власних духовних надбань, а їх духовні потреби задовільняли церковні книги великоруської та сербської редакцій, привезені з Галичини (там само, 13).

Національна русинська література бере витoki з появи реформації (там само, 17). Долишняцькі, шарошські та сепешські русини перейняли від протестантів учення, згідно з яким Святе Письмо люди повинні розуміти, отже, Слово Боже потрібно проповідувати мовою народу. Він відхиляє припущення попередників про створені на території Підкарпаття писемні пам'ятки (там само, 14–16), ствержуючи, що до кінця XVI століття русини не мали і не могли мати власної літератури. Вони не мали можливості здобувати освіту, оскільки перша початкова школа була відкрита в Мукачеві 1681 року з метою навчання майбутніх священників (там само, 18). Розвиток шкільництва особливо посилювався після прийняття унії.

Перші Євангелія, завезені з Польщі, місцеві русини переписували на свій лад, використовуючи й угорські відповідники текстів. Пояснення з Євангелій зазвичай були «вільними переробками», тому ці праці, на думку Бонкала, деякою мірою оригінальні. Писарі вільно подавали навіть тексти Святого Письма (там само, 21–22). На жаль, більшість цих рукописів було знищено через недбалість нащадків – греко-католицьких попів (там само, 21–22).

У XVII–XVIII століттях біблійні повчання були найпоширенішими. Їх нараховується близько десяти. З позиції мовознавства та змісту творів, на думку Бонкала, найціннішими є рукописи, написані на південно-західній частині Мараморощини. Найбільшої уваги автор приділяє пам'яткам, відомим під назвами «Нягівські повчання на Євангелія» та «Углянський ключ» (там само, 22–24; 27–29). Бонкало наголошує на важливості творчого доробку Михайла Оросвиговського (Андрелли), однак вважає його «фанатиком з вузьким світоглядом» (там само, 32–33). Він упевнений, що Оросвиговський був добре обізнаний з угорською полемічною літературою, залучивши до тритомного свого *Tractatus contra latinus et graeco Catholicos* (1672–1681) безліч цитат та слів з угорської мови. Найулюбленішим твором русинів, на думку Бонкала, є роман «Александрія» про Олександра Македонського, який потрапив до Підкарпаття через Галичину з південної Росії. Авторіві відомо п'ять переписів (редакцій) роману, виконаних на Закарпатті. Бонкало згадує про Гукливський літопис, написаний

частково латинською, частково русинською мовою і виданий 1907 року Гіадором Стрипським. Окремий розділ він присвячує огляду підкарпатської поезії XVII–XVIII століття, покликаючись на видання Володимира Гнатюка «Угро-руські духовні вірші», який містить близько трьохсот церковних пісень (там само, 37–38).

У XVII–XVIII століттях народна рукописна література була доволі багатою і строкатою. Однак у цей період «навчали тільки попів, а не народ», – узагальнює Бонкало (там само, 40), адже уніатські священники писали латинською або ж церковнослов'янською, тому їх народ не розумів. Греко-католицький єпископ Мукачівської єпархії де Камеліс написав для своїх вихованців катехизис латинською, перекладений церковнослов'янською галицьким священником Іваном Корницьким, що одержав назву «Катехизис для науки Угроським людям» (1698 р.). Це перша друкована книга підкарпатських русинів. Бонкало наголошує, що на Підкарпатті в той час не було священників, які могли б перекласти книги з латинської (там само, 40). Єпископ Мануїл Ольшавський сприяв олатиненню уніатського духівництва. Народна мова була відсторонена. Щоб виправити становище, єпископ Брадач написав і видав перший буквар, який через виявлення в ньому схизми було знищено цензурою. Мова і стиль посібника «Катехизм» Іоана Кутки 1803 року були незрозумілими для учнів через надмірне вживання одночасно слів церковнослов'янських, російських та русинських із застосуванням слов'янського та латинського синтаксису (там само, 42). Однак посібником користувалися до кінця XIX століття.

Кінець XVIII століття до 1920 року Бонкало називає періодом занепаду. Духовну відсталість русинів Бонкало пояснює ще й тим, що талановиті сини цього регіону збагачували культуру інших слов'янських народів або угорців (там само, 42–51). Русинська інтелігенція не розуміла великоруську літературу, з якою намагався їх зблизити русофіл Адольф Добрянський. Найвідданішим апостолом русофільства Бонкало вважає Івана Раковського, автора першої російської граматики, написаної угорською (Ужгород, 1867 р.). Він переконаний, що завдяки сприянню Добрянського і Раковського найвидатніший поет закарпатських русинів Олександр Духнович перейшов на русофільські позиції (там само, 47). Попри наївність,

автор високо оцінює діяльність Духновича в розвитку культури русинів (там само, 47–51), адже Духнович доказав, що мова, якою писали закарпатські русинські священники у XVII–XVIII ст., придатна для писання підручників, творів художньої літератури тощо.

Шандор Бонкало наголошує, що видані Обществом св. Василя Великого газети були непридатними для читання через надмірне вживання слів російських, тому читачі вимагали, щоб писали мовою, зрозумілою для них. Він аналізує літературну діяльність членів «общества» (там само, 53–58), а саме: Івана Раковського, Адольфа Добрянського, Анатолія Кралицького, Євгена Фенцика, Івана Сільвая, Олександра Митрака та Юлія Ставровського-Попрадова. Наявність русофільської орієнтації в літературі, на думку Бонкала, призвела до повного краху: «мало хто розумів її, тому і не читали» (там само, 58). А в системі шкільної освіти викладання церковнослов'янської та російської мов не дало позитивних результатів. Видання членів Общества св. Василя Великого Бонкало вважає «мертвим скарбом невідомого походження», які не збагатили ані російську, ані русинську літературу (там само, 59).

Духовну відсталість закарпатських русинів Бонкало вбачав у тому, що не розуміли своїх священників і вчителів, не могли впоратися з труднощами церковнослов'янської та російської мови. Міністерство релігії та народної освіти Угорщини вважало за необхідне створення підручників русинською мовою. Однак укладений Ласло Чопеєм підручник за змістом був далекий від потреб учнів. Автор дав високу оцінку діяльності Августина Волошина та Юрія Жатковича, їх внескові у розвиток русинської літератури, культури та створення підручників русинською мовою.

Шандор Бонкало переконаний, що після I Світової війни русинська література все ще залишалася на початковому етапі свого розвитку. Тому українофільська орієнтація досить швидко вплелася в діяльність русинофілів, хоч перебувала в гострому протиріччі з русофільством. Русинська орієнтація була повністю витіснена. Підтримана українськими емігрантами, українська орієнтація зацікавила Августина Волошина, Юлія Брацайка та інших, отож вони перейшли на бік українофільства, створивши товариство «Просвіта» (там само, 61–64). Творчість Василя Гренджі-Донського оцінена Бонкалом високо (там само, 66–68).

Його названо «першим справжнім русинським поетом закарпатців». Таке ж визнання здобула і творчість Юлія Боршоша-Кум'ятського (там само, 68–70). Бонкало переконаний, що представники русофільської орієнтації відійшли від дійсності, жили в світлі мрій (там само, 72–77). Завершив свою працю науковець так: «Борються між собою три різні орієнтації. Яка з них переможе, наразі невідомо, адже це питання скоріш за все політичне, а не літературне» (там само, 77).

Хрестоматія Ш. Бонкала побачила світ 1919 року в Будапешті – під назвою «Виїмки из угорсько-руського письменства XVII–XVIII вв.».²⁶ У передньому слові укладач пише про популярність рукописів, написаних народною мовою на Підкарпатті у XVII–XVIII століттях з метою використання їх для навчання школярів. Бонкало пропонує уривки із шістнадцяти пам'яток для тимчасового користування учням (серед пропонованих текстів є уривок із дарчої грамоти селянина Улашина Мстичівському монастирю, дарчої грамоти Марії Вараді та ін., Гукливського літопису, урбарій, Даниловського учительського євангелія середини XVII ст., збірника Тесловцьового попа Степана, Нягівських повчань на Євангеліє та ін.). Бонкало черпав матеріали з видань Євменія Сабова, Гіадора Стрипського, Олександра Петрова та Івана Франка (перелік див. у передньому слові). Ю. А. Яворський у виданні 1930 року, присвяченому президенту Томашу Масарику, різко критикував цей доробок Бонкала, зазначивши, що «тексти самі по собі видані незадовільно і недбало, містять грубі друкарські помилки», тому для шкільного користування він їх не рекомендує (1930: 87).

Ш. Бонкало привернув увагу дослідників до того, що в мові русинської літератури наявні угорські лексичні елементи. У статті «Magyar elemek a rutén irodalomban» (Угорські елементи в русинській літературі), яка вийшла друком 1934 року, зазначається,

²⁶ Шандор Бонкало підписався псевдонімом О. Рахівський. Для сучасників ідентифікація особи укладача була очевидною, див. Лелекач Н., Гарайда І. Загальна бібліографія Подкарпаття. Lelekács Miklós, Harajda János Kárpátalja általános bibliográfiája. Выдания Подкарпатского Общества Наук въ Унгварѣ, I часть. A Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság Kiadása, 1 rész. Ungvár, 1944. Факсимільне видання Ужгород, Видавництво В. Падяка, 2000. 182.

що з позиції мовознавства найцінніші літературні пам'ятки XVI–XVIII ст. Полемічна література, повчання, вірші та прозові твори, написані народною мовою, «містять безліч слів з угорської; автори часто використовують довгі цитати угорською або ж у русинському перекладі» (Bonkáló 1934: 42–43). Автор констатує, що найбільше угорських вкраплень закріпилося в русинській мові саме в XIV–XVII ст. (там само, 43). Однак сам собі суперечить, коли в іншому виданні зазначає: «найбільше угорських слів потрапило до русинської мови в XVII–XVIII ст.» (Bonkáló 1940: 112). Ш. Бонкало переконаний, що жоден тодішній твір не має особливої літературної чи наукової цінності, але «з погляду угорсько-русинських міжмовних контактів вони надзвичайно важливі» (там само, 43). До прикладу подає кілька цікавих кальок з угорської: *szomárstkij kásély* = уг. *szamárköhögés* (укр. кашель); *pantlikova hliszta* = уг. *pántlikás giliszta* (укр. глисту); *domovoj zajac* = уг. *házinyúl* (укр. кролик); *ja tekzse tak chodil* = *én is úgy jártam* (укр. < зі мною теж так трапилося); *novty csinili* = укр. *nótákat csináltak, nótáztak (daloltak)* (укр. створили музику); *szerecsu próbáloval* < уг. *szerecsét próbált* (укр. шукав щастя) та ін. У статті представлено усього кілька запозичених слів та виразів з угорської, однак своїми науковими аргументами він закликав до подальших досліджень мову писемних пам'яток.

У статті «Beiträge zur ukrainischen Wortforschung» (Дані до дослідження української лексики)²⁷ написаній раніше, Бонкало аналізує 23 гунгаризми, до яких додає фонетичні варіанти та дані лінгвогеографії, а також наголос та форму родового відмінка однини, серед них такі слова: *báus* < *bajusz*, *bend'úch* < *bendő*, *bybák* < *bibe*, *bokréjda* (*pokréjta*) < *bokréta*, *bokor* < *bokor* 'tutaj', *bosórka* < *boszorka*, *boszorkány*, *bunkóš* < *bunkós*, *čapáš* < *csapás*, *darába* < *darab* і в значенні 'пліт', *fáj* < *fáj*, *gal'ir* < *gallér*, *kájla* < *kajla*, *kálap* < *kalap*. Автор переконаний, що в мові русинів налічується близько 2000 угорських лексичних елементів (Bonkáló 1916a: 465).

²⁷ Стаття була нагороджена премією Лейпцігського університету (Kovács 1980: 98). Як результат, у 1913 році на запрошення Петербурзького університету поїхав до Росії, де провів один рік. Під час перебування в Петербурзі слухав лекції Бодуена де Куртене, А. Шахматова, С.О. Венгерова, Н.Н. Ястребова.

Статтю „Ruténeink írásreformja” (Реформи письма наших русинів) (Bonkáló 1916б: 333–346; 404–412) Ш. Бонкало написав як реакцію на указ єпископа пряшівської римо-католицької церкви грецького обряду доктора Іштвана Новака від 29 вересня 1915 року про запровадження латиниці у навчальну систему рідною мовою русинів. Ш. Бонкало пише про історію кирилиці і латиниці, які лежать в основі абеток слов'янських мов. Він ознайомлює читача з угорськими русинами, які використовують кириличне письмо. Автор зазначає, що русини унаслідок політичних зв'язків та географічного розташування перебували у тісних контактах із представниками західної цивілізації, що і вплинуло на їхню культуру, однак вони зберегли свої традиції (Bonkáló 1916б: 333–346). Погляди Бонкала після Першої світової війни у нових політичних умовах втратили актуальності. Однак з позиції історії, етнографії та особливостей говірки русинів стаття містить цікаву інформацію.

З народнопоетичної творчості Ш. Бонкало зібрав корпус угорських запозичених лексичних елементів, який нараховує близько 370 лексичних одиниць (Bonkáló 1916б: 342–343). Більшість запозичень відносяться до таких тематичних груп: речі та предмети повсякденного ужитку (до прикладу, *arsov* ‘заступ’²⁸, *bisalma* ‘айва’, *bilcsiv* ‘колиска’, *cipov* ‘булка’, *csipka* ‘мереживо’, *dugov* ‘корок’, *esernyivka* ‘парасоля’, *fejsza* ‘топор’, *fogas* ‘вішалка’, *jandik* ‘подарунок’, *galyir* ‘комір’, *kancsov* ‘глечик’, *kapcsa* ‘крючок, застібка’, *kosar* ‘корзина’, *lábos* ‘сковорода, низька каструля’, *padragi* ‘штани’, *raplan* ‘ковдра’, *portik* ‘товар’, *rojti* ‘бахрома’, *szivor* ‘сигара’, *tanyir* ‘тарілка’ та ін.); адміністративно-політична лексика (*birtok* ‘володіння’, *birov* ‘староста’, *elnik* ‘голова’, *fivnik* ‘начальник, керівник’, *fiskalis* ‘казначейський’, *fevispan* ‘губернатор комітату’, *hivatal* ‘управління’, *irnok* ‘писар’, *jarasbirov* ‘староста округу’, *kincstar* ‘казначейство’, *kisbirov* ‘підлеглий старости села’, *kormanyos* ‘намісник’, *közgazgatas* ‘адміністрація’, *render* ‘поліцейський’, *tist, tistviselöv* ‘службовець’, *törvinyszik* ‘трибунал’, *varmegye* ‘комітат’, *vigrehajtov* ‘екзекутор’, *valasztman* ‘комітет’), назви професій, роду занять (*asztalos* ‘столяр’, *borbily* ‘перукар’, *cukrasz* ‘кондитер’, *kertisz* ‘садівник’, *kondas* ‘свинар’, *mestersig*

²⁸ Тут і надалі подамо українські відповідники слів.

‘ремесло’, *miszaros* ‘м’ясник’, *napszamos* ‘поденник’, *postamester* ‘поштар’, *vadasz* ‘мисливець’, *zseller* ‘наймит’). При подачі лексичних гунгаризмів бракує покликань на конкретні джерела (хоч автор зазначає, що виписав їх із народнопоетичних збірок (Bonkáló 1916б: 344) без вказівки на географію поширення представлених слів. Бонкало твердить, що вони поширені на всій території угорських русинів. Однак, продовжує він, є слова, які зустрічаються у говірках галицьких та буковинських русинів, до прикладу: *antalag* ‘бочка’, *bagov* ‘тютюн’, *banovaty* ‘сумувати’, *duhan* ‘тютюн’, *gazda* ‘господар’, *huszar* ‘військовий з частин легкої кінноти, що носив форму на угорський зразок; вид танцю; дитяча гра’, *choszen* ‘користь’, *chotar* ‘межа, кордон’, *kantar* ‘вездечка’, *keltovati* ‘витрачати’, *leginy* ‘парубок’, *magyar* ‘угорець, угорський’, *marha* ‘худоба’, *pohar* ‘чарка’, *bantovati* ‘ображати, бити’, *beteg* ‘хворий’, *birovaty* ‘могти’, *hir* ‘вістка’, *kalap* ‘капелюх’, *kocsija* ‘карета’, *szeginy* ‘бідний’, *szerecsa* ‘щастя’, *valov* ‘придатний’, *valosnoj* ‘родом з’, *varos* ‘місто’ та ін. Частина наведених діалектизмів побутує у мовленні мешканців галичан, зокрема у мові художньої літератури (Барань 2009: 37–51). Вважаємо, що у майбутньому було б доцільно перевірити географію поширення наведених Бонкалом гунгаризмів.

Друга частина статті присвячена розгляду писемних пам’яток XVII–XVIII століття, написаних народною мовою, яких автор високо цінує. Він різко критикував перехід до русофільщини, що, в свою чергу, призвело до мовної мішанини (суміш російської та церковнослов’янської мов). Русинська інтелігенція виховувалася під впливом русофільської орієнтації, навчалася з російськомовних підручників. Однак російську мову вона не розуміла. Бонкало закликає вивчати народнопоетичні збірки, писати для народу народною мовою (Bonkáló 1916б: 346). У статті представлено написаний латинськими літерами згідно із правилами угорської орфографії того часу уривок урбаріального кириличного запису 1772 року, який, на думку Бонкала, є цінним для мовознавців. Зазначено, що в Угорському державному архіві та Закарпатському обласному архіві зберігається чимало подібних писемних пам’яток. Пізніші дослідження Л. Деже присвячені вивченню мови цих писемних пам’яток.

2.3. Гіядор Стрипський

«Представники «угро-руського» напрямку – Г. Стрипський і Ш. Бонкало – обидва закарпатські українці, що жили і працювали в Будапешті, – високо підносили стару літературу, писану з ухилом до народної мови, і вважали, що на початку ХХ століття треба продовжити традиції XVII–XVIII ст.», – писав О. Мишанич (Мишанич 1993: 9). Однак автор праці не вважає за доцільне продовжувати давніх традицій: ідеться «про витворення нової «угро-руської» мови і «угро-руської» літератури, яка не мала б нічого спільного з українською літературою» (Мишанич 1993: 9). Про наукову діяльність Г. Стрипського О. Мишанич згадує обмежено, лише одним реченням: праці Я. Головацького, Ю. Целевича, М. Драгоманова, В. Гнатюка, І. Франка та ін. привернули увагу широкого загалу цього краю, заохотили до наукової праці і самих закарпатців, зокрема і Г. Стрипського (Мишанич 2013: 15). Б. Ажнюк називає Г. Стрипського «одним із піонерів карпаторусинського мовного сепаратизму», хоча наголошує, що той визнавав спорідненість угорських руснаків і тих, які жили в Галичині й в Україні до 1800 року (Ажнюк 2013: 706–707). Винятково в негативному тоні згадує Г. Стрипського Л. Белей – як «визначного поборника та навіть теоретика неорусинського дискурсу» (Белей 2013: 130), цілком ігноруючи факти про заслуги Г. Стрипського у дослідженні історії української мови, історії української літератури та їх інтерпретацію угорській науковій громадськості.

Сьогодні вже визнано, що Г. Стрипський зробив вагомий внесок у розвиток української, зокрема закарпатської, науки. Хоч досі не визначено повністю місце Гіядора Стрипського в історії українського мовознавства на теренах Закарпаття (Галас 2019: 28; Удвари 2001: 109). Чи не найбільший внесок у «реабілітацію» наукової діяльності вченого Гіядора Стрипського належить професорові Іштвану Удварі (Удвари 2007). Маємо на меті здійснити огляд сприйняття та інтерпретації постаті та науково-суспільної діяльності Гіядора Стрипського вченими-мовознавцями та його сучасниками, з'ясувати підхід науковця щодо визначення статусу української мови, окреслити основні штрихи його діяльності у галузі українського мовознавства, зокрема історії української мови та діалектології, визначити місце Г. Стрипського в історії українознавства.

2.3.1. Життєвий шлях

Гядор (Гіадор) Стрипський (Ядор; Sztripszky Niador; псевдоніми – Біленький, Хіадор Мікеш, М. Миколаєнко, Золтан Карпати, С. Новик, Микола Стороженко, Тивадар Стрипський, Sztrippai Sz. Niador, Ruszkóci, Beloň Rusínský, Th. Beregiensis) – філолог, фольклорист, бібліограф, перекладач. Один із представників руської науки, культури і літератури першої половини ХХ ст. Прославився як редактор, філолог, історик культури, етнограф і поет (Лелекач 1944: 18). В Енциклопедії історії України вказано: «громадський і політичний діяч, історик літератури, бібліограф, етнограф» (Держалюк 2012: 869).²⁹ В енциклопедії «Українська мова» читаємо: «український та угорський філолог, фольклорист, перекладач» (Галас–Галас 2007: 680). Доповнює інформацію про коло діяльності Г. Стрипського І. Поп: «письменник, журналіст, історик літератури, громадський діяч русинофільського спрямування» (Поп 2006: 340).

Гядор Стрипський народився 7 березня 1875 року в с. Шелестово (тепер – у складі селища міського типу Мукачівського району Закарпатської області) у сім'ї священника.³⁰ Дитинство провів у селах Шелестово та Руське. У 1893 році закінчив Королівську католицьку державну гімназію в Унгварі. Навчався в Будапештському, Коложварському та Львівському університетах.³¹ 10 років працював бібліотекарем Трансільванського музею в Коложварі, одночасно викладав українську та російську мови в Коложварському університеті.³² З

²⁹ Припускаємо, що М. Держалюк (2012: 869) хибно подав інформацію про належність видання «Виймки из угорсько-руського письменства XVII–XIX вв.» Г. Стрипському, зазначивши місце та рік видання Будапешт, 1918. Подібну працю 1919 року опублікував О. Бонкало під псевдонімом О. Рахівський (пор.: Рахівський 1919).

³⁰ Є відомості про родовід Стрипських, які були священниками від XVIII ст. (Лелекач 1944: 19).

³¹ У 1896/97 навчальному році один семестр навчався у Львівському університеті, де поміж інших слухав лекції Михайла Грушевського та Олександра Колесси (Udvari 2000: 299).

³² У столиці Трансильванії Г. Стрипський засвоїв ідею паралельного вивчення народного життя і народної мови, а питання лінгвістики були предметом зацікавлення до кінця його життя (Удвари 2004а: 342). У 1906–1909 рр. займав посаду лектора російської мови (Kiss 1995: 24).

1910 року обіймав посаду заступника куратора етнографічної секції Національного музею в Будапешті, згодом став завідувачем географічного відділу, був міністерським радником. Його обрано членом Румунської академії наук, Угорської академії наук та дійсним членом історико-філологічної секції Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ).³³

Одну із праць І. Удварі присвячено оглядові життя й діяльності Г. Стрипського (Удвари 2007). Це результат тривалих пошуків в архівах та бібліотеках Угорщини, Словаччини та України. У виданні вміщено бібліографію публікацій І. Удварі, присвячених Г. Стрипському (34 позиції, серед яких 27 – написано угорською, 2 – українською, 5 – російською мовами) (там само, 230–232). Дослідження І. Удварі складається із семи частин: «Життєвий шлях і кар'єра» (там само, 9–15), «Етнографічні праці» (там само, 16–18), «Лінгвістичні праці» (там само, 9–29), «Праці з бібліографії, історії літератури» (там само, 30–39), «Стрипський як перекладач» (там само, 34–39), «Стрипський – новатор і літератор» (там само, 40–41), «Стрипський очима сучасників» (там само, 42–44). У розділах, присвячених етнографічним, лінгвістичним, бібліографічним і перекладацьким питанням, уміщено бібліографію (там само, 17–18, 28–29, 32–33, 38–39). Передруковано зі збереженням орфографії працю «Старша руська письменность на Угорщинѣ» (там само, 49–76), подано факсимільне видання праці «Гдѣ документи старшей истории Подкарпатской Руси? О межевых названияхъ» (там само, 77–142). Заслуговує уваги й листування Г. Стрипського, уміщене в додатках (там само, 145–229).³⁴

Отже, Іштван Удварі систематизував, проаналізував, належно оцінив та представив широкому загалові спадщину Г. Стрипського.

³³ О. Мишанич наголошує на тому, що обрані дійсними членами Наукового товариства ім. Шевченка Г. Стрипський, В. Бірчак та І. Панькевич зробили чималий внесок у вивчення Закарпаття (Мишанич 1993: 137).

³⁴ І. Удварі зібрав з Літературного архіву Товариства Святого Войтеха (Трнава, Словаччина), Літературного архіву Словацької національної бібліотеки (Мартин, Словаччина), Архіву рукописів Бібліотеки Угорської академії наук (Будапешт, Угорщина), Закарпатського краєзнавчого музею.

2.3.2. Діяльність у сфері філології

Г. Стрипського вважають справжнім українським письменником³⁵ (Тіхий 1996: 127). У молоді роки він писав вірші, які друкував у газеті «Недѣля».³⁶ Дбав про популяризацію української літератури серед угорської спільноти. У листах, адресованих Іванові Франку, переконливо пише про потребу перекладів найкращих творів української писемності угорською мовою³⁷ (дет. про це Галас 2013: 18). Переклав і видав «Заповіт» Тараса Шевченка,³⁸ окремі твори Івана Франка,³⁹ Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, Степана Руданського, «Слова о полку Ігоревім».⁴⁰ Був особисто знайомий із Володимиром Гнатюком та Іваном Франком,⁴¹ листувався з ними.⁴² 1914 року Г. Стрипський був серед двадцяти чотирьох славістів та

³⁵ У літературі Г. Стрипський уперше дебютував 1897 року, коли опублікував поезію С. Руданського Repülj, szellő (Повій, вітре) (Удвари 2007: 40–41).

³⁶ На початку ХХ ст. з послабленням русофільської течії русофілів заступили молоді письменники – Євменій Сабов, Юрій Жаткович, Августин Волошин, Гіядор Стрипський та Михайло Врабель, які свою увагу зосередили передусім на вивченні історії, фольклору, а найбільше – мови рідного народу (Магочій 1994: 42). А. Волошин високо оцінив літературну діяльність народоців, зокрема і творчість Стрипського (Волошин 1921: 30). На думку Лелекача, Стрипський був одним із найбільших представників народовецького напрямку, «отъ першого свого литературного выступу ажъ до нынѣ есть сторонникомъ живого народного языка (Лелекач 1944: 20).

³⁷ Список перекладів і місце, де їх уперше опубліковано, див. (Лелекач 1944: 22.).

³⁸ І. Мегела (2014: 337), згадуючи про перший переклад «Заповіту» Т. Шевченка, який виконав Г. Стрипський та Б. Варга, назвав Г. Стрипського «дослідником і популяризатором української літератури в Угорщині».

³⁹ У Закарпатському краєзнавчому музеї зберігаються вирізки з опублікованими перекладами Г. Стрипського оповідань І. Франка в газеті „Erdélyi Hírlap” за 1907 р. Ідеться про оповідання «Олівець», «Історія моєї січкарні», «Добрий заробок» (Офіцинський 2011: 76).

⁴⁰ Оглядом діяльності Г. Стрипського присвячено статті І. Удварі (Udvari 1999в: 105–151; Удварі 2003: 464–467).

⁴¹ Під впливом І. Франка та В. Гнатюка почав писати українською мовою (Udvari 1992в: 786).

⁴² І. Стряпко наголошує на тому, що Ю. Жаткович, Г. Стрипський та Л. Дем'ян досить активно співпрацювали з українською інтелігенцією; вони сприяли перетворенню народовецького руху на українофільський; найбільш помітною у співпраці з галичанами була роль Ю. Жатковича та Г. Стрипського (Стряпко 2015: 191–192).

українських письменників, які вшанували сорокаріччя творчої діяльності І. Франка спочатку в «Записках Наукового товариства імені Тараса Шевченка», згодом – у розширеному літературно-науковому збірникові⁴³ (Офіцинський 2011: 75).

1916 року редагував часопис „Ukránia. Ukrán–magyar kulturális és gazdasági kapcsolatok szemléje” (Україна. Огляд україно-угорських культурних і економічних зв'язків) (видано 20 випусків). Загальну характеристику часопису та огляд літературних публікацій, зокрема висвітлення українсько-угорських літературних контактів, переклади творів української художньої літератури подано у працях В. Лебович (Лебович 2008: 247–266; Lebovics 2018: 11–39). У програмній статті часопису Г. Стрипський наголошує на важливості ознайомити угорського читача зі східним сусідом – Україною. Угорщина забула про нього не із власної волі і не з волі сусіда, а через російське панування тому, що воно спочатку забрало свободу українців, а потім наклало руку на їхню культуру (Sztripszky 1916: 1). Попри всі намагання царя, українці не зрусифікувалися, дали світові зрозуміти, ким вони є і ким хочуть стати в майбутньому (там само, 2). А угорцям було б добре, якби їхнім безпосереднім східним сусідом стали не росіяни, а нове самостійне утворення, визволене з рабства – життєздатна Україна (там само, с. 1).

У номерах часопису, які вийшли впродовж 1916 року, розміщено переклади Гіядора Стрипського: «Заповіт», «До Основ'яненка», «Минають дні, минають ночі...» (разом з Балінтом Варгою) Тараса Шевченка, оповідання «Історія моєї січкарні» Івана Франка,⁴⁴ новелу «Підпис» Василя Стефаника, вірш «Повій, вітре, в Україну» Стефана Руданського, «Слово о полку Ігоревім» (разом із Балінтом Варгою), подано статтю «Український етнос та угорська література» (Sztripszky 1916: 295–298), «Петефі та Шевченко» (там само, 152), некролог на смерть Івана Франка (там само, 153–155). Вакторія Лебович наголошує на унікальності часопису, «який

⁴³ Стрипський 1916 = Стрипський Г. З старшої письменности Угорської Руси. In Привіт Іванови Франкови в сорокліте його письменської праці 1974–1914. Львів, 1916. 179–195; його ж: ЗНТШ. 1913 [1914]. Т. СХVII і СХVIII. 179–195.

⁴⁴ Г. Стрипський мав на меті видати окремим томом прозові твори Івана Франка в угорському перекладі (Udvari 2000: 300).

віддзеркалює історико-політичні та суспільні переконання Угорщини періоду Першої світової війни» (Лебович 2008: 247).

Г. Стрипський переймався долею української мови та літератури. Про це свідчить недатований лист 22-річного Гіядора (1897 р.) до брата Константина. Пропонуємо уривок із цього листа (угорський оригінал подано у виданні І. Удварі (Удвари 2007: 146–147):

«Я дуже хотів би, дорогий братику, якби у якийсь день ти зібрав своїх друзів і пояснив їм, щоб не боялися, не зрадять вони Угорщину, якщо будуть читати русинські книги, вивчать справжню русинську мову, якою розмовляє 22-мільйонний народ, розділений між трьома державами. 1837 року М. Шашкевич підніс народну мову до рівня літературної з метою вживати мову народу на письмі, а слова на позначення термінів, яких у русинській мові нема, потрібно створити або запозичити з будь-якої слов'янської мови, окрім російської. Основа мета – довести, що малоруська мова відрізняється від великоруської (Російська академія наук 1905 року визнала, що малоруська (= українська мова) є окремою слов'янською мовою). Відтоді гарно розвивається ця мова, здобула авторитет між усіма слов'янськими народами, окрім москалів. Малоруська література започаткована 1798 року: Котляревський чистою мовою українських русинів написав пародію «Енеїда», з того часу історія малоруської літератури має багатьох відомих синів, назву кількох: Шевченко, Марко Вовчок, Федькович, Чайченко, Руданський, Іван Франко (тепер він найвідоміший поет і драматург), Карпенко-Карий, Драгоманов, Костомаров, Антонович, Грушевський та ін.»⁴⁵ Г. Стрипський закликає творити літературну мову на основі народної: «Нашим языком письменним має бути язык робучого народа Русько-Країнського, а в утвореню його повинен участвоватися кождий Країнець (Стрипський 1919: 12).

Статтю „Ukrajna földje és népe” (Українська земля та її народ) (Sztrippai Sz. 1918: 100–101) Г. Стрипський присвятив ознайомленню угорського читача з Україною – з її історією, географією, етнографією, з українсько-угорськими зв'язками, зокрема економічними, політичними та династійними. Учений відхиляє хибні твердження про те, що українська мова діалект російської, а українська нація – частина великоруської. Читач

⁴⁵ Переклад з угорської Є. Барань.

довідується про антропологічний тип українців, про основні види їхньої діяльності. Написане Г. Стрипський ілюструє світлинами, зокрема українського села поблизу Полтави, рівнинної частини Києва, типової української дерев'яної церкви, інтер'єру селянської хати гірського району, портрета дівчини з Київщини, ілюстрації ради запорізьких козаків, портрета Богдана Хмельницького. Зі статті випливає, що автор із симпатією пише про Україну та про її народ.

У праці „Ukraina és az unitarizmus” (Україна та унітаризм) Г. Стрипський розповідає про перші переклади Святого Письма українською, зокрема про переклади Біблії, виконані в період реформації, про Біблію Франциска Скорини, про Пересопницьке євангеліє (1556–1561 pp.), яке переклав і переписав Михайло Василієвич, про «Катехизис» Симона Будного (1562 p.), про переклад українською мовою частини Святого Письма Валентина Негалевського (1581 p.) (Sztripszky 1915: 150–159).

Ім'я Гіядора Стрипського Павло Чучка пов'язує із зародженням власне української національної самосвідомості (перші роки ХХ ст.): показниками цього процесу стали публічні виступи місцевої інтелігенції, серед інших – і Стрипського, із науковою аргументацією того, що народні говори корінного слов'янського населення – це говірки малоруської, тобто української, мови (Чучка 2013: 214–215). Національне відродження, переорієнтацію на народну мову й культуру на початку ХХ ст. пов'язують із діяльністю А. Волошина, Ю. Жатковича та Г. Стрипського (Юсип-Якимович 2017: 73). На заслуги «раннього» Г. Стрипського в галузі вивчення угро-руської історії з перспективи власне української історіографії вказує В. Фенич (2014: 139). В. Бірчак серед іншого зазначає: «Г. Стрипський перший з підкарпатських учених став студіювати давнє письменство Підкарпатської Русі та став свідомо на обороні народної мови» (Бірчак 1937: 152). Відомий угорський науковець І. Удварі зосереджував увагу на вивченні праць Г. Стрипського з етнографії (Udvari 1988: 9–11; 1999¹: 59–79).⁴⁶

⁴⁶ Є відомості про те, що 1921 року Г. Стрипський завершив укладати хрестоматію фольклору під назвою «Народна словесність Угорської Русі в історичних пам'ятках живої старини та письменства», яка, на жаль, залишилася неопублікованою (Мишанич 1993: 144).

Мовознавчі праці Г. Стрипського охоплюють три галузі: дослідження з топоніміки, виявлення та вивчення давніх писемних пам'яток, прикладну лінгвістику. Варто наголосити на значенні Стрипського в реформуванні українського правопису: науковець намагався наблизити його до фонетичного. Пошук та дослідження писемних пам'яток XV–XVIII ст., створених на території сучасного Закарпаття⁴⁷, було одним із пріоритетних завдань Г. Стрипського.⁴⁸ Відома праця «Старша руська письменность на Угорщинѣ» (1907),⁴⁹ видана під псевдонімом Біленький. Автор аналізує 56 давніх рукописних пам'яток, зокрема таких, як: Лѣтопись Мукачевскаго монастиря (1458 р.), Толковное евангеліє изъ села Скотарського (1588 р.), Гукливській лѣтопись (1660 р.), Евангеліє учитальное о. Теодора Дулишковича (1673 р.), Записки Михайла Оросвейгеші въ 3 томахъ (1672–1681), Учитальное евангеліє изъ Данилова (XVII ст.), Унгварській рукопись (Казаня зъ XVIII ст.) та ін. Автор наголошує, що на досліджуваній території рукописні писемні пам'ятки, написані народною мовою, створювали священники та мандрівні писарі. Шкодує, що в XIX ст. традиція писати народною мовою не збереглася, перехід до «аристократичної» верикорущини поділив народ на панів і простих людей (Біленький 1907: 10). Автор не має сумніву в тому, що пам'ятки писали місцеві священники та дяки, на що вказують деякі мовні особливості, до прикладу: *варовати* 'берегти', *вадитися* 'сважатися', *хибує* 'не вистачає', *ци* 'чи', *сокотити* 'берегти', *вишитко* 'швидко' та ін., а також лексичні запозичення з угорської (*варешь* 'місто', *маржина* 'худоба', *орсагъ* 'країна', *бегети* 'хвороба', *бізоньшагъ* 'свідчення', *шаркань* 'змія'), рідко – полонізми (*фрасунокъ* 'смуток', *мова* 'бесіда', *барзо* 'дуже'). Г. Стрипський зазначає, що мова цих рукописів, безперечно, малоруська (тобто українська), а це свідчить, що руснаки по обидва

⁴⁷ Ш. Бонкало звернув увагу на цінність народнорозмовних елементів писемних пам'яток, створених на території Закарпаття (Bonkáló 1920: 37–38; 1921: 316–318).

⁴⁸ І. Мегела наголошує на тому, що праці Г. Стрипського про давню літературу заслуговують особливої уваги, зокрема «Старша руська письменность на Угорщинѣ» (Megela 1993: 223).

⁴⁹ Текст статті, окрім першої сторінки, передруковано й уміщено у виданні І. Удварі «Зберька жерел про студії русинського писемства Ш. Гіадор Стрипський, народописник, бібліограф, языкознатель, товмач» (Удварі 2007: 49–74).

боки Карпат жили в мовній і літературній єдності. У мові галицьких руснаків були вкраплення полонізмів, а в писемності угорських руснаків – русизмів. Наголошено на тому, що церкви та освітня справа були об'єднаними по обидва боки Карпат до 1800 року (Біленький 1907: 10–11), однак цю єдність було розірвано Московщиною (там само, 14). Водночас Г. Стрипський закликає творити народною мовою,⁵⁰ як робили це предки: «наша повинність продовжати тоту стару письменність» (там само, 12). Подібні явища – творення мовою народу⁵¹ – наводить з угорської літератури, засуджує вживання великоруської мови на письмі, адже нею не вміли говорити, лише писали. У кінці XVIII ст. було близько 300 руснацьких шкіл, де працювали високоосвічені вчителі, а зараз сімдесят відсотків селянства не вміють читати й писати. «Кто хоче братися за просвѣщеня народа, тотъ повиненъ по руськи, нашимъ словомъ, руснацькимъ складомъ писати, а того такъ, якъ наші дѣды писали передъ 200 роками, однакожь съ увагою на поступъ языкового розвою, то есть по народному» (там само, 13). Схвально відгукується про прагнення Г. Стрипського, зокрема про його дослідницьку діяльність (там само, 219), П. Чучка (2013: 238). Ф. Тіхий (1996: 127) подав уривок зі згадуваної праці Г. Стрипського (Тіхий 1996: 127, 215–218), зазначивши, що «мова тексту чисто українська, однак зустрічається чимало підкарпатських діалектизмів, які додають тексту особливого колориту». Наводить приклади діалектизмів, запозичень, аналізує правопис (там само, 127–128). І. Удварі датував цю статтю українофільським періодом у світогляді Стрипського, початок якого, на думку автора, належить до 1897/98 навчального року, який Г. Стрипський провів у Львові. Подавши цю статтю, І. Удварі повністю зберіг її орфографію, наголосив на тому, що в тексті наявні численні українізми (Удварі 2007: 48).

⁵⁰ В. Бірчак (1937: 5) зазначив, що справу народної мови і літературі порушив уперше Г. Стрипський у цій праці (Бірчак 1937: 5).

⁵¹ Про це пише Стрипський у листі до свого брата: «Нема такого угорського закону, який наполягав би на тому, щоб ми позбулися своєї народності, викинули свою мову, як лахміття, і узяли на себе інший одяг. Навпаки, є низка законів, яка дає змогу кожній національності влаштувати своє життя таким чином, як вона цього хоче, свою мову розвивати, плекати її» (переклад з угорської наш – Б.Є.) (Удварі 2007: 158–159).

Сформульовані на початку ХХ ст. ідеї Г. Стрипського про відновлення давніх писемних традицій та створення на їх основі окремої літературної мови для східних слов'ян (там само, 14–16), які проживають на території Угорщини, викликали значний резонанс у сучасних наукових колах, що й дало підстави трактувати автора як «теоретика неорусинського дискурсу», «піонером карпаторусинського мовного сепаратизму» та ін.

Г. Стрипський був одним з авторів Записок Наукового Товариства ім. Шевченка, які присвятили статтю Іванові Франкові⁵² у 40-річний ювілей діяльності.⁵³ Статтю «З старшої письменности Угорської Руси»⁵⁴ поділено на чотири розділи.⁵⁵ У першому йдеться про динаміку релігійного життя угорських русинів, на що почасти вплинуло те, що Угорська Русь «від давніх віків стояла під культурними впливами двох протилежних напрямів: Сходу та Заходу» (Стрипський 1914: 179). Далі дослідник наголошує на важливості появи «печатних оборонних книг, писаних народною мовою» у формі учительських евангелій та постил. Описує появу «Катехисиса для науки Угроруским людем» (1698 р.) у перекладі галицького священника Івана Корницького та «Буквар языка славенська» (1699 р.) мукачівського єпископа Йосипа де Камеліса, наголошує на особливій потребі їх появи, згадує пам'ятку «Краткое Припадков Моральных или нравных Собрание» (1727 р.) єпископа Георгія Бизантія. Недоліком Г. Стрипський вважав їх придатність лише для церковних осіб.

Справжньою подією, на думку Г. Стрипського, стала поява праці єпископа Михайла Мануїла Ольшавського «Начало письменъ дѣтемъ къ наставленію на латинскомъ языкѣ» (Коложвар, 1746 р.),

⁵² Г. Стрипський був основним постачальником матеріалів для праці «Карпаторуське письменство XVII–XVIII в.» І. Франка (1900 р.) (Галас – Галас 2007: 680).

⁵³ Статтю вміщено поряд із працями таких видатних славістів, зокрема мовознавців, та істориків, як О. Шахматова, І. Крип'якевича, З. Кузелі, С. Томашевського, В. Ягича, О. Брюкнера, В. Гнатюка, І. Бодуена де Куртене, Є. Тимченка та ін.

⁵⁴ І. Огієнко (1925: 179, 183), описуючи стан друкарства в Угорській Русі, зазначив, що про друкарство підкарпатських українців мало літератури, серед інших покликається й на працю Г. Стрипського.

⁵⁵ Розширений варіант цієї статті подано угорською мовою Sztripszky 1911: 117–131 (első közlemény), 243–262 (második közlemény).

написаної латинською та церковнослов'янською мовами. Автор подає копію титульної та першої сторінки «Начала», здійснює їх ретельний аналіз (там само, 187–188). Особливу увагу зосереджує на огляді стану тогочасної освіти, на новаторській діяльності єпископа Ольшавського щодо запровадження народного шкільництва та на ролі «Начала» в системі шкільної освіти (там само, 188–191), підсумовуючи: «Ольшавський був не тільки основателем першого руського семинара., ... але далеко випередивши думки своєї доби, загадав він займатися й народним шкільництвом тоді, коли укладав свої Elementa” (там само, 191). Останній розділ присвячено оглядові релігійних обставин, які стали підставою коложварського друку «Начала» Мануїла Ольшавського (там само, 191–194).

Працю «Угроруські літописні записки» під псевдонімом Біленький Г. Стрипський надрукував у «Записках наукового Товариства ім. Шевченка (Біленький 1911: 73–82), звернувши увагу на те, що у східній частині Угорської Русі в комітатах Унг, Берег, Мараморош збереглося по селах безліч старих друків, рукописів. Автор виявив близько 20 рукописів XVII–XVIII ст. Загалом, зазначає автор, у гірській частині Угорської Русі є ще чимало скарбів літератури, які містять безліч інформації про історію і культуру цих регіонів. Читач може ознайомитися з уривком із «Гукливського літопису». Досліджено дату найдавнішого запису пам'ятки (1660 р.), записи пізніших років, а також їх авторів. Окрім цього, уміщено два записи в Острозьку Біблію (1581), які виконали дві особи в селі Бедевля, що на Мараморощині (тепер – Тячівський район).

І. Удварі зібрав бібліографію праць Г. Стрипського, у яких порушено проблеми ономастики, серед іншого – питання етимології деяких топонімів, опублікованих у журналах «Литературна Нѣделя», «Magyar Nyelv” та «Magyar Nyelvőr”, а також листи, адресовані відомому угорському славістові Яношу Меліху, у яких, полемізуючи з дослідниками закарпатських топонімів, аргументує свої твердження (Udvari 1999б: 412–418). В іншій статті І. Удварі зібрав повну бібліографію мовознавчих праць Г. Стрипського,⁵⁶ науковець детально аналізує деякі з них,

⁵⁶ Бібліографія мовознавчих праць Г. Стрипського нараховує 36 позицій.

зокрема ті, у яких порушено питання етимології слів, скажімо, топонімів (Удвари 2001: 109–125). Відомо, що Г. Стрипський між 1900 і 1913 рр. зібрав чималий матеріал топонімів із комітатів Мараморош, Берег, Унг, Угоча та Земплен. 1924 року передав його О. Петрову, який цей цінний матеріал вніс до свого видання. Г. Стрипський уклав питальник для збору топонімів, зокрема ойконімів, потапонімів, лімнонімів, антропонімів, зоонімів, який розіслав учителям, щоб ті допомогли зібрати матеріал (дет. див. там само, 111). В. Сугоняк, аналізуючи праці з ономастики у виданнях «Подкарпатського общества наук»,⁵⁷ серед іншого – статті та замітки Г. Стрипського, вказала, що вони позначені проблемністю, оригінальністю, масштабністю авторового мислення (Сугоняк 2016а: 87). Питання ономастики у працях Г. Стрипського,⁵⁸ наприклад, аналіз праці «Гдѣ документи старшей истории Подкарпатской Руси? О межевых названияхъ»,⁵⁹ порушено у статті А. Галас (2019: 30–31).

На думку В. Сугоняк, Г. Стрипський – один із найактивніших і найстарших співробітників «Подкарпатського общества наук»,⁶⁰ який намагався скеровувати роботу товариства,⁶¹ залучаючи до наукових пошуків молодь (Сугоняк 2016а: 89). Відомо, що в 40-х роках ХХ ст. Г. Стрипський розгорнув потужну лексикографічну діяльність. Хотів підготувати словник народної української лексики.⁶² Уклавши питальник, спонукав до збирання матеріалу молодих учених, студентів, сільських вчителів тощо (Галас 2019: 33).

⁵⁷ Чимало статей Г. Стрипського було уміщено в часописах «Подкарпатського общества наук» «Зоря – Найнал» та «Літературна Недѣля».

⁵⁸ Відомий ономаст Кирило Галас уважав Г. Стрипського основоположником наукового вивчення топонімів на Закарпатті (Галас 1979: 34).

⁵⁹ Повний передрук тексту див.: (Удварі 2007: 77–142).

⁶⁰ В. Сугоняк проаналізувала пам'яткознавчі статті Г. Стрипського, які з'явилися упродовж 1941–1944 рр., зазначивши, що їх зміст достатньою мірою не врахований у відповідних галузях україністики (Сугоняк 2016б: 177).

⁶¹ Про діяльність мовно-літературної секції «Подкарпатського общества наук» див.: (Черничко–Фединець 2014: 171).

⁶² Раніше писав про те, що найпекучішою потребою вважає „позбирати усі домородні русько-українські слова просто из уст народа, и як би уложити из них повний словарь нашої народної мовы» (Стрипський 1919: 19).

Більшість сучасників схвально відгукувалися про діяльність Г. Стрипського (Удварі 2007: 42–43),⁶³ зокрема В. Бірчак (1937: 152) наголосив на тому, що «праці Д-ра Гядора Стрипського не сухі, а повні любови до рідної мови, яку автор розвиває, підносить і видосконалює». С. Добош⁶⁴ зазначив, що в галузі дослідження підкарпатської руської давнини Г. Стрипський має великі заслуги (Добош 1942: 55). І. Хланта високо оцінив наукову діяльність Г. Стрипського: «перший із закарпатських учених почав вивчати давнє письменство краю та свідомо став на захист народної мови та літератури»⁶⁵ (Хланта 1995: 676). Г. Стрипського називають ученим, який зробив чимало для зближення націй (Ајтау 2002: 29).

2.4. Ласло Деже

Маємо на меті представити здобутки в галузі українського мовознавства, зокрема історичної діалектології видатного угорського мовознавця-славіста, україніста Ласло Деже, проаналізувати результати його наукової діяльності й окреслити їх значення у розвиткові україністики загалом. Відомо, що чимало досвідчених україністів в Україні ознайомлені з діяльністю Л. Деже, підтримували з ним особисті контакти ще в 50–70-роках ХХ століття (перелік більшості наукових праць із питань української діалектології зібрано в бібліографії угорської мовознавчої славістики (Nyomárkaу 1990) та в бібліографічному покажчику «Закарпатський діалект» (Сабадош–Миголинець–Пискач 2009: 27–28). У приватних бібліотеках зберігаються статті й монографії Л. Деже, які він подарував колегам. Однак у книгозбірнях України є тільки деякі з них.

⁶³ Однак були критичні зауваження, зокрема, про те, що Г. Стрипський привозив до Львова і продавав цінні пам'ятки, серед них і рукописні XVI–XVIII ст. Як доказ зберігся лист, у якому він пропонує директорів бібліотеки Наукового товариства ім. Шевченка два рукописні томи XVII ст. (Удварі 2007: 44).

⁶⁴ Один із засновників і перший ректор Ужгородського університету.

⁶⁵ У біобібліографічному покажчику вміщено перелік літературознавчих та фольклористичних праць Г. Стрипського (Хланта 1995: 676–678).

2.4.1. Біографічні відомості

Ласло Деже народився 26 жовтня 1927 року в селі Буді Будапештської області. Дитячі роки провів у невеликому містечку Ходмезеввашархель, яке розташоване у південній частині Угорщини. Тут здобув атестат про повну середню освіту. У 1952 році в Будапештському університеті йому було вручено диплом викладача російської, угорської та англійської мов. Того ж року став викладачем Інституту іноземних мов. Після п'яти років роботи в Інституті перейшов працювати до бібліотеки Будапештського університету, де передусім займався питаннями угорського та українського мовознавства. Від 1964 року працював співробітником відділу загального мовознавства Інституту мовознавства Академії наук Угорщини. Окрім української історичної діалектології, серед його наукових зацікавлень – проблеми загального та угорського мовознавства, контрастивної лінгвістики, порівняльної граматики, практичні питання російсько-угорського перекладознавства, методики викладання іноземних мов. На здобуття наукового ступеня «доктор університету» підготував дисертацію на тему старосербсько-хорватського синтаксису із залученням угорсько-сербсько-хорватського матеріалу. Згодом ця праця слугувала основою для видання сербсько-хорватсько-угорської контрастивної граматики. Кандидатську дисертацію на тему «Історія марамороських українських говорів XVI–XVII ст.» захистив у 1956 році. Це був перший етап наукової діяльності Л. Деже.

Продуктивним виявився і період із 1975 до 1985 року, коли Л. Деже очолював кафедру загального мовознавства Дебреценського університету ім. Лайоша Кошута і займався переважно проблемами контрастивної лінгвістики та методикою викладання іноземних мов.

У 1988 році науковця запросили в Падуанський університет (Італія). У Падуї він проживав до останніх днів свого життя. Із нагоди 70-річчя колеги та учні присвятили професорові Деже збірник наукових праць під назвою «Könyv Dezső Lászlónak» (Книга, присвячена Ласло Деже) (Mihalovics–Máté 1997).

2.4.2. Наукова діяльність: історична діалектологія

Ласло Деже – «фахівець із загального мовознавства, славістики та україністики» (Чучка 2004а: 137). Він є автором більш ніж 200 наукових праць, серед яких 17 монографій (3 – у співавторстві). У шести монографіях порушено проблеми української діалектології: висвітлено історію закарпатських українських говорів (Деже 1967а), досліджено лексику пам'ятки XVI ст. «Нягівські Повчання» (Деже 1985), виявлено пам'ятки української ділової писемності XVIII століття (Деже 1965б), подано матеріали до словника мови закарпатської української літератури XVI–XVII ст. (Деже 1965а), охарактеризовано угорські запозичення в закарпатських українських писемних пам'ятках XVI–XVIII століть (Dezső 1989). Як бачимо, не випадково учень Ласло Деже Іштван Удварі назвав його «повноцінним представником угорської україністики» (Удварі у передмові до видання Л. Деже 1996).

Л. Деже наголошував на важливості дослідження слов'янських писемних пам'яток, зокрема й українських, зазначив, наскільки потрібною для угорської славістики є лінгвістичний аналіз та публікація мовних пам'яток, серед яких і чимало українських (Деже 1967а: 7).

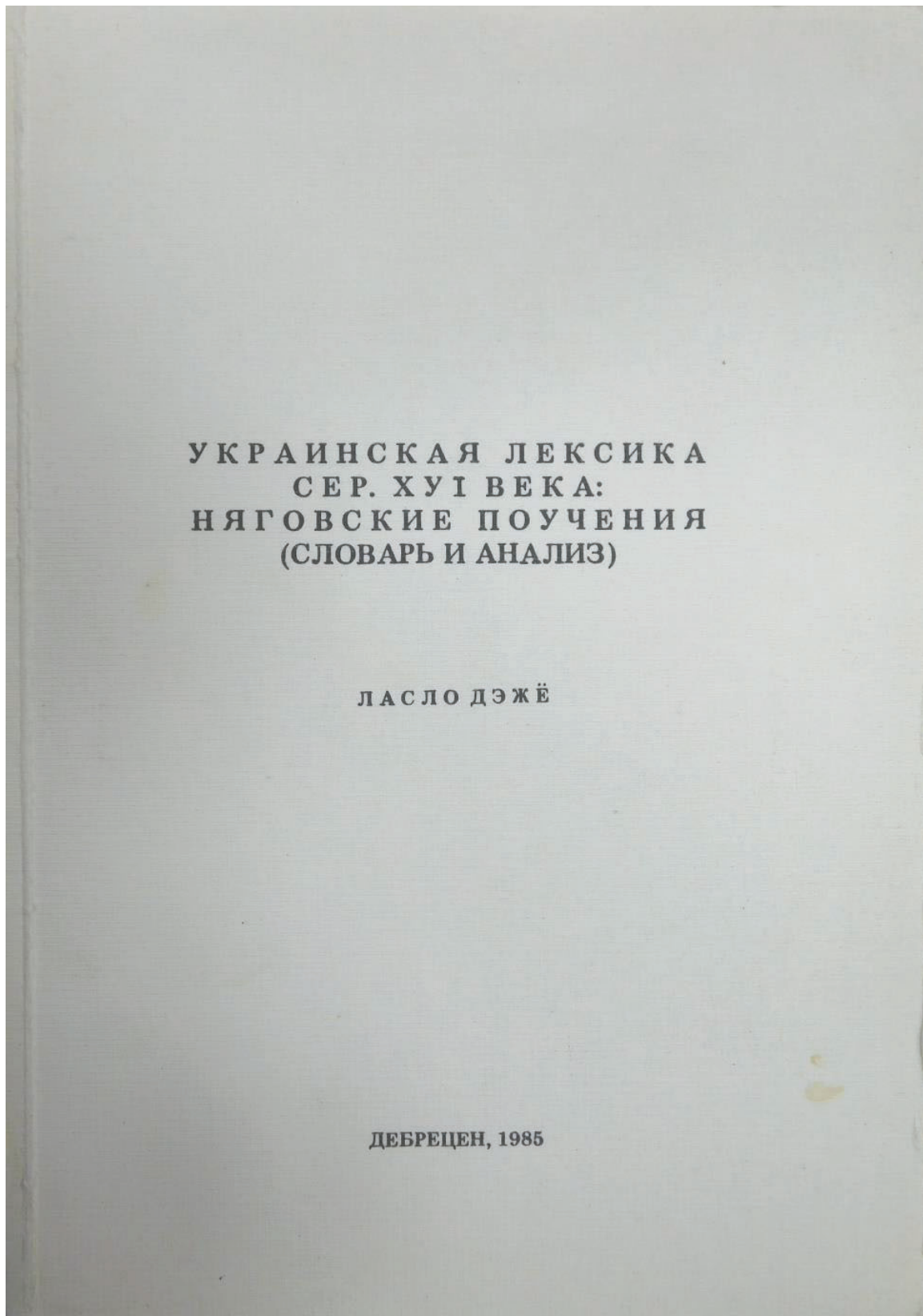
Монографія Ласло Деже «Очерки по истории закарпатских говорів» (Деже 1967а), що складається із двох частин, серед іншого наводить інформацію про історію заселення Закарпаття від XIII до кінця XVIII ст. Автор наголошує, що під час вивчення історії Закарпаття потрібно брати до уваги не тільки історію українського народу, а й історію Угорщини (там само, 21), адже до 1918 року ця територія входила до складу Угорщини, де українці (яких називали *русинами*, *угрорусами*) склали національну меншину. Описуючи розвиток закарпатських українських говорів, учений виділив в історії Закарпаття два періоди: перший охоплює часовий проміжок від XIV до середини XVI ст., другий – від середини XVI до кінця XVIII ст. Українське населення на цій території, на думку Л. Деже, у першому періоді за походженням можна розподілити на такі групи: 1) давній прошарок українців,

предки яких проживали на території Закарпаття ще до XIII ст.; 2) переселенці з іншого боку Карпатських гір (найчисельніша група); 3) переселенці з більш далеких українських земель (там само, 222). Формування закарпатських українських говорів розглянуто в тісному зв'язку з історією становлення закарпатських міст і сіл. Для цього Л. Деже використав відомості української топоніміки та антропоніміки угорських грамот, переписів та урбарів від XIII до кінця XVIII ст. Деже уклав карти назв поселень комітатів Берег, Земплин, Мараморош, Угоча та Унг із вказівкою на час першої фіксації поселення, розглянув, наскільки поступово заселялася територія Закарпаття, як змінювалася кількість населення. Для конкордації угорських, російських, словацьких та румунських назв населених пунктів, які фігурують у роботі, у додатках подано список сіл і міст території Закарпаття (там само, 244–292). Словникові статті містять таку інформацію: назва села, яку найчастіше вжито в пам'ятках XVI–XVIII ст., скорочена назва комітату, до якого належало село, назва села російською, українською, словацькою та румунською мовами (якщо вона відома), час заснування села із вказівкою на джерело. Найважливіші варіанти угорських назв поселень подано, навіть якщо немає еквівалентів в інших мовах. «Для встановлення стану української мови XIII–XV ст. можна взяти до уваги й сучасну топонімію, а також угорські запозичення українських пам'яток XVI–XVIII ст.», – підсумовує Л. Деже (там само, 41).

Характеризуючи стан українських говорів від XIV до середини XVI ст., Л. Деже визначає їх фонетичні особливості на підставі угорських грамот, написаних латинкою, мотивуючи це відсутністю виданих українських пам'яток. Дослідник застерігає бути уважними, оцінюючи ці праці, адже грамоти написали угорці, які, можливо, не знали української народної мови або ж, окрім української, знали ще й словацьку. Тому потрібно брати до уваги і вплив тих говорів, за посередництвом яких автори латиномовних грамот вивчили українську мову (там само, 42). Пояснюючи фонетичні явища топонімів та антропонімів, автор обґрунтовує свої думки, апелюючи до джерел та даних попередніх видань (там само, 41–64; 94–112).

Друга частина монографії містить аналіз мови «Нягівських Повчань на Євангеліє». Деже високо оцінив першу закарпатську пам'ятку середини XVI ст., невідомий автор якої розумів значення народної мови і вважав її гідною того, щоб писати саме нею (пізніші зауваження свідчать про те, що деякі читачі вважали неправильним таке послідовне використання народної мови в релігійній літературі, як це робив невідомий автор «Повчань»). «Нягівські Повчання» досліджували А. Петров, В. Ягич, Г. Геровський, Ф. Тихий, однак детальний, різноаспектний лінгвістичний аналіз уперше зробив саме Л. Деже. Аналізуючи мовні явища пам'ятки, він зіставляє їх із даними пам'ятки XVI ст. «Углянський ключ», що є переробкою на південно-марамороський говір незакарпатського оригіналу, наводить також відомості для порівняння відповідних частин «Углянського учительського Євангелія» XVII ст., «Сокирницького збірника» початку XVII ст. та інших українських пам'яток незакарпатського походження (там само, 125). На підставі аналізу фонетичних явищ «Нягівських Повчань» Л. Деже дійшов висновку, що «звуковий склад південномарамороського говору з того часу майже не змінився» (там само, 125–128). Морфологічних особливостей виявилось чимало (там само, 128–159), хоча до часу написання пам'ятки вже сформувалася нова система відмінювання іменників. Він подає парадигму відмінювання усіх типів іменників, а також частоту їх використання. На підставі морфологічних рис науковець припускає, що «Нягівські Повчання» були написані раніше, аніж інші пам'ятки XVII ст., приблизно у другій половині XVI ст. (цього припущення дотримувався й А. Петров на основі аналізу «Повчань»). Порівнюючи морфологічні особливості мови «Нягівських Повчань» з даними незакарпатських пам'яток, дослідник виявив, що південномарамороський говір у XVI ст. був більш архаїчним, ніж галицькі та волинські говори (там само, 159). Аналізуючи явища синтаксису (там само, 159–221), автор висловив міркування, що синтаксис «Повчань» не можна ототожнювати із синтаксисом закарпатської народної мови – насамперед тому, що вони є варіантом народної мови «вищого ґатунку» (там само, 161).

Рисунок 4. Дэже Л. Украинская лексика сер. XVI века: Няговские поучения (Словарь и анализ). Дебрецен, 1985

Словник «Нягівських Повчань» (або, як її називає Л. Деже, «Нягівської Постілли») та його аналіз подано у монографії «Украинская лексика середины XVI века: Няговские поучения (Словарь и анализ)» (Деже 1985). Автор зауважує, що це видання є варіантом його праці «Материалы к словарю закарпатской украинской литературы XVI–XVII вв.» (Деже 1965а), надрукованого на мікроплівках, а тому недоступного для більшості читачів (там само, 2). Тут представлено всі слова пам'ятки – усього 2749. Словникові статті побудовано так: після заголовних слів у дужках подано їх варіанти; граматичну інформацію вказано тільки тоді, якщо необхідно точно визначити частиномовну належність; значення слів викладено російською мовою, наведено також уривки з тексту для ілюстрації та покликання на словники.

До прикладу:

задарь, задарь ‘напрасно, задаром’: бою ся, абыхъ /якъ/ годѣ не *задарь* трудиль ся межн вами, 35б. имени Божія *задарь* не призывають, 229а. – Ср. Csoréi, Верхратський І. (105–106);

кѣновати ся ‘мучити ся’: такъ ся *кѣновали* дяволы и слугы ихъ, коли видять, ажъ царствуеъ царство Божіе, 103б. – Ср. венг. *kín*;

помучь ‘помощь’: не можетъ намъ хосновати нѣчого безъ *помоче* Божеи, 156а; у неволи нашуй, коли будеме звати Бога у *пумучь*, 145а. – Пор.: Українсько-російський словник, І. І. Срезневский Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. I–III (Graz, 1955–1956), Вол. Розов Українські грамоти. Т. І. (Київ, 1928), І. Панькевич Українські говори Підкарпатської Руси і сумежних областей. Ч. І (Прага, 1938): *na rotošu*.

Монографія містить ще такі розділи: про «Нягівську Постіллу» (Деже 1985: 421–441); статистичне дослідження словотвору (там само, 442–481); тематичні групи і гнізда слів (там само, 482–507); історичні прошарки лексики (там само, 508–513) та словник синонімів (там само, 514–522). На жаль, ім'я автора «Постіли» невідоме, однак із тексту повчань можна дізнатися про його погляди на суспільні питання. Автор, за переконанням Ласло Деже, був священником-кріпаком, сином свого часу, бо в кожній

проповіді намагався пояснити євангелійний текст просто і зрозуміло. Щодо релігійних питань, то йому імпонували догми православ'я, про «суспільні питання його враження різко відрізнялися від того, що проголошувала верхівка церковної ієрархії» (там само, 423). Л. Деже наводить безліч цитат із пам'ятки, які підтверджують бачення невідомого автора, який став на захист селян, зневажав багатство й багачів, протистояв панам та унії і був вірним ідеям православ'я. Дослідник вважає великою заслугою автора «Постілли» те, що його твори написані мовою народу, що своєю чергою задовольнило не тільки інтереси церкви, а й природні вимоги вірян – слухати проповіді зрозумілою мовою: *што бы тамъ пунь проповѣдавъ слово Божее, святое евангеліе, на языкъ, котрымъ мовлять люде, штобы могли розумѣти убогыи. Што хоснуеть имъ, коли пунь мовить на языку чужому, што они не розумѣють* (НП: 165б). Навіть цитати з Біблії автор перекладає народною мовою, що не було загальноприйнятим у той час. Дослідник встановив, що «одним із головних завдань автора було пояснити притчі Христа, необхідні для розуміння ідейного змісту Біблії» (там само, 441). Л. Деже детально опрацював систему словотвору пам'ятки. Статистичний аналіз словотвору «Постілли» засвідчив, що найпродуктивнішим є суфікс *-н-я* і його книжна форма *-ні-е* у віддієслівних іменниках, наприклад: *баяня, божѣня, воздержаніє, проповѣданіє, читаня, бѣчелованя, доганяня* та ін. Другим щодо частоти вживання є суфікс *-ств-о*, що слугує для утворення іменників з абстрактним значенням, зокрема: *безбоженство, каздувство, неудужество, рождество, убожество* тощо. Продуктивними є також суфікси *-усть-ѡ*, *-(н)ик-ѡ*, *-(н)-иц-я*, *-я(-і-е)*, *-ок-ѡ*, *-(ян)ин-ѡ*, *-тѣль(-тель)-ѡ*, *-к-а*, *-от-а*, *-на-а*, *-ань-ѡ*, *-ець-ѡ*, *-ц-я*. Л. Деже розподілив слова за частотністю, при цьому виявилось, що, окрім деяких службових, найчастіше вживаними є такі повнозначні слова, як: *имати, мовити, нашъ, церковъ, братя, пророкъ, свуй, спасти ся, учити, тотъ, слово, спасти, члвѣкъ, чинити, хрестянинъ, царство, божій, сынъ, отецъ, добрый, небесный, вѣровати, правда*.

Рисунок 5. Дуже Л. Украинская лексика сер. XVI века: Няговские поучения (Словарь и анализ). Дебрецен, 1985

- 201 -

НАПУСТИТИ. Н а п у с т и т ь , п у с т и т ь д е й - ст в и е д ь я в о л а , б о л е з н и и т . д . али ище мусиме терпѣти, хоть Бѣ и дяволы напустити на насъ. 178а. Дѣля того Бѣ есть праведенъ, хоть якую болѣзнь напустити на насъ, 178а. - Ср. УР. Мат. Бал.

НАПУЩАТИ. Н а п у с к а т ь , п у с к а т ь д е й с т - в и е д ь я в о л а и т . д . видиме, кулкую муць дявуль имаеть надъ чѣвкомъ... али за то Христось его напускаеть, /абесме ся утѣкали ко Христови/. 34б. на насъ напускаеть Бѣ кортанъ за нашѣ грѣхы. 61а.-Ср. УР. напускати; Бал.

НАРЕЧИ СЯ. Н а р е ч ь с я . "Хыжа моя хыжа на молитву нарекла ся, а вы учинили ей печеру розьбуйникумъ".^{+98а.} "Коли есть слуга нарюкъ, не будь безгладивъ,^{+25а.} - Ср. УР. уст.; Мат; ССУМ.

НАРОДИТИ СЯ. Н а р о д и т ь с я . "Усѣ есме ся народили сынове гнѣвныи, азъ бы бывъ насъ не помиловавъ Бѣ, а не пуславъ бы бывъ сына своего за насъ,^{+101б.} - Ср. УР. Бал.

НАРУДЬ. 1. Н а р о д , л ю д и . ходять люде до церкви, што бы тамъ уместѣ изъ попомъ изъ усѣмъ народомъ, што бы чинили молитву. 165б./166а. якъ и сесъ нарудь, котрый пришовъ слово Христово слухати. 109б. нарудь изъ варышувъ ходивъ изъ товъ удовицевъ убоговъ. 146а. 2. Н а р о д , ж и - т е л и с т р а н ы . винъница есть нарудь жидувскый, што ей чинивъ Бѣ на земли своей, 128а. - Ср. УР. Мат. Панъ. 438: narod 1.

НАРѢКАТИ. Р о п т а т ь . И опять каравъ Господь Бѣ жиды, коли нарѣкали на Моисея: напустивъ на нихъ, што ихъ земля живыхъ пожерла. 215б. - Ср. Мат.'называть' /ред./; Бал.

НАСАДИТИ. Н а с а д и т ь , п р о и з в е с т и п о - с а д к у . Насадивши /т.е. виноград/, пушовъ тамъ, выдкудъ

Слова, зафіксовані в «Постілли», дослідник розподілив у межах восьми тематичних груп⁶⁶: 1) неорганічна природа; 2) органічна природа; 3) сільське господарство; 4) промисловість; 5) транспорт, торгівля; 6) економічні та суспільні відносини, політичні та юридичні установи; 7) повсякденне життя людини; 8) інтелектуальне та емоціональне життя людини: абстрактна та релігійна лексика. У межах тематичних груп окреслив значну кількість підгруп. Як свідчать результати, найповнішою є тематична група «повсякденне життя людини» (428 одиниць), друга за кількістю група – «інтелектуальне та емоціональне життя людини: абстрактна та релігійна лексика» (184 одиниць). Зазначмо, що 120 одиниць автор зарахував до кількох тематичних груп. Ласло Деже дослідив історичні прошарки словникового складу «Постілли». Зіставивши її лексику зі словниками староукраїнської та сучасної української літературної мов, окреслив такі групи: 1) слова, які вживалися в староукраїнській мові й успадковані сучасною українською мовою (найбільша група – 49,3% слів); 2) слова, які не збереглися в сучасній українській мові, проте відомі російській мові, зокрема *возраст, воскресный, вражда, прежде, сласть, соблазнити ся, создание, создати* (13,2%); 3) слова, які у староукраїнській мові не вживалися, однак зафіксовані в українській мові XVI століття і в сучасній літературній мові; 4) слова, які не вживалися в староукраїнській мові і не зафіксовані в сучасній українській літературній мові (переважно із книжної мови, які не збереглися в сучасній літературній мові).

Загальна лексика української та російської мов складає більш ніж половину всіх слів (53%), які в староукраїнській мові не засвідчені. До власне української лексики зараховують 47% слів, із яких понад 9% слів мають паралелі в польській мові (наприклад, *голузя, дяка, жадень, задаремный, зычити, картати, мовити, мусити, муць, надаремно, панство, пань, тежъ, ужиток*). 16% лексики «Постілли» складають церковнослов'янські елементи, які вживалися в староукраїнській мові XIV–XV ст. (деякі з них могли походити з мови народу або є авторським витвором), а саме:

⁶⁶ Розширений варіант цього розділу подано в статті: (Деже 1965a), яку і використано для аналізу.

доганяня, извідованя, испомаганя, назнаменовати, приказаня, прятаня, слобожіня та ін. Л. Деже наводить чимало прикладів східнослов'янської лексики народної мови, не засвідчених словниками, наприклад: *айно, бай, бурше, волохъ, выдку, выдсюдь, выжурути, дакто, дурнякъ, изверхы, испудъ, лихота, невулный, нужъ, окреме, охті, побожити ся, різовати, тверезити ся, указовати ся, хотяй, честовати, чудовати ся*. Серед слів іншомовного походження дослідник виділяє гунгаризми, полонізми, румунізми, словакізми та богемізми. Гунгаризмів та полонізмів виявилось найбільше (по 3,3% від усієї лексики «Постілли»), однак часто виникали труднощі під час встановлення джерела запозичення (чи слово польське, чи спільне для української та польської мов). Запозичення з угорської дослідник зараховує до історичних діалектизмів. Румунізмів, словакізмів та богемізмів засвідчено тільки декілька.

Л. Деже виявив, що 88% лексики «Постілли» функціювало в народній мові того часу, а близько 12% складали книжні слова, а також навів приклади слів, які в сучасній українській мові вже не відомі, наприклад, *двигань, картань, кортань, окаровань, загадованець, просільникъ, продательникъ, иный, инуда, увезды, усюгды, опередъ, пузля, умысть, атъ, али, ино, хотяй*. Значна частина гунгаризмів сьогодні також вийшла з ужитку: *бировань, будушловати, выдвалтоват, кедвезовати, німоровшагъ, синте, тамадовати ся*. Дослідник засвідчив форми деяких числівників в архаїчній формі: *однонадесять, двенадесять, чотыридесять*. Такі статистичні відомості показують частку народної мови у словнику пам'ятки. «Наявність живої мови пояснюється тим, що автор свідомо використовував народну мову», — підсумовує Л. Деже (там само, 513).

Наприкінці монографії дослідник подає словник синонімів. У синонімні ряди входять слова книжної і народної мови, серед книжних подано церковнослов'янізми (*глаголити, казати, речи*) чи полонізми (*гварити, говорити, казати*). Серед синонімів – чимало й гунгаризмів: *бетѣжный, слабый, немущный; бѣчеловати, честовати; инкедливый, послушливый, послушный; марга, иманя, добро, маетность, комора, имѣня; фѣль, кѣль, образъ // поль*.

У бібліографії вміщено список виданих пам'яток середньокарпатського говору, наведено праці, присвячені

дослідженню мови цих пам'яток, а також розвідки про історію заселення Закарпаття та розвиток закарпатських українських говорів.

Популярність «Нягівської Постілли» Л. Деже мотивує тим, що «автор шукає нові шляхи в галузі літературної мови, він не задовольняється шаблоном у поясненні Євангелія, додає свої зауваження, з яких перед нами вимальовується образ гуманно і розумно мислячої людини, яка бореться за культурне піднесення свого народу і співчуває боротьбі свого народу проти панівного пригнічення. Це зробило його твір відомим і в наступних двох століттях, коли історичні умови змінилися» (там само, 441).

У статті про синтаксичні явища «Нягівських Повчань» (Деже 1977) насамперед зазначено, що «синтаксична система пам'ятки, успадкована від староукраїнської мови, розвивалася за внутрішніми закономірностями. Особливості «Повчань», які є частковими, відмінними від особливостей певної частини українських говорів у відповідний час, пояснюються здебільшого архаїчним характером закарпатських говорів» (там само, 52). Л. Деже також акцентує на тому, що пам'ятка зберегла синтаксичні явища, які були в староукраїнській мові, проте з розвитком мови зникли. Це почасти можна пояснити тим, що закарпатська мовна територія не була єдиною в староукраїнську епоху. Дослідник також наголосив на розвиненості прийменникових конструкцій та підрядних речень.

Зазначмо, що повний текст «Нягівських Повчань» було перевидано у 2006 році. Ласло Деже запропонував своєму учневі Іштвану Удварі підготувати до перевидання текст на основі петербурзького видання 1914–1921 років Олексія Петрова (Петровъ 1921). І. Удварі здобув за кордоном копію тексту, проте через його передчасну раптову смерть задуми не були реалізовані. Видання здійснив професор Будапештського університету ім. Лоранда Етвеша Андраш Золтан, зауваживши, що «важлива у всіх відношеннях підкарпатська русинська мовна та культурна пам'ятка повинна бути доступною для спеціалістів з історії церкви, для всіх, хто цікавиться процесом становлення русинської літературної мови та культури взагалі» (див.: НП: X). До видання Л. Деже подав інформацію про значення «Нягівських Повчань» для української народномовної писемності того часу, вплив протестантизму, а радше кальвінізму, на погляди автора, значення «Нягівських

Повчань» у формуванні румунської народномовної писемності (зважаючи на те, що пам'ятку було перекладено румунською мовою і надруковано 1564 року, що, зокрема, засвідчує її популярність не лише серед українського, а й серед румунського населення), про стиль автора та порівняльний аспект дослідження пам'яток писемності (там само, XVII–LXXXIV).

Л. Деже вважав, що основним завданням слов'янського мовознавства Угорщини є виявлення, дослідження та видання слов'янських писемних пам'яток, зокрема українських, а саме урбаріальних записів, вкладних записів на церковних книгах та інших. З огляду на маловивченість теми, науковець узявся досліджувати закарпатську ділову мову XVII–XVIII ст. З'ясував, що в Державному архіві в Будапешті в архіві Штатгальтерської ради зберігається безліч документів, пов'язаних із урбаріальною реформою,⁶⁷ і серед них було виявлено відповідні пам'ятки, написані українською мовою.⁶⁸ Увага Деже зосереджувалася на документах урбаріальної реформи, створених у 60–70-х роках XVIII ст. в Угорщині, зокрема в комітаті Мараморош (Деже 1957: 235–260) та Угоча (Деже 1965д: 21–35).⁶⁹

Документи семи верховинських сіл Мараморощини, за твердженням Деже, написані конскрипторами Михайлом Ракшані та Николаусом Чернеллом. Присяга, запитання та відповіді кріпаків

⁶⁷ Відомо, що імператриця Марія-Терезія ввела урбаріальну (земельну) реформу у формі маніфесту, опублікованого в 1767 році. Маніфест встановлював розміри земельного наділу. У комітаті Мараморош урбари введено 1771 року. Під керівництвом королівського комісара проводилося опитування кріпаків, щоб зібрати матеріал для урбарів. Відповіді фіксувалися письмово, їх підписували кріпаки і конскриптори. На основі записаних даних встановлювали розміри повинностей кріпаків. *Урбаріальними записами* Деже називає записані відповіді кріпаків, які після фіксації зачитували і давали підписувати кріпакам.

⁶⁸ Із комітату Мараморош виявлено урбаріальні записи семи західноверховинських сіл (Ізки, Верхнього Студеного, Рекіти, Річки, Келечиня, Тюшки, Буковця) та села Нижня Апша, укладені українською мовою і написані латиникою; із сіл Ясиня, Мокра та Салдобош написані кирилицею, як і підписи кріпаків про те, що не мають скарг на своїх поміщиків; з комітату Берег збереглися урбаріальні записи 167 сіл, написаних латиникою, а в комітаті Унг лише 4 урбаріальні записи укладено українською мовою і написано латиникою в селах Крива, Велятин, Лижа та Черна (Деже 1965в: 11–12).

⁶⁹ Окремою статтею вийшло друком дослідження про фонетичні та морфологічні особливості урбаріальних записів Угочанського комітату (Деже 1965д: 21–35).

знаходяться в одній палітурці з українським текстом та угорським перекладом, тому Деже вважав за доцільне вивчати їх мову як цілісну систему. З огляду на те, що конскриптор (який знав, крім української та угорської, очевидно, і словацьку мову) намагався точно передати мовлення кріпаків, урбаріальні записи віддзеркалюють тогочасну східнослов'янську говірку Мараморощини.

Записи виконані латинськими літерами згідно з правилами угорської орфографії того часу, що частково ускладнює передачу звуків, не притаманних угорській мові. Л. Деже подає список угорських літер, які відповідають звукам закарпатських говірок (Деже 1957: 237). Дослідник переконаний, що, окрім верховинської говірки, в пам'ятці є риси й інших говорів, адже конскриптор Ракшані, очевидно, знав і словацьку мову, та й населення верховинських сіл було неоднорідним за складом. Одні села давно засновані (XV століття), інші – пізніше (XVI та XVII ст.) Нові переселенці прибували з півночі, навіть у період виконання урбаріальних записів зафіксована їх поява. Тут же Деже детально аналізує фонетичні явища записів. Збереження губного *o* в закритих складах дослідник пояснює тим, що конскриптор володів словацькою мовою або ж книжною українською (*povinoszty, tolko, po zlotom*). Науковець виявив західнослов'янські лексичні особливості у записах конскриптора, хоч деякі полонізми могли вживати недавні переселенці. Деже узагальнив результати вивчення фонетики записів, наголошуючи на тому, що в середині ХХ ст. фонетичний склад аналізованих говорів здебільшого зберіг стан ХVІІІ ст.

Далі дослідник переходить до аналізу морфологічних особливостей записів. При цьому окрему увагу звертає на відмінювання іменників, прикметників та займенників і на дієвідмінювання дієслів, також охарактеризовано числівники (простежується неабиякий вплив словацької мови), виявлено приклади вживання дієприкметників та дієприслівників.

Окремий розділ Деже присвятив характеристиці діалектної основи пам'яток. Він довів, що мова Присяги та Відповідей має особливості говірок пониззя річки Ріка, які примикають до угочансько-березьких (Деже 1957: 255). У мові Відповідей відображено верховинські говірки, якими розмовляли кріпаки, а для мови конскриптора характерно особливості південномарамороських

укаючих говорів (Дэже 1957: 256–257). У кінці статті подано факсиміле Відповідей кріпаків села Рекіта.

В окремій статті Л. Деже (Дэже 1965г: 71–93) узагальнив дані про мову урбаріальних записів 1771–1774 рр. Зауважив, що відповідні урбаріальні записи комітатів Мараморош, Угоча та Берег зберігаються в Державному архіві Угорщини разом з іншими документами, які стосуються урбаріальної реформи. Деякі з них написані латиникою для передачі українського тексту (із семи сіл комітата Мараморош), а деякі – кирилицею (південно-східної частини Мараморощини). Записи із комітату Берег написані латиникою, а чотири урбаріальні записи в комітаті Угоча були складені українською, передані латиникою, в інших місцях урбаріальні записи написані угорською мовою.

Дослідник об'єднав урбаріальні записи в єдину систему, указавши назви сіл, які належать до відповідного комітату, рік укладення, характер змісту записів (Присяга, Питання чи Відповідь), а також прізвище конскриптора. Записи виконано в сімдесяти дев'яти селах між 1771 та 1773 роками п'ятнадцятьма конскрипторами. Особу конскриптора дослідник визначив шляхом зіставлення підписів, почерку інших урбаріальних документів, орфографічних та мовних особливостей і оформлення урбаріальних записів. На основі прізвищ конскрипторів Деже намагався визначити місця найчастішого уживання того чи іншого прізвища конскриптора, дізнатися про його родовід, навіть удалося встановити приналежність деяких із них до дворянського чину, а також визначити володіння тими чи іншими мовами (Дэже 1965г: 77–80). У більшості випадків неможливо було встановити, де вони проживали раніше. Серед них деякі могли походити з родин, що проживали у Словаччині або ж у східній частині Закарпаття.

Л. Деже визначив, що конскриптори були угорці або словаки, які добре володіли угорською мовою, а деякі угорці розмовляли словацькою. «Написання зв'язних українських текстів латиникою не було розповсюдженим явищем, – зауважує дослідник, – однак конскриптори користувалися ним, очевидно, тому, що не вміли правильно писати кирилицею» (Дэже 1965г: 80). Отже, написання зв'язних текстів у комітатах Мараморош, Берег і Угоча відбулося відповідно до норм тогочасної угорської орфографії. А, як відомо, в угорській орфографії XVI–XVIII ст. різні типи правопису

відповідали різним віросповіданням, тобто розрізнявся католицький та протестантський правопис XVI–XVII ст. і протестантський правопис XVIII ст. В урбаріальних записах дослідник простежив, як змішуються два типи правопису, подавши таблицю тих звуків, у письмовій передачі яких спостерігається відмінність (Дэже 1965г: 81–87).

Розглядаються фонетичні явища записів усіх трьох комітатів, наголошено на особливостях передачі звуків у різних групах документів (Дэже 1965г: 87–93), однак усі вони є характерними для історико-діалектного розвитку закарпатських говорів. Дослідник окремо аналізує *й*-каючі, *у*-каючі та *і*-каючі говірки, а також розглядає фонетичну варіативність голосних *і* та *и* в допоміжному дієслові *бути* та його похідних. Серед мовних особливостей записів спорадично спостерігається вплив західнослов'янських мов, зокрема польської та словацької.

Серед видань Будапештської університетської бібліотеки вийшло друком дослідження Ласло Деже «Пам'ятки ділової писемності Закарпаття» (Урбаріальні записи) (17), у якому вперше надруковані вибіркові записи (2 з комітату Мараморош, один – з комітату Угоча та 13 – з комітату Берег.⁷⁰ До кожного з них подано найважливіші дані з історії села. Текстам передуює опис пам'яток, де вказано, що текст урбаріальних записів подано згідно із правописом та інтерпункцією оригіналу без будь-яких змін. Після текстів подано таблиці, які містять правописні особливості пам'яток, а також словник, укладений для полегшення прочитання документів. Словник містить 269 заголовних слів, до кожного з яких подається пояснення російською мовою (Дэже 1965в: 103–109). Дослідник зауважує, що лексика урбаріальних документів міститься в неопублікованій праці «Словник закарпатської ділової писемності». За сприяння професора Іштвана Удварі цей словник був уміщений у видання «Деловая письменность русинов в XVII–XVIII веках (словарь, анализ, тексты)» (Дэже 1996: 6–186). Тут подано понад 2700 заголовних слів, пояснення їх значення, а також приклади речень, у кожному з яких функціонує заголовне слово із

⁷⁰ Окрім південно-західної Мараморощини та північно-західної частини комітату Угоча через те, що записи з тих регіонів не збереглися.

покликанням на джерело та лексикографічні праці, а також наявність слова у писемній пам'ятці «Нягівські повчання». Наведемо кілька прикладів: *будинокъ* 'здание': Хыжа мои и всі будинкы мои на ореку панскомъ знайдуючися, ... даю, дарую и ледую на тоиже монастрырь зарицкыи. Dreva maut, i na budinki, i na oheny doszta u szvojüm chotari (Дэже 1996: 8); *позирати* 'иметь в виду': U szüm szelyi nachogyaty sza 29 pusztich Telekäv *poziravucsi* na miszto szilyszkoje (Дэже 1996, 120); *тыжніовый* 'недельный': сесу *тижніову* роботу Дупловати буде кмѣть; szeszi Lyude na vinnicsnu robotu kasdovo roku gazda 45, zselyar 22 ½ visse propovidanaju 17. *Tisnyovu* Panscsinu (Дэже 1996: 167). Зібраний лексичний матеріал є цінним для вивчення закарпатської історичної діалектології.

Окремою статтею опубліковано аналіз Л. Деже морфології урбаріальних записів згадуваного періоду (Дэже 1970: 83–98). Проаналізований матеріал представить діалектологу чітку картину морфологічної системи XVIII ст. з урахуванням діалектних особливостей тогочасних українських говірок території сучасного Закарпаття.

Дослідник проаналізував тематичні групи пам'яток ділової писемності з метою отримання чіткої картини про сільське господарство і промисловість закарпатських сіл (Дэже 1966: 81–86). Для цього найцінніші урбаріальні записи 1770-х років, які є протоколами, що містять відповіді кріпаків про ті галузі сільського господарства і промисловості, які були поширеними в їхньому селі. Далі представлено лексику сільського господарства, розподілену за тематичними групами. Серед виявлених слів чимало діалектизмів. Автор статті зауважив, що зібраний матеріал неоднорідний з позиції діалектології у зв'язку з тим, що документи були створені в різних районах території сучасного Закарпаття. Не всі лексеми вживалися в народній мові, деякі з них були поширені лише в мові духовенства або чиновників. Деже виділив латинізми, церковнослов'янізми, румунізми, а також лексичні запозичення з угорської мови. Серед економічних термінів та слів зі сфери державного управління виявилось більше гунгаризмів, ніж у лексиці сільського господарства. Розширений варіант цієї статті

уміщено в пізнішому більш повному виданні (Дэже 1996: 204–227), де тематична класифікація виконана не лише на основі урбаріальних записів, а й інших офіційних документів, а також літературних пам'яток. У зв'язку з цим досліджену лексику віднесено до таких тематичних груп: неорганічна природа; органічна природа; сільське господарство; промисловість; транспорт, торгівля; суспільні, економічні, політичні стосунки і установи; повсякденне життя людини; інтелектуальна, емоційна, наукова лексика та лексика мистецтва. Виявлено, що майже половину усіх аналізованих слів складає лексика, пов'язана із суспільними та економічними контактами, друга найбільша група – лексика сільського господарства.

Проблема угорських лексичних запозичень у писемних пам'ятках була в центрі уваги дослідника (Дэже 1958: 71–96; 1961: 139–176). Щоправда, у цих статтях охоплено період створення писемних пам'яток від XVI до XVIII століття, включаючи пам'ятку «Нягівські повчання». Словник угорських лексичних запозичень у закарпатських писемних пам'ятках уміщено і до пізнішого видання (Дэже 1996: 228–244).

Не менш цікаві й синтаксичні узагальнення науковця. Л. Деже виконав детальний аналіз синтаксису простого речення урбаріальних записів XVIII ст. (Дэже 1969: 293–308), де виявив безприйменникові та прийменникові конструкції словосполучень у різних відмінкових формах; указав значення та вживання деяких прийменників; способи вираження іменного присудка, а також роль сурядних сполучників. Продовженням цих досліджень є стаття, у якій ідеться про синтаксис складного речення урбаріальних записів, а саме про типи складнопідрядного речення (Дэже 1974: 5–20).

Частина представлених тут статей увійшла до розширеного видання (Дэже 1996), у якому, окрім словника, подано аналіз словникового складу писемних пам'яток та тексти Присяг, Запитань та Відповідей.⁷¹ Для аналізу взято пам'ятки, створені в XVI–XVIII столітті (перелік див. Дэже 1996: 326–328).

⁷¹ Урбаріальні записи, уміщені у виданні, було узято із попереднього видання: Дэже 1965в.

2.4.3. Бібліографія праць з українського мовознавства

Монографії

- Dezső László: *A XVI–XVIII századi kárpátukrán nyelvmélekek magyar jövevényszavai*. Nyelvtudományi Értekezések 128. Budapest, 1989. 99.
- Дэже Л. *Деловая письменность русинов в XVII–XVIII веках*. Под общей редакцией Иштвана Удвари. Ньиредьгаза, 1996. 336.
- Дэже Л. *Материалы к словарю закарпатской украинской литературы XVI–XVII вв.* Будапешт, 1965. 470.
- Дэже Л. *Очерки по истории закарпатских говоров*. Будапешт, 1967. 306.
- Дэже Л. *Памятники деловой письменности Закарпатья. Урбаруальные записи*. Издания Будапештской библиотеки 26. Будапешт, 1965. 111.
- Дэже Л. *Памятники украинской деловой письменности XVIII вв.* Будапешт, 1965. 110.
- Дэже Л. *Украинская лексика сер. XVI века: Няговские поучения (Словарь и анализ)*. Дебрецен, 1985. 525.

Статті

- Dezső László Oroszvégesi Mihály műveinek nyelvéről. *Filológiai közlemények* 4 (1958): 336–346.
- Dezső László: A kárpátaljai „népi irodalom”. *Filológiai közlöny* 12 (1966): 146–157.
- Dezső László: A kárpátaljai irodalom kezdetei. *Filológiai közlöny* 9 (1963): 156–161.
- Деже Л. Головні тенденції в розвитку граматичної будови закарпатських говорів XVI–XVIII ст. *Мовознавство* 3 (1977): 41–47.
- Деже Л. Синтаксичні явища Нягівських повчань. *Мовознавство* 4 (1977): 52–61.
- Дэже Л. Zur Geschichte der subkarpatischen ukrainischen Mundarten. *Die Welt der Slaven* 10 (1965): 21–35.
- Дэже Л. Исторические пласты лексики закарпатского украинского языка XVI в. *Slavica* 14 (1976): 43–60.
- Дэже Л. К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI–XVIII вв. *Studia Slavica Hung.* 4 (1958): 71–96.

- Дэже Л. К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI–XVIII вв. *Studia Slavica Hung.* 7 (1961): 139–176.
- Дэже Л. Лексика сельского хозяйства и промышленности в закарпатской деловой письменности XVII–XVIII вв. *Studia Slavica Hung.* 12 (1966): 81–86.
- Дэже Л. Материалы к исторической диалектологии закарпатских говоров. *Studia Slavica Hung.* 15 (1969): 45–72.
- Дэже Л. Морфология закарпатских урбариальных записей XVIII в. *Slavica* 10 (1970): 83–98.
- Дэже Л. Няговские поучения их автор. *Няговские Поучения: Факсимильное воспроизведение текста по изданию А.Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже* / Под ред. и с предисл. А. Золтана. Ньиредьхаза, 2006.
- Дэже Л. О взглядах и стиле автора закарпатской Няговской Постиллы середины XVI века. *Slavica* 16 (1979): 5–18.
- Дэже Л. О лексике закарпатской украинской литературы XVI–XVII вв. *Annales Universitatis Scinetiarium Budapestiensis... Sectio Philologica* 6 (1965): 117–135.
- Дэже Л. О синтаксисе украинских грамот I (сложноподчиненные предложения) *Slavica* 2 (1962): 59–83.
- Дэже Л. О синтаксисе украинских грамот II (сложноподчиненные предложения). *Slavica* 7 (1967): 3–26.
- Дэже Л. О языке украинского полемиста М. Андреллы и закарпатской «народной литературы» XVII в. *Studia Slavica Hung.* 27 (1981): 19–52.
- Дэже Л. О языке урбариальных записей 1771–1774 гг. *Studia Slavica Hung.* 11 (1965): 71–93.
- Дэже Л. Об историко-типологической характеристике украинской грамматики в сопоставлении с русской и сербско-хорватской. *Hungaro-Slavica.* 1983. 17–40.
- Дэже Л. Синтаксис простого предложения закарпатских урбариальных записей XVIII вв. *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику.* Пряшів, 1969. Т. 4. Кн. 1. 293–308.
- Дэже Л. Синтаксис сложного предложения урбариальных записей XVIII в. (сложноподчиненные предложения). *Slavica* 13 (1974): 5–20.

Дэже Л. Статистическое изучение лексики и грамматики (на историческом материале украинского языка). *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 26 (1976): 27–53.

Дэже Л. Статистическое исследование словообразования в языковых памятниках. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16 (1966): 43–52.

Дэже Л. Урбаріальний записи из Мараморошской Верховины: Материалы к исторической диалектологии закарпатских украинских говоров. *Studia Slavica Hung.* 3 (1957): 235–260.

Критика

Дэже Л. Украинское языкознание XVI–XVII вв. *Slavica* 22 (1986): 161–177.

2.5. Еміль Балецький

Еміль Балецький (псевдонім *Е. Латорчанин, О. Віщак*, криптонім *Е. А.*) є однією із найбільш помітних особистостей в історії угорської україністики ХХ століття. Його вважають одним із найвизначніших спеціалістів зі східнослов'янського мовознавства другої половини ХХ століття в Угорщині (Хадрович 1980: 231). Серед основних наукових зацікавлень Балецького – закарпатська діалектологія та історична лексикологія української мови. В Енциклопедії української мови зазначено: «Балецький Еміль Дмитрович – український і угорський мовознавець» (Чучка 2004б: 42), а в Енциклопедії Підкарпатської Русі (Капраль 2001а: 81) читаємо таке: «Емелян Балецький – поет, лінгвіст, педагог».⁷²

2.5.1. Життєвий шлях

Народився 21 лютого 1919 року в селі Гукливий (уг. *Hukliva*, офіційно з 1904 року *Zúgó*) на північній окраїні колишнього комітату Берег (тепер – Воловецький район Закарпатської області України) в сім'ї залізничника. Незабаром родина переїхала до села

⁷²Детальніше про життєвий і творчий шлях, наукову діяльність та бібліографію праць див. привітання та некрологи І.Х. Товта, М. Петера, Л. Хадровича, А. Золтана (Zoltán 1982a: 405–408), М. Капрала <https://sites.google.com/site/baltoslavica/baleczkyemil> – 28.10.2020.

Чинадієво (уг. *Beregszentmiklós*) поблизу міста Мукачева. У чинадіївській школі формувався світогляд молодого Балецького, саме тут він почав писати вірші, наслідуючи русофільські традиції того часу.⁷³ У 30-их роках на літературну сцену вийшло нове покоління молодих підкарпатських письменників, серед них і Е. Балецький (Магочій 1994: 95). Період поетичних устремлінь молодого Балецького довгий час залишався невідомим (сам він не згадував про етап свого життя, пов'язаний з літературною творчістю) попри те, що у свій час був найперспективнішим російськомовним поетом краю.⁷⁴ О.Г. Казак зауважив, що поетична діяльність Балецького в «часи угорського панування незаслужено залишалася без належної уваги» (sic!) (Казак 2012: 338). Завдяки науковим пошукам Михаїла Капралю стало відомо про літературну творчість молодого Балецького (Капраль 2001б: 28–40). Із нагоди 25-ї річниці смерті Еміля Балецького з ініціативи його учня Андраша Золтана та дослідника Михаїла Капралю були зібрані в одне видання плоди літературної діяльності мовознавця: вірші, оповідання, художні переклади, фольклорні записи, а також статті з історії та із проблем слов'янських літератур. Це той ужинок, який з'являвся на сторінках підкарпатських газет і журналів між 1935 та 1943 роками, та твори із єдиної прижиттєвої збірки віршів (Балецький 1936) під назвою «Литературное наследие» (Балецький 2007).⁷⁵

1929 року Еміль Балецький вступив до Мукачівської російськомовної гімназії, після закінчення якої в 1937 році став студентом Карлового університету в Празі,⁷⁶ де протягом

⁷³ Про вплив зовнішніх чинників на формування особи майбутнього російськомовного поета та вченого детально описав Михаїл Капраль (Капраль 2009: 10–20).

⁷⁴ У статті Т. Міщур наголошено: «Балецький – поет, налаштований і близький до символістів, естет, він любить поетичний образ як самоцінність» (Міщур 2014: 143–144). Еміль Балецький заперечив припущення його студентів-вихованців, що він друкував вірші на початку 40-х років у закарпатських виданнях (Kiss 1998: 318–321; див. ще Капраль 2009: 10). Хоча його творчість здобула загальноросійського визнання (Тарасенков–Турчинский 2004: 62); згадують з-поміж інших і про переклади творів Шандора Петефі, виконаних Балецьким, які пропонувались і для вивчення у школах (Ур–Маляр 2012: 131–132).

⁷⁵ Матеріал доповнено Барань-Комари 2009: 318–326.

⁷⁶ З 1931 року у Празі виходила газета «Дневникъ» як орган місцевої російської діаспори під редакцією Володимира Колесникова. З 1935 року редакцію

навчального року слухав лекції Мілоша Вайнгарта, Їржі Горака, Євгена Олександровича Ляцького. 1938 року частина території Підкарпаття, а в березні 1939 року увесь цей край знову ввійшов до складу Угорщини. Це, ймовірно, і стало причиною того, що в 1939 році Балецький перевівся до Будапештського університету, який закінчив у 1943 році.⁷⁷ Зв'язок із батьківщиною підтримував і надалі: із 1939 року активно співпрацював із виданнями А. Бродія «Русская правда» і «Русское слово»; у 1940 році його обрано заступником голови «Спілки угро-руських письменників», а з 1941 року став редактором літературної частини ужгородської газети «Карпаторусській голось». Університетський період значно вплинув на формування світогляду студента – «на початку 40-х років він змінює своє переконання – переходить у табір русинофілів, стає в ряди місцевої інтелігенції, яка свідомо формує всі умови для функціонування русинської нації в Угорській державі, вирішує проблеми, пов'язані з мовними питаннями, проблемами школи» (Капраль 2000: 371). У цей час багато молодих поетів-русофілів, які навчалися у Будапешті, під впливом Е. Балецького переходять до табору русинофілів (детальніше про це див. Ташкович 2009б: 252–253). Цей період став завершальним у літературній діяльності Балецького⁷⁸ – відтак він починає активно займатися мовознавчими питаннями, обґрунтовує необхідність використовувати місцеві говори у формуванні русинської літературної мови, закликає інтелігенцію вживати народну мову, «бо нині́ уже не ест чого стыдатися свого народного языка..., народный языкъ все буде истновати» (Балецький 2007: 157–158). Активні контакти з редактором журналу «Літературна Недѣля» Іваном Гарайдою спонукали студента Будапештського університету друкувати русинською мовою результати розвідок про рідні йому говірки в

часопису перебрав С. Анталовський, залучивши до редакції найактивніших представників русофільського студентства, серед інших і Еміля Балецького (Куцов 2016: 15–16).

⁷⁷ При згадці про дружбу Еміля Балецького та Федора Іванчова Роман Офіцинський неправильно указав на те, що Балецький був студентом філософського факультету Дебреценського університету (Офіцинський 2015: 31).

⁷⁸ Таємний зв'язок з Музою він зберіг у глибині душі на все життя, – про це його свідчать доповіді, прочитані на угорському радіо, глибоке розуміння ним літератури (Pavlovsky 2009: 29).

цьому журналі між 1942 та 1943 роками.⁷⁹ Окрім цього, мовознавчі статті з'явилися і на сторінках журналу «Зоря».

2.5.1.1. Перший етап наукової діяльності (1942–1943)

Період між 1942 та 1943 роками умовно відносимо до першого етапу наукової діяльності Еміля Балецького. Саме в цей час увагу молодого науковця, учня відомих угорських славістів Яноша Меліха, Ласло Гадровича та Іштвана Кнежі, привернула діяльність Євменія Сабова. Перша мовознавча стаття-рецензія має назву «Євменій Сабовъ і наша діалектологія» (1942а: 89–92). Автор цінує заслуги, за його словами, «самоука» Євменія Сабова, який своєю діяльністю прославився не лише на своїй батьківщині, а й за кордоном. «Хрестоматія церковно-славянскихъ и угрорусскихъ церковныхъ памятниковъ съ прибавленіемъ угро-русскихъ народныхъ сказокъ на подлинныхъ нарѣчияхъ» (Унгарь, 1893) викликала особливий резонанс у наукових колах, найвизначніші дослідники, як А. Годинка, І. Панькевич, Ф. Пастрнек, О. Петров та ін. позитивно відгукнулися на цю важливу з погляду місцевої діалектології працю. Автор статті-рецензії закликає продовжувати благородну справу.

У статті «Самозвукъ *ö* въ бережскомъ говорѣ» (1942б: 222–224) Е. Балецький мав на меті доказати, що *ö* (губний, середнього підняття, переднього творення) не є запозиченим голосним у березьких говірках, цей звук розвинувся незалежно від впливу угорської мови, хоча й зустрічається доволі часто в угорських запозиченнях, які адаптувалися до фонетичних законів березьких говірок. Своє твердження автор аргументує так: «у бережських говірках голосний *ö* розвинувся з *e* або *é* під впливом наступного лабіального звука *v* (*u*). Голосні *e* або *é* лабіалізувавшись, у вимові наблизились до *ö*. Отже, фонетична зміна відбулася ось таким чином: $e > é > ö$. Для прикладу подано слова з рідної авторові

⁷⁹ Правописну форму, яку використовував Е. Балецький і на ґрунті якої тогочасна інтелігенція мала на меті створити окрему літературну мову східних слов'ян Угорщини, В. Сугоняк називає «вимушеною, штучною, анахронічною» (Сугоняк 2017: 47). Іншої думки дотримуються В. Німчук та Н. Пуряєва про тогочасну правописну форму, які, указуючи на цінність «Граматики руського языка» Івана Гарайди, зазначають, що вона «відображає фонетико-граматичну систему місцевих українських говорів» (Німчук–Пуряєва 2004: 536).

чинадіївської говірки: *d/öunaĵa* ‘дивна’, *d/öuĵat* ‘дев’ять’, *der/öula* ‘деревля’, *č/öudör* ‘жеребець’ та ін.

Автор висловлює своє критичне ставлення до літературної діяльності місцевих підкарпатських письменників у публікації «Литература и народный языкъ», зазначаючи, що «наші письменники здебільшого вчать ся писати про життя народу не завдяки безпосереднім спостереженням за його життям та мовою, а з книжок» (Балецький 1942в: 263). Він наводить уривки з віршів місцевих поетів, перекладених не місцевою і не великоруською мовою. Дослідник закликає до використання народної мови, яка є близькою та зрозумілою і письменникам, і читачам, адже молоде покоління літераторів хоче служити народові, тому вони мають писати мовою народу. «Народної мови не потрібно соромитися», – зазначає автор (там же, 264).

Кілька заміток присвятив Е. Балецький дослідженню етимології слів. У праці «Про болгаризми въ нашихъ говорахъ» (Балецький 1943а: 34–36) наведено слова, які, на його думку, є болгарськими запозиченнями в рідних йому говірках. До прикладу: *baltag* < болг. *балтакъ*, *četavuj* < болг. *читавъ*, прислівник *tverdo* в значенні ‘дуже’ зустрічається також лише в болгарських виразах; сюди належать і форми дієслова *imaĵu*, *imas*, *imat* замість *maĵu*, *májes*. Подібно до болгарської, у говірках є метатеза у формі теперішнього часу дієслова *puté*: *puđ’u*, *puđ’es*, *puđ’eme*, *puđ’ete*, *puđ’út’*. Балецький дотримується думки Г. Стрипського та І. Панькевича про те, що русини перейняли болгаризми ще в Семигороді, звідки, очевидно, і принесли їх на сучасну територію свого проживання. Спробі етимологізації ороніма *Vihorlat* присвячена окрема стаття (Балецький 1943б: 93–94). Автор, зіставляючи погляди різних дослідників, серед них І. Панькевича, Н. Драгана, Й. Мартінки та інших, пропонує власне вирішення походження ороніма *Vihorlat*: мабуть, варто шукати спільні риси з південнослов’янськими назвами *Bulat*, *Buřat*, *Jurat*.

У праці «Про походження слова *оурикъ* (*urék*) въ донаційной грамотѣ грушовского монастыря зъ 1404-ого року» (Балецький 1943в: 119–120) автор порушує проблему етимології слова *оурикъ* (*urék*), яке зафіксовано в найдавнішій збереженій пам’ятці, написаній 1404 року. Дослідник цієї грамоти О. Петров, а також Ф. Тихій відносять слово до гунгаризмів, що побутують у

марамороських говірках. Балецький має на меті довести, що це слово ввійшло у текст грамоти посередництвом румунської мови. Своє твердження він аргументує такими фактами: угорське слово *örök* у формі *urék* не вживається на українській етнічній території; угорське *ö* в запозичених словах перейшло в *é, ê* (рідше в *i*), в кінці слова дало дифтонги *uw-üw-íw*; голосний *ö* в румунській найчастіше перейшов в *u*; румунське *uric* < уг. *örök, urichis, uricas* < уг. *örökös* широко розповсюджені в румунській мові. Писарем донаційної грамоти був румун, який добре знав марамороські українські говори, а можливо, був білінгвом.

У замітці «Народнѣ назвы частей рѣки» (Балецкий 1943г: 131–132) автор доповнює дослідження П. Міговка (Сніжника) та К. Галаса про народні назви частин річок власними матеріалами з рідного Чинадієва. До прикладу: *нора* – місце, звідки вода витікає із землі; *билибѣнь* – місце, де вода дуже глибока; *гать* – місце, де воду загатили; *островбань* – назва поля при ріці. У статті «Про походження назви Бужора» (Балецкий 1943г: 167–168) назву гори Бужора автор виводить з румунського *bujor* (Раєонія), яке в свою чергу походить зі слов'янського *božurь* < *bogь*. У цьому ж номері журналу «Літературна Недѣля» автор розглядає наслідки давніх а-основи та й-основи в українській мові та рідних йому говірках.

Замітка «Одно морфологичное явище (а-пнѣ ~ и-пнѣ)» (Балецкий 1943д: 168) автор виклав свої спостереження про взаємодії у відмінюванні іменників жіночого роду з колишніми основами на *-ā* та *-ī*. Замітка вийшла з друкарським браком (уживано «тире» замість «дефіс», тому В. Сугоняк подала відкоректований нею текст замітки зі збереженням її правописних рис, але з усуненням технічно-друкарських вад, сформулювавши тези, які впливають з аналізу Балецького (Сугоняк 2017: 48–49).

У журналі «Зоря» була опублікована стаття про походження голосного *й* в чинадіївській говірці (Балецкий 1943е: 525–538). Згідно зі спостереженнями Балецького, у південнокарпатських говорах звук *й* (заокруглений, вузький звук високого підняття, переднього творення) існує не лише як рефлекс праслов'янських *o, e* в закритому складі, але часто вживається на місці звука *u*, на місці угорських звуків *ó, ö, u* в запозичених словах та, як наслідок лабіалізації, на місці старослов'янських голосних *ě* та *i*. Спираючись

на велику кількість наукових досліджень, автор подає інформацію про випадки вживання голосного *ii* в різних регіонах березької говірки. Підсумовує результати своїх розвідок тим, що збережений в одній з українських говірок Закарпаття голосний *ii* має велике значення в процесі поділу говорів з погляду фонологічної географії.

1943 року Е. Балецький захистив докторську дисертацію «Szabó Eumén Orosz nyelvtanának hangtana» [Фонетика русскої граматики и читанки Евменія Сабова]. Того ж року окремим зошитом вийшла ця праця у серії видань „Szláv Filológiai Értekezések” за підтримки Подкарпатського общества наук та Наукового інституту графа Пала Телекі в Королівському університеті ім. Петера Пазманя в Будапешті (Балецький 1943є). Дисертація написана угорською мовою, обсягом 48 сторінок, вона складається з переднього слова і таких розділів: «Євменій Сабов», «Руська граматика та хрестоматія», «Система голосних звуків», «Нескладотворчі *i (v) ma (j)*», «Система консонантизму», анотація русинською мовою «Фонетика русскої граматики и читанки Е. Сабова» та зміст. Частина цього дослідження вийшла друком у журналі «Зоря» (Hajnal) (1942г: 336–350) під назвою «Языкь граматики Е. Сабова зь 1890-го року», а деякі розділи публікувалися окремою статтею (Балецький 1943є: 525–538). Коротко подамо зміст дисертаційної роботи Е. Балецького.

У вступі автор обґрунтовує вибір теми: науковим дослідженням русинських граматик майже не займалися, очевидно, тому, що їх створювали для шкільного навчання. Розмовна мова галицьких та підкарпатських русинів була схожою, однак підкарпатські письменники в кінці ХІХ століття ще використовували історико-етимологічний принцип правопису, а галицькі русини у той час користувалися вже фонетичним. Автор мав на меті зіставити правила вимови Хрестоматії Сабова з особливостями місцевої говірки. Окрім розгляду фонетики аналізованого видання, дослідник показав специфіку фонетики підкарпатських говорів.

За словами Балецького, Євменій Сабов хотів укласти граматику «угорско-русского литературного языка», не відхиляючись від головних засад «общерусского литературного языка». Тому не дивно, що утворилася суміш церковнослов'янської,

великоруської та місцевої малоруської мов. Спираючись на твердження галицьких мовознавців, Балецький називає таку суміш штучною мовою, якою намагається розмовляти підкарпатська інтелігенція. Свою граматику Сабов написав двома мовами: русинською та угорською для навчання русинської мови вихованців гімназій, зокрема й угорськомовних учнів. Ідеться не про власноруч створену граматику, матеріал для якої черпав Сабов із шести раніше укладених граматик. Балецький упевнено констатує, що Є. Сабов, на противагу припущенням рецензентів, був прихильником використання у навчанні місцевої вимови. До лексичного складу аналізованих видань, окрім церковнослов'янських та великоруських лексем (*вертоградъ, токмо, паче, капище, агнецъ, младенецъ, однажды, скудный, грусть, пренебреженіе*), увійшли слова місцеві (*справоватися, робити, окремино, змагайтеся, сокотити, айно, хата, чудоватися*), також тут мають місце і угорські запозичення (*хосень, тинта, вармедя, ярашъ, гровфъ, солгабировъ*).

Далі Балецький переходить до розгляду та аналізу голосних і приголосних звуків, указуючи на результати давніх рефлексій. Велику увагу приділено характеристиці фонетичних явищ підкарпатських говорів, властивих одночасно малоруській (тобто українській) мові.

Голосні звуки граматики Є. Сабов поділяє на тверді і м'які. До твердих відносить голосні *а, э, о, у, ы*; до м'яких – *я, е, ё, ю, и, ъ, ъ*. Згідно з класифікацією Сабова, Балецький рекомендує таблицю голосних. У таблиці №2 представлено класифікацію голосних звуків підкарпатських українських говірок.

Таблиця №1 *Класифікація голосних згідно з даними Є. Сабова*

піднесення	велярні		палатальні	
	лабіальні	нелабіальні	лабіальні	нелабіальні
високе	<i>и</i>	<i>у</i>	<i>(i)</i>	<i>i</i>
середнє	<i>о</i>			<i>é</i>
низьке	<i>á</i>	<i>а</i>		<i>e</i>

Джерело: *Baleczky 1943: 12.*

Таблиця №2 Класифікація голосних Е. Балецького

піднесення	велярні		палатальні	
	лабіальні	нелабіальні	лабіальні	нелабіальні
високе	<i>u (û)</i>	<i>y</i>	<i>ï</i>	<i>i</i>
середнє	<i>o</i>		<i>(ö)</i>	<i>é</i>
низьке	<i>ǎ</i>	<i>a</i>		<i>e (ê)</i>

Джерело: *Baleczky 1943: 12.*

Для підкарпатських говірок характерно, що голосні *o*, *e*, *u*, *i* часто знаходяться в закритій формі: *ô*, *ê*, *û*, *î*. Кожний звук розглядається окремо. Голосний *o*, згідно із поділом Сабова, вимовляється дwoяко: у ненаголошеній позиції подібно до угорського голосного низького піднесення *a*, у наголошеній – як лабіальний *o*. Балецький розрізняє два типи артикуляції: 1. відкритий (mid-back-wide) *ǎ* до прикладу: *h/ǎdenka*; закритий (mid-back-narrow) *o*: *hod/ènka*. Однак, зауважує Балецький, не варто узагальнювати, що в наголошеній позиції *o* вимовляється як *ǎ* у ненаголошеній – як *o*. У граматиці Сабова голосний *o* має різне походження:

1) від праслов. *o*: *коло*, *колесо*, *около*, ц.-сл. **КОЛО**, діал. *kolo*, *k/ǎlèsǎ*; *ходити*, ц.-сл. **ХОДИТИ**, діал. *chod/ètè*; *восемь*, *осьмый*, ц.-сл. **ОСМЬ**, **ОСМЪ**, діал. *v/üs'am*, *v/os'tuj*; *Богъ*, ц.-сл. **БОГЪ**, діал. *büh*, під впливом церковнослов'янської форми *bǎh*; *столь*, *только*, слов. **ТОЛЬ**, діал. *t/ül'kǎ* і т.д.;

2) від праслов. *ъ*: *пѣсокъ*, ц.-сл. **ПѢСЪКЪ**, діал. *pis/ǎk*; *ротъ*, gen. *рта* і *рота*, ц.-сл. **РЪТЪ**, діал. *rǎt*; *сонъ*, ц.-сл. **СЪНЪ**, діал. *sǎn*;

3) на місці південно- та західнослов'янських *je* на початку слова: *осень*, ц.-сл. **ЮСЕНЬ**, діал. */oliñ*; *олень*, ц.-сл. **ЮЛЕНЬ**, діал. */oliñ*; *одинъ*, *одинако*, ц.-сл. **ЮДИНЪ**, діал. *jéd/en*. Діалектна форма *jéd/en* зустрічається в більшості регіонів Підкарпаття, окрім гуцульської говірки, де побутує форма *ǎd/en*. У Сабова п'ять разів зустрічається східнослов'янська форма *одинъ*, в інших випадках церковнослов'янська форма *единъ*;

4) у русинській мові після шиплячих *ж*, *ч*, *ш* та *ј* голосний *e* перейшов у голосний *o*, якщо наступний склад не був палатальним: *žona*, *ršono*, *čolovik*, *joho*. Сабов непослідовно вживає голосний *o*,

деколи вдається до форм церковнослов'янської мови, до прикладу, *его, ему* замість *його, йому*;

5) у запозичених словах на місці *о* зустрічається *о*: посередництвом угорської мови потрапила до русинської слово *пouчтарoš*, посередництвом польської перейшов у східнослов'янські мови іменник *грiш, грошi* (пор. нім. *groschen* > пол. *grosz*⁸⁰ > рос. *грoш*); *пробовати* з німецького *proben* закріпилося посередництвом угорської *próbal*, вживається у формі *proubalou/ate* та ін.

Євменій Сабов зазначив, що голосний *е* на початку складу вимовляється подібно до угорського *je*, а після приголосних – як угорський голосний *e*. Згідно із дослідженнями Балецького, голосний переднього ряду середнього піднесення *е* упродовж тривалого історичного періоду перетворився в інші звуки:

1) голосний *е*, що має давнє етимологічне походження або походить з давнього *ь*, у позиції перед наступним м'яким голосним та внаслідок звукової сингармонії перейшов у голосний *ê*, тотожний голосному *é*;

2) давній етимологічний голосний *е* у закритому складі так само, як і голосний *о*, у деяких підкарпатських говорах, перейшов у *и, ѝ* та *і*. Однак у Сабова відсутня вказівка на це звукове явище;

3) після шиплячих *ж, ч, ш* та *ј* голосний *е* перейшов у *о*;

4) у складі суфікса *-ьje* в кінці слова голосний *е* перейшов в *а*. У Сабова це явище спостерігається тільки в топонімі *Ясѣня* (< **jasen-ьje*);

5) перед м'якими голосними давній етимологічний *е* перейшов у закритий голосний *î*. У Сабова це явище зустрічається тільки в слові *ясѣнь, Ясѣня*.

Балецький робить висновок, що результати переходу *е* в інші голосні як явище народної вимови спостерігається в граматиці Сабова досить рідко. Найчастіше відбито вплив церковнослов'янської та російської мов.

Голосний переднього ряду високо-середнього піднесення *é* з більшим наближенням до середнього піднесення *е* характерною рисою не лише підкарпатських говорів, але однією з головних

⁸⁰ Нім. *Groschen*, як і польське *grosz*, етимологи виводять від чеського *groš* (див. Золтан 2004: 86).

прикмет української мови взагалі. У граматиці Сабова спостерігається на місці церковнослов'янського *и*, наприклад, *лице* < ц.-сл. **лицѣ**, діал. *lěc/e*; *зима* < ц.-сл. **зима**, діал. *zěm/a*; *миска* < ц.-сл. **миса**, діал. *m/ěska* та у формах інфінітива *гребсти*, *лѣзти*, *заперти*, *исчезати*, *ревати*, *справоватися* тощо. Однак, якщо після нього не слідує голосний або *j*, то Сабов уживає голосний *i*, наприклад, *костію*, *другій*. У звукосполученнях *ку*, *ху*, *чу* вживається тільки *ě*: *покидати* < ц.-сл. **кыдати**, *гибель* < ц.-сл. **гыбель** та ін. Голосний *ě* зустрічається на місці голосного *i* в словах іншомовного походження: *тинта*, діал. *t/ěnta* < уг. *tinta*, *солгабировь*, діал. *soŭgaběru/ü* < уг. *szolgabíró*.

Голосний *i* Сабов позначає чотирма різними способами:

- 1) голосним *ѣ*: *вѣтерь*;
- 2) голосним *i*: *сіе*, *Марія*;
- 3) один раз голосним *у* в слові *муро*;
- 4) голосним *и*: *кони* (pl. nom.), *мои* та ін.

У граматиці Сабова голосний *i* наявний у таких випадках:

1) на місці давнього *ѣ*, що Сабов пише як *-ji* та *-i* згідно із правилами русинської вимови: *всѣ* – *vszji*, *ѣсти* – *jiszti*, *объѣдати* – *objidati*, *гдѣ* – *hgyi*, *дѣло* – *gyilo*, *лѣто* – *lito*, *тѣло* – *tyilo*, *вѣтерь* – *viter* та ін.;

2) на місці етимологічного голосного *e* під впливом місцевих говірок зустрічається *i*: *Маѳіѣ*, ц.-сл. **маѳеи**, діал. *Mat'/ij*, *соловѣй* (**solvěj*), рос. *соловей*, діал. *solov/ij*, *ясѣнь*, *Ясѣня* (**jasenъ*), діал. *j/asiñ*, *j/asiñ/a* (гуц. діал. *j/asiñ/e*);

3) на місці давнього *i* (*и*), який у русинській звучить як *ě*, лише рідко вживається голосний *i*: *злодѣѣ* (pl. nom.), ц.-сл. **зълодѣи** (*zълoději*), діал. *zlodiji*, хоч на думку Сабова в іменниках у формі множини з м'яким кінцевим приголосним потрібно писати голосний *i* (*и*): *кони*, *словари*, *двери*;

4) голосний *i* Сабов вживає в запозичених словах на місці *i*: *линія* < нім. *linie*, *Біблія* через посередництво латинської *Biblia* з грецької *βιβλίου*.

В українській мові вже у XIV столітті злилися голосні *ě* та *у*, однак більшість підкарпатських говірок, окрім гуцульських, зберегли голосний *у* [*u*]. Покликаючись на працю Г. Геровського, Балецький зазначає, що цей звук слугує для розрізнення

підкарпатських говірок від інших малоросійських. У підкарпатських говірках голосний у [u] зустрічається не лише на місці давніх у [ы], а й після приголосних *ж, ч, ш*, так, як і в білоруській, польській та східноболгарській мовах; після задньоязикових *г, к, х*; рідко на місці давнього *о* в закритому складі, а також на місці давнього *і*.

У граматиці голосний у [u] спостерігається в таких випадках:

1) на місці давнього у [ы]: *быкъ*, ц.-сл. **БЫКЪ**, рос. *бык*, укр. *бик*, діал. *бук*; *дымъ*, ц.-сл. **ДЫМЪ**, рос. *дым*, укр. *дим*, діал. *дут*; *сынъ*, ц.-сл. **СЫНЪ**, рос. *сын*, укр. *син*, діал. *суп*; *мы, вы*, ц.-сл. **МЫ, ВЫ**, рос. *мы, вы*, укр. *ми, ви*, діал. *ту, ву*; *жены* (називний відмінок множини), ц.-сл. **ЖЕНЫ**, рос. *жены*, укр. *жони*, діал. *ж/ану*;

2) у складі звукосполучення уj [uj] у Сабова зафіксовано у [u]: *мыю, крыю, выю, иной, шестый, садьмый, осьмый, хромый, слѣпный, густый, крутой, молодой, простый, святой, дневный, родной* і т.д. Під впливом російської мови в граматиці тричі вжито *оj* замість уj [uj] у словах *ноу, ноешь* (хоч у формі наказового способу *ный, ныйте*), *кой*, ц.-сл. **КЫЙ**, діал. *kěj, kuj*;

3) у [u] засвідчено в кількох запозичених словах: *цынтарь* (укр. *цвинтарь*, пол. *ciementarz*, слц. *cintorin*) < лат. *coemeterium*, гр. *χομητήριον*; *рыцарь* < пол. *rycerz* < нім. *ritter*.

Вимову голосного у Є. Сабов ототожнює з вимовою угорського *и*. У закритих складах на місці *о, е* Сабов не дає інформації про вживання голосного у. Однак у зустрічається на місці давніх *и (оу)* та **ж, ъж**. Зокрема:

1) на місці давніх *и (оу)*: *ухо*, ц.-сл. **ОУХО**, діал. */uchâ, v/uchâ*; *буква*, ц.-сл. **БОУКВА**, діал. *b/ukva*; *чудоватися*, ц.-сл. **ЧОУДИТИСА**, діал. *č/udoçatès'a*; *буря*, ц.-сл. **БОУРТА**, діал. *b/úr'ja*;

2) на місці давніх **ж, ъж**: *угорскій*, ц.-сл. **ЖГРИНЪ**, д.-рус. *угръ, угринь, угорскій*; *гуся*, ц.-сл. **ГЖСЬ**, діал. *h/us'a*; *дубрава*, ц.-сл. **ДЖБРАВА**, рос. *дубрава*, укр. *дуброва, діброва*, діал. *dubr/âva*;

3) у запозичених словах рідко зустрічається голосний у замість іноземного *и*: *рандеву* < франц. *rendez-vous*; *гуня*, діал. *h/ӣна*, староукр. *гуня* < гр. *γούνα* або *gynna*; *дюгнути*, діал. *d/ugnūtē, d'ug* < рум. *diug, diugines, d'uglui* < уг. *dög*.

Вимову русинського голосного *а* Є. Сабов ототожнює з вимовою угорського *á*. У граматиці голосний *а* вживається на місці:

1) церковнослов'янського **а**: *дати*, ц.-сл. **ДАТИ**, рос. *дать*, діал. *dat/ě*; *ясли*, ц.-сл. **ЯСЛИ**, діал. *j/asli*; *баба*, ц.-сл. **БАБА**, діал. *b/aba*; *гораздо*, ц.-сл. **ГОРАЗДЪ**, рос. *гораздо*, діал. *hor/azd*.

2) церковнослов'янського **ѧ, ѡ**: *тяжкій*, ц.-сл. **ТѦЖЬКЪ**, рос. *тяжкій*, *тяжёлый*, діал. *č'ašk/ěj*; *имя*, ц.-сл. **ИМѦ**, діал. *ěmŷ/a*; *ягня*, діал. *jahŷ/a*; церковнослов'янський постфікс **-СА**, діал. *-s'a*: *журитися*, *чудоватися*, *дивитися*, *справоватися*, *крытися*, *зайтися*, *закотитися* та ін.;

3) у словах іншомовного походження на місці *a* та угорського *á*: *гарцуютъ* <пол. *harcować*; *газда* <уг. *gazda*; *ярашь* <уг. *járás* та ін.

Окрему увагу Балецький приділяє аналізу нескладотворчих *в* (*ŷ*) та *й* (*ŷ*) (уг. *u* та *i*). Нескладотворчий напівголосний *ŷ* найчастіше можна знайти на місці губного *в* після голосного або на місці приголосного *л*, який знаходиться в кінці складу, до прикладу: *uz/au*, *ž/outyj*, *voɯk*, *skakaɯ* та ін. Сабов вживає губний *в* після голосного: *церковъ* – *czerkavj*, *воловъ* – *volav*, *кровъ* – *krov*. Приголосний *л*, що закриває склад, у Сабова лише у двох випадках змінюється на *-в*: *взявся* та *изнурился*. Щодо напівголосного *й*, на думку Балецького, важко встановити, де він вживається, бо в говірках вимовляють то як *й*, то як *j*, а в інтервокальній позиції зникає і на його місці розивається *ŷ*: *d/oju* > *d/ou* > *d/oɯu*, *m/aju* > *m/au* > *m/aɯu*, *zn/aju* > *zn/au* > *zn/aɯu* та ін. Напівголосний *й* Балецький, як і Сабов, позначає приголосним *j*: 1. на початку слова перед голосним, до прикладу, *есть* – *jeszty*, діал. *je*; 2. після приголосного: *дай* – *dáj*, діал. *daj*; *ній* – *pěj*, діал. *pěj*; 3. між двома голосними: *моленіе* – *malenije*, *счастіе* – *szcsásztije*; 4. між дрижачим *p* та приголосним: *порядок* – *parjádok*, діал. *p/or'jádák*; 5. між лабіальним голосним та приголосним: *бью* – *bju*, діал. *bju*. Сабов доволі часто м'якість приголосних позначає приголосним *j*: *сѣно* – *szjino*, *рѣка* – *rjika*, та навіть тоді, коли відсутня м'якість вимови: *церковъ* – *czerkavj*.

Щодо приголосних, уживаних у граматиці, Балецький зауважує, що там вимовляються такі ж звуки, що і в українській мові, за винятком африкат *дз*, *дж*.

Дзвінки приголосні *b*, *v*, *g*, *h*, *d*, *z*, *ž* Є. Сабов називає м'якими, глухі *p*, *f*, *k*, *ch*, *t*, *c*, *č*, *š*, *s*, *šč* – твердими, а сонорні *l*, *m*, *n*, *r* – плавними. Африкат *dz*, *dž* у граматиці не засвідчено, хоч у говорах вони є доволі часто: *dz'ama*, *dzvizd/a*, *bl/udž'u*. У чинадіївських говірках африката має *dž* палатальну вимову. Приголосний *θ* Сабов

передає буквосполученням *fth*: *Θеодоръ – Ftheodor*, у вимові *ф (f)*: *акаѠистъ, ВиѠлеемъ*.

Таблиця №3 *Класифікація приголосних згідно із даними Є. Сабова*

			Задньоязикові, задньоязиковий проривний	зубні	огублені
шумні	проривний	глухі	k	t	p
		дзвінкі	q	d	b
	щілинні	глухі	ch	s, š	f
		дзвінкі	h	z, ž	v
	африкати	глухі		c, č, čš	
		дзвінкі		dz, dž	
сонорні	носові	дзвінкі		n	m
	плавні			l, r	

Джерело: *Baleczky 1943: 32*.

Приголосні *k* і *x* знаходяться на місці церковнослов'янських *k* і *ch*, як і в інших слов'янських мовах: *корень*, ц.-сл. *кора*, рос. *корень*, слв. *koreň*, укр. та діал. *k/oriň*; *ходити*, ц.-сл. *ходити*, рос. *ходить*, пол. *chodzić*, укр. та діал. *chod/été*. Глотковий *g* зафіксовано лише в кількох словах іншомовного походження: *бигаръ – bigárj*, діал. *bèg/arij*; *тазда – gázdá*, діал. *gazd/a*. Задньоязиковий *g* засвідчено там, де і в українській мові: *Богъ – Bah, Boh*, діал. *Váh, Bùh*; *говоримъ – havarim*, діал. *hâu/âreme*. Палатальних приголосних *k'*, *g'* у Сабова не зафіксовано, однак у гуцульській говірці *k'* зустрічається на місці *t'*, а *g'* на місці *d'*: *стѣна > sk'in/a*, *дѣдъ > g'idâ*.

Є. Сабов зазначає, що задньоязикові *g*, *k*, *x* у формі місцевого відмінка змінилися на *z'*, *u'*, *s'*: *Богъ – Бозѣ*, *бокъ – боцѣ*, *духъ – дусѣ*. Явище другої палаталізації задньоязикових Сабов лише згадує, однак використовує форми російської мови: *человѣкъ*, *страхѣ*, *тревогѣ*. Наслідки першої палаталізації не лише згадано, а й підтверджено прикладами в кличному відмінку іменників із кінцевим задньоязиковим: *Богъ – Боже*, *человѣк – человѣче*, *духъ – душе*.

Назальний *н* (*n*) у граматиці зафіксовано на місці праслов'янського *n*: *знати*, ц.-сл. **ЗНАТИ**; *рана*, ц.-сл. **РАНА**, *нога*, ц.-сл. **НОГА**. Під впливом місцевих говірок зустрічається епентетичний *n* після лабіального *mj*: *время* – *vremnyá*, *стремя* – *sztremnyá*. Під впливом епентетичного *n* утворилася форма родового відмінка однини *мня* особового займенника *я* у говірках: **ма** > *mja* > *mĭa* > *ĭa*.

Дрижачий *r* зафіксовано на місці праслов'янського *r*, який може бути твердим (*яворь*, *одрь*) або м'яким (*царь*, *ноздря*). Після м'якого дрижачого *r* у вимові часто звучить *ĭ*: *сар'ĭ*, *z/adar'ĭ*, *tchür'ĭ*, а в позиції перед голосним іще звучніше – *nüzdr'ĭa*, *c/ar'ĭa*, *b/ur'ĭa*. М'який дрижачий *r* властивий підкарпатським українським говорам. Покликаючись на результати досліджень О. Броха, Г. Геровського, І. Верхратського та І. Панькевича, Балецький наголошує на строкатості вимови приголосного *л* (*l*). У Сабова розрізняються два види *л* за походженням: 1) праслов'янський: *село*, ц.-сл. **СЕЛО**; *лѣто*, ц.-сл. **ЛѢТО**; *лоза*, ц.-сл. **ЛОЗА**; 2) епентетичний *л*: *корабль*, *земля*, *люблю*, *ломлю*, *трафлю* та ін.

Передньоязикові *d* і *t* знаходяться на місці праслов'янських *d* і *t*: *десять*, ц.-сл. **ДЕСАТЬ**; *младенець*, ц.-сл. **МЛАДЬНЬЦЬ**; *котель*, ц.-сл. **КОТЬЛЪ**. У граматиці Сабова, як і в російській мові, на місці давніх **tj* наявний *ч*, а на місці **dj* – *ж*: *ночь*, *хожу*. У церковнослов'янізмах – *жд*: *надежда*, *сопровождати*. У підкарпатських говорах на місці **dj* засвідчено то *ж*, то *дж*: *s/aža*, *měža*, але *ch/odž'u*, *mol/odžěj*. Фрикативні *ш*, *з* у граматиці, як і в говорах, можуть бути м'якими або ж твердими, походять від давніх *s*, *z*: *восемь*, ц.-сл. **ОСМЬ**, **ОСМЪ**, діал. *v/üs'am*, *v/os'tuj*; *сѣно*, ц.-сл. **СѢНО**, рос. *сено*, діал. *s'/inã*, *s'/iã*; *звонь*, ц.-сл. **ЗВОНЪ**, рос. *звон*, діал. *dzvün*. Приголосні *s'*, *z'* у підкарпатських говорах у вимові подібні до російських відповідників. У староукраїнській мові приголосні *š*, *ž* були м'якими. Вони стверділи в більшості українських говорів. У граматиці *š*, *ž* зустрічається там, де і в більшості східнослов'янських мов: *чаша*, ц.-сл. **ЧАША**, рос. та укр. діал. *č/aša*; *кожа*, рос. та укр. діал. *k/ãža*; *нашъ*, *вашъ*, рос. та укр. діал. *naš*, *vaš*. Приголосний *ц* у граматиці Сабова непалатальний, як і в російській мові: *отець*, ц.-сл. **ОТЬЦЬ**, діал. *ot'ec'*; *конецъ*, ц.-сл. **КОНЬЦЬ**, рос. *конец*, діал. *kon'ec'*; *тройца*, рос. *тройца*, діал. *tr/ojc'a*; *курица*, рос. *курица*, діал. *k/ur'ec'a*. Наведено кілька прикладів із м'яким *ц'*, притаманним українській мові: *пятнадцять*, *отцёмъ*, *отцёвъ*.

Наслідки другої палаталізації простежуються лише в одному випадку: *бокъ* > *боцѣ*.

Шиплячий приголосний *ч* вживається то як твердий, то як м'який. Первинно *ч* був м'яким. Під впливом церковнослов'янської мови Сабов уживає м'який знак: *лучь*, ц.-сл. *лоучь*; *врач*, ц.-сл. *врачь*. Приголосний *ч* у граматиці походить від 1. праслов'янського *щ*: *чело*, ц.-сл. *чело*, діал. *ščol/â*; *пчела*, ц.-сл. *бъчела*, діал. *рščol/a*; 2. від східнослов'янського *щ*, який утворився від звукосполучення **tj*: *чудо*, ц.-сл. *чудо*, діал. *šč/udâ*; *чужий*, ц.-сл. *штоуждь* (**tjudjo*), діал. *ščuž/ěj*, *ščuž/uj*. Губні *б*, *п* походять, як і в говорах, від праслов'янського *p*, *b*: *пять*, ц.-сл. *пать*, діал. *pjat'*; *кропити*, ц.-сл. *кропити*, діал. *krop/ětè*; *Господь*, ц.-сл. *господь*, діал. *h/ospod'*; *добрий*, ц.-сл. *добръ*, діал. *d/âbryj*; *гробъ*, ц.-сл. *гробъ*, діал. *hrüb*. Приголосний *в* походить від праслов'янського *v*: *голова*, ц.-сл. *глава*, діал. *holov/a*; *вторий*, ц.-сл. *въторъ*, у говірках лише в слові *vüt/ârâk* є сонорний *в*. Глухий приголосний *ф* наявний, як і в українській мові, лише в словах іншомовного походження: *фехтовати* < нім. *fechten*, *трафити* < нім. *treffen*. Носовий *м* походить від праслов'янського *m*: *ломити*, ц.-сл. *ломити*, діал. *ɫlom/ětè*; *домъ*, ц.-сл. *домъ*, діал. *dūm*; *яма*, ц.-сл. *ѣма*, діал. *j/ama*. У сполученнях **pj*, **bj*, **vj*, **fj*, **mj* епентетичний *л* знаходимо там, де в східнослов'янських мовах: *земля*, *ступлю*, *люблю*, *кораль*, *поздравляю*, *плавлю*, *трафлю*, *ломлю*. Балецький не погоджується з думкою Сабова, що після приголосних *б*, *в*, *м*, *п*, *ф* може стояти звукосполучення *лю* через те, що наявність епентетичного *л* залежить не від наступного голосного, а від **j*.

Дзвінкі асимілюються з наступними глухими і навпаки: *бабка* – *бапка*, *вторникъ* – *фторникъ*, *мягкій* – *мяхкій*, *гладкій* – *глаткій*, *ложь* – *лошь*, *дерзкій* – *дерскій*. Сабов дотримується великоруської вимови, позаяк у підкарпатських говорах приголосний *в* вимовляється як *ц*, а не як фрикативний *ф*: *nè chot'/iũ hã upustètè*.

На місці давніх звукосполучень **tort*, **tolt*, **tert*, **telt* Сабов дотримується східнослов'янських форм, зберігаючи повноголосся: *морозъ*, ц.-сл. *мразъ* (**morzъ*), пол. *mroz*, сх.-сл. *мороз*; *голова*, ц.-сл. *глава* (**golva*), пол. *głowa*, сх.-сл. *голова*; *черево* ц.-сл. *чръво* (**červo*), сх.-сл. *черево*; *берегъ*, ц.-сл. *брѣгъ* (**bergъ*), пол. *brzeg*, сх.-сл. *берег*; *молоко*, ц.-сл. *млѣко* (**melko*, нім. *Milch*), пол. *mleko*, сх.-сл. *молоко*. Однак простежується значний вплив церковнослов'янської мови: на

місці звукосполучень **tort*, **tolt* виступає церковнослов'янський *trat*, *tlat*: *галась*, ц.-сл. **ГЛАСЪ**, *ветроградъ*, *Седмоградъ*, ц.-сл. **ГРАДЪ**; *страна*, ц.-сл. **СТРАНА**, *награда*, ц.-сл. **СТРАНА**, *храбрость*, ц.-сл. **ХРАБРЪ**, *младший*, ц.-сл. **МЛАДЪ**, *сладкій*, ц.-сл. **СЛАДЪКЪ**, *врата*, ц.-сл. **ВРАТА**. Церковнослов'янські форми *trat*, *tlat* знаходимо у творах підкарпатських письменників Михайла Лучкая, Василя Довговича та Івана Фогарашія.

Східнослов'янські форми є на місці звукосполучень **tьrt*, **tьlt*, **tьrt*, **tьlt*: *верхъ*, ц.-сл. **ВРЪХЪ**, (**vьrchъ*), сх.-сл. *верх*, діал. *vèr'ch*; *первый*, діал. *peršěj* (можливо, що утворилося під впливом польського *pierwszy*); *желтокъ*, ц.-сл. **ЖЛЪТЪ** (**žьltъ*), рос. *желток*, діал. *žout/âk*; *полный*, ц.-сл. **ПЛЪНЪ** (**rьlnъ*), рос. *полный*, діал. *p/оцпуј*; *чёлнь*, ц.-сл. **ЧЛЪНЪ** (**šьlnъ*), рос. *чёлн*, діал. *šov/en*; *волна*, ц.-сл. **ВЛЪНА** (**vьlna*), д.-рус. *вълна*, рос. *волна*, діал. *u/оцна* 'вовна'; *горло*, ц.-сл. **ГРЪЛО** (**gьrlo*), рос. *горло*, укр. *гирло* 'гирло річки', діал. *hèrt/anka*, *hyrt/anka*, *hyrl/â*; *долгъ*, ц.-сл. **ДЛЪГЪ** (**dьlgъ*), рос. *долг*, діал. *douh*; *столнь* (**stьlpъ*), рос. *столн*, діал. *stoupr*.

У випадку давніх звукосполучень **trьt*, **tlьt*, **trьt*, **tlьt* Сабов дотримується форм російської мови: *кровь*, ц.-сл. **КРЪВЬ** (**kry*, форма род. в. *krъve*, форма знах. в. *krъvь*, з якого пізніше утворилася форма називного відмінка *krъvь*), діал. *кroц*, форма род. в. *kyrv/e* або *kr/оцlè*; *дрожати*, ц.-сл. **ДРЪЖАТИ**, рос. *дрожать*, діал. *dryž/atè*, *яблоко*, ц.-сл. **ЯБЛЪКО**, рос. *яблоко*, діал. *j/ablykâ*; *слеза*, ц.-сл. **СЛЪЗА** (**slъza*), рос. *слеза*, діал. *slyz/a*; *крестъ*, ц.-сл. **КРЪСТЪ**, рос. *крест*, діал. *chrest*. Наведені приклади є доказом того, що вплив місцевих говірок тут відсутній. У давніх звукосполученнях **ort*, **olt* на початку слова у східнослов'янських мовах під впливом спадної звучності утворилися форми *rat*, *lat*. Саме цієї форми дотримується Сабов, наслідуючи церковнослов'янську мову, а, можливо, й російську, де в результаті акання утворилися форми, які збігаються з формами церковнослов'янської мови, до прикладу, *развалины*, *распнятый*, *раздѣленіе*, *различіе*, *развращенный*, *разумъ*, ц.-сл. **РАЗ-** (**orz-*), рос. *раз-*, укр. та укр. діал. *roz*: *r/ozum*, *rozd'ilètè*, *rozn/estè*; *работникъ*, *работати*, *работаніе*, *работа*, ц.-сл. **РАБЪ**, **РАБОТА**, (**orbъ*), рос. *работа*, *работать*, *рабочий*; діал. *rab*, але *rob/âta*, *rob/ètè*, *rob/ütnek*; *расти*, ц.-сл. **РАСТИ** (**orsti*), рос. *расти*, діал. *rostè*; *равнина*, *равный*, ц.-сл. **РАВНЪ** (**orvьlъ*), рос. *равный*, *равнина*, діал. *r/unyj* (*rovnyj* >

гцпунј > *гунпј*). У граматиці подекуди відчувається вплив місцевих говірок: *робота, робити, рости, ровно, ровнина*.

У звукосполученнях *ки, ги, хи* відповідно до правил правопису граматики виступає голосний *é*, до прикладу: *гибель*, ц.-сл. **ГЫБЕЛЬ**, діал. *roh/ébil', roh/ybil'*; *високій*, рос. *высокий*, укр. *високий*, діал. *vys/âkéj, vys/âkyj*; *грѣхи*, рос. *грехи*, укр. *гріхи*, діал. *hrich/è, hrich/y*. Балецький зауважив, що в гуцульських говірках і на території між річками Латорця та Уж зустрічається голосний *é(u)*, а в інших – *у (ы)*.

Детально проаналізувавши фонетичні особливості граматики та читанки Євменія Сабова, Балецький наголосив: на їх лексиці та граматичному матеріалі позначився вплив місцевих підкарпатських говорів, російської та церковнослов'янської мов. Однак узагальнювальних висновків у роботі не виконано. Результатами своїх діалектологічних розвідок Еміль Балецький ознайомив угорську наукову еліту з особливостями підкарпатських українських говорів, заклав основи для подальших досліджень у галузі синхронної та діахронної діалектології. Успішним захистом дисертації в Будапештському університеті завершився перший етап наукової діяльності Еміля Балецького. Його подальше життя пов'язане з Угорщиною:⁸¹ був призваний до лав угорської армії, пізніше арештований. Після звільнення в 1945 році працював в угорському радіокомітеті (з його уст прозвучало більше ста радіопередач про слов'янське літературознавство, зокрема й про творчість Тараса Шевченка, Івана Франка та інших). Відомий будапештський славіст Іштван Кнежа звернув увагу на талант молодого науковця і рекомендував його на посаду асистента в Інститут славістики Будапештського університету, яку Балецький суміщав із роботою на радіо. У 1951 році Еміль Балецький був призначений завідувачем кафедри російської мови в Інституті іноземних мов, і одночасно доцентом Російського Інституту при університеті. З кінця 1952 року він став завідувачем кафедри російської мови Інституту ім. Леніна. Із 1965 року до самої смерті

⁸¹ Еміль Балецький не підтримував зв'язки з радянським Закарпаттям, однак був напрочуд добре поінформований про наукові та суспільні процеси в рідному краї (зі спогадів Павла Чучки у статті Ташкович 2009а: 25).

керував кафедрою російської мови історико-філологічного факультету Будапештського університету.⁸² З ініціативи Балецького і за його участі при кафедрі російської філології створено відділ української мови та літератури (Золтан 2017: 125–126) (про його сприяння розвиткові україністики див. Lebovics 2009: 164). Міхай Петер так оцінив педагогічну діяльність науковця: «Еміль Балецький був найголовнішим ініціатором створення угорської русистики, зокрема й організатором підготовки висококваліфікованих викладачів російської мови і філологів-русистів. Покоління русистів виростили на його університетських лекціях, семінарах та підручниках» (Петер 1981: 400). Був добрим викладачем і талановитим науковцем⁸³: «Що стосується бажаної єдності між практичним володінням мовою і науково обґрунтованим осмисленням її структури та історії, Балецький сам проявив блискучий приклад такої єдності» (Péter 2009: 8–9). Еміль Балецький був співавтором першого підручника старослов'янської мови, написаної угорською (Baleczky–Hollós 1978). Відомо про наміри науковця укласти бібліографію мовознавчої славистики в Угорщині, проте не дожив до виходу її у світ (Zoltán 1982b: 2).⁸⁴ Із 1955 року, часу виходу журналу Угорської академії наук «Studia Slavica», Е. Балецький став одним із його редакторів. Із часу виходу (1978 рік) редагував журнал

⁸² Узагальнюючи наукові та освітницькі досягнення у сфері слов'янського мовознавства, Андраш Золтан наголосив на тому, що в 1978/79 навчальному році, окрім кафедри слов'янської філології (до складу якої входили болгарська, сербсько-хорватська, словацька та чеська філології) на чолі з професором Петером Кіраєм, новоствореної кафедри польської філології, очолена професором Іштваном Шіпошом, функціонувала кафедра російської філології, яка охоплювала русистику та україністику. Завідувачем кафедри був доцент Е. Балецький (Zoltán 1980: 234). Калман Кіш зазначив, що діяльність Е. Балецького, як і інших мовознавців-славистів, а саме: Ласло Галді, Ласло Гадровича, Йожефа Ердоді та Ференца Ковача була пов'язана з вищою ланкою освіти в Будапешті (Kiss 1995: 119).

⁸³ Р. Офіцинський називає О. Балецького, як і його університетського друга, поета, пізніше видатного мовознавця К. Галаса, «рафінованим вченим-лінгвістом» (Офіцинський 2015: 37).

⁸⁴ Бібліографію видано після смерті Е. Балецького його колегами (Nyomárkay István, Gregor Ferenc, Hollós Attila, Zoltán András (ред.): Библиография венгерской языковедческой славистики до 1985 г. Будапешт, 1990).

«*Studia Russica*». Основу його наукових зацікавленостей і надалі становила діалектологія⁸⁵ – рідні йому підкарпатські говірки.⁸⁶ На сторінках журналів «*Studia Slavica*» і «*Studia Russica*» друкував результати своїх розвідок російською мовою.

2.5.1.2. Бібліографія

Baleczky Emil: *Szabó Eumén Orosz nyelvтанának hangtana. Фонетика русскоѡ грамматики и читанки Евменія Сабова*. A Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Szláv Filológiai Intézete. Budapest, 1943. 48.

Балецкий Э. «Ў» в чинадѣвскомъ говорѣ. *Зоря – Hajnal* (1943): 525–538.

Балецкий Э. Евменій Сабовъ і наша діалектологія. *Литературна Недѣля* 2 (1942): 89–92.

Балецкий Э. Литература и народный языкъ. *Литературна Недѣля* 2 (1942): 263–264.

Балецкий Э. Народнѣ назвы частей рѣчки. *Литературна Недѣля* 3 (1943): 131–132.

Балецкий Э. Новѣ статѣ про назву *Vihorlat*. *Литературна Недѣля* 3 (1943): 93–94.

Балецкий Э. Одно морфологическое явище. *Литературна Недѣля* 3 (1943): 168.

Балецкий Э. Про болгаризмы въ нашихъ говорахъ. *Литературна Недѣля* 3 (1943): 34–36.

Балецкий Э. Про походження назвы *Бужора*. *Литературна Недѣля* 3 (1943): 167–168.

⁸⁵ У сфері діалектології дослідник вивчав і українські говори Угорщини: «...він виконав взірцевий лінгвістичний опис лемківської говірки села Комлошка, єдиної української говірки на території Угорщини», – писав Мігай Петер про Еміля Балецького (Петер 1981: 400); див. ще Барань 2014: 16–23; 2015: 29–38.

⁸⁶ Працюючи з рукописним матеріалом свого наставника, Гейза Вернке зауважив, що Еміль Балецький був добре обізнаний із закарпатськими говірками, глибоко і ретельно вивчав їх (Вернке 1983: 27–29). Автор підручника «Вступ до слов'янської філології» затвердженого Міністерством освіти і науки України поряд з іншими науковцями-славістами згадує прізвище Е. Балецького як дослідника слов'янських мов у другій половині ХХ століття в Угорщині (Лучик 2008: 323).

Балецкий Э. Про походження слова *оурикъ* (*urék*) въ донаційной грамотѣ грушовского монастыря зъ 1404-ого року. *Литературна Недѣля* (1943): 119–120.

Балецкий Э. Самовукъ *ö* въ бережскомъ говорѣ. *Литературна Недѣля* 2 (1942): 222–224.

Балецкий Э. Языкъ грамматики Е. Сабова зъ 1890-го року. *Зоря – Найнал* 2 (1942): 336–350.

2.5.1.3. Другий етап наукової діяльності (1948–1979)

Другий етап наукової діяльності ученого пов'язаний із Будапештським університетом, де в 1951 році Еміль Балецький був призначений завідувачем кафедри російської мови в Інституті іноземних мов, і одночасно доцентом Російського Інституту при університеті з кінця 1952 року він став завідувачем кафедри російської мови Інституту ім. Леніна, а з 1965 року до останніх днів керував кафедрою російської мови історико-філологічного факультету Будапештського університету. Статті, у яких порушувалися проблеми закарпатських українських говорів, з'являлися на сторінках часопису *Studia Slavica*.

До кола наукових інтересів Еміля Балецького входило дослідження поширених у Закарпатті лексичних одиниць, насамперед з погляду їх етимології. Учений старався простежити походження досліджуваних слів, виявити час їх першої писемної фіксації в тих чи інших джерелах, з'ясувати семантичні особливості розвитку зазначених найменувань. Зокрема, ґрунтовно проаналізовано значення слова *дюг* у прикарпатських українських, польських і словацьких говорах та визначено ареал його поширення⁸⁷ (Балецкий 1957: 223–234). Автор зіставив фонетично подібні слова угорської, польської, румунської, словацької та української мов, указавши їх значення в кожній мові та час першої і пізніших фіксацій у пам'ятках. Аналіз автора показав, що уг. *dög* угро-фінського походження в мові-першоджерелі має значення 'труп тварини'; 'заразна хвороба'; 'чума', перша письмова фіксація якого припадає на період до 1240 року. Сусідні мови, серед них румунська, словацька, польська та українська, запозичили угорське

⁸⁷ Попередні результати дослідження автор представив у статті «К вопросу о значении и происхождении слова d'ug» *Études Slaves et Roumaines* 1 (1948): 106–111.

слово в різних фонетичних формах, відтак ця лексема зазнала розширення значення: рум. *diug, dug, dugh, d'ug, dhiug, d'ug, d'ugos, diugosu* ‘дохла худоба’, ‘лінивець’ очевидно, потрапило до мови-реципієнта в XIII–XVI ст., уперше зафіксовано в XVII ст.; укр. *дюг, дюк* запозичено ймовірно в XIV–XV ст., перша фіксація припадає на 1707 р., поширено в значеннях ‘чорт, демон, злий дух’, ‘злий демон, що викликає хворобу або смерть’, ‘хвороба, мор худоби’, ‘черв’як, який викликає хворобу або смерть худоби’, ‘гусениця комахи (*Dilephila euphorbiae*)’, ‘нічний метелик’; у словацькій та польській мовах слово з’явилося, у XVI–XVII ст., словацьке *d'ug, d'uk, duk* уперше зафіксовано 1853 року, поширене в таких значеннях: ‘злий дух, чорт’, ‘хвороба худоби’, ‘нічний метелик, метелик’; у 1900 році виявлено першу фіксацію польського *dziug, dziuk, diuga*, поширеного в значеннях ‘чорт, злий дух’, ‘жук, який спричиняє хворобу худоби’, ‘гусениця’. «Очевидно, приблизно в XVII–XVIII ст. слово зазнало зворотнього запозичення – *guuk* закріпилося в угорській мові в значенні ‘нічний метелик’ з лемківських українських або ж із східнославацьких говірок», – робить висновок автор (там же, 203).

Серед доробку дослідника привертають увагу намагання визначити походження деяких запозичених слів, серед них і споконвічно слов’янських, які поширені в карпатських українських говорах. Зокрема, в одній зі статей (Балецький 1958а: 399–404) аналізуються слова *бадуня* (фонетичні варіанти *баденя, бадоня, бадуня*) – ‘природним шляхом утворена або штучно створена яма в струмку’; *бовч* ‘яма в струмку із невеликим водоспадом’ (обидва слова Балецький виводить від праслов’янських форм); *бузьок* (фонетичні варіанти *бусьок, бузько, бусько*) ‘лелека’ (відсутність тлумачення слова свідчить про те, що воно широко розповсюджене в західноукраїнських говорах; *надолоба* – ‘предмет або людина, яка є зайвим тягарем для когось-небудь’; *пантлик* ~ *пантлика* (та зменшено-пестливі форми *пантличок, пантличка*) – ‘стрічка’; *сукманич* – ‘голова рубачів, що роблять в бутині’ (походить від уг. *szakmányos* < *szakmány* ‘відрядна робота’) та *сакман, сакмар* у конструкціях *на сакман* ~ *на сакмар* ‘на гурт’; *вершан* (фонетичний варіант *вершак*) – ‘найвища гілка дерева’, яке значеннєво подібне до болгарського *върхар*; *войтити* – ‘висловлювати обурення, чіплятися до когось-небудь’ (автор припускає, що воно тотожне з дієсловом *воїтяти*, яке походить від праслов’янського **voj-*);

заголованити – ‘убити’ (автор припускає, що слово *головник* ‘убивця’, яке зустрічається в староукраїнських писемних пам’ятках, збереглося в карпатських, а, можливо, і в інших південно-західних українських говорах).

У продовженні етимологічних досліджень (Балецький 1959б: 181–192) автор пояснив походження таких слів, переважно діалектизмів: *бедерлич* (*Pimpinella saxifraga*) – ‘бедринець’; *билибінь* (**belebenь*) у значенні ‘глибока вода’ зустрічається в середньозакарпатських говірках, а в українській літературній мові вживається в значенні ‘підвищене відкрите місце’; *биндюх* ~ *бендюх* – ‘живіт тварини, великий живіт, живіт’ – на противагу загальноприйнятому твердженню, що слово походить від уг. *bendő*, Балецький виводить його з російського *пендюх* ~ *пентюх*, мотивуючи це тим, що уг. кінцевому -*ő* (діал. -*õ*) у запозичених з угорської слів відповідають дифтонги -*иц*, -*йц*, -*іц* (до прикладу, *temető* > *temetiц*, *temetüц* (*тумтйіу*), *temetiц*); *бобалька* (*бобальки*) – ‘печені, потім облиті кип’ятком галушки з медом і маком, приготовлені на Святвечір’, у деяких закарпатських говірках слово зустрічається і в значенні ‘картопля’; *бокорован* – ‘небезпечний прищ’ < уг. *rokolvar* ‘сибірська язва’; *бомбулька* ~ *бумбулька* ‘невеликий круглоподібний предмет’ (очевидно, походить від прсл. **bobul’a* (**bovьlь*)); *чуплак* – ‘великий ніж, щербатий ніж’ (в українській мові зустрічається у формах *чепель*, *чепелина* – ‘ніж із відламанною кінцівкою’, *чепеля* – ‘розкладний ніж’, автор виводить із праслов’янського **čьрьlь* ~ **čьрьlь*); *говля* ~ *говя* ~ *говря* – ‘лелека’ зустрічається доволі рідко в лемківських та середньозакарпатських говірках і належить до нових запозичень; подібну територію поширення має дієслово *косоритися* ‘сердитися, дутися’; середньозакарпатський іменник *отелеп* – ‘повільна людина’ утворено від іменника *телепало* за допомогою префікса *о*, дієслово *телепати* в деяких закарпатських говірках має значення ‘іти, колихатися’ (асоціативний зв’язок між іменником *отелеп* і дієсловом *телепати* Балецький вбачає в тому, що *отелепом* називають людину, яка зі своєї волі не в змозі рухатися, до руху її примушують зовнішні чинники, заставляючи рухатися; *трунно* – ‘сумно, надокучливо’ (від праслов’янського **trudь* (~ **trōdь*); *шупатися* – 1) ‘чухати потилицю’, 2) ‘хникати’ (автор вважає звуконаслідувальним словом, в деяких українських говорах

виводить від кореня *šip-, в інших – від *šip-); *торношити* – ‘термосити’, поширено в середньозакарпатських говірках; *збїр* ‘ярмарок’ (фонетичний варіант *збõр* та дієслівна форма *зборувати* ‘відбувати збір або ярмарок’).

У статті «Угорське *kert* у закарпатських українських говорах (Із спостережень над морфологічним оформленням угорських іменників у закарпатських українських говорах)» (Балецький 1961а: 247–265) порушено кілька проблем із погляду етимологічних досліджень. Високо оцінюючи працю Іштвана Кнежі «Слов’янські запозичення в угорській мові», автор привертає увагу науковців до того факту, що, окрім кількох статей, нема подібного узагальненого дослідження про угорські запозичення в окремих слов’янських мовах. І, на думку Балецького, це можна аргументувати тим, що «угорські запозичення в слов’янських мовах не відіграли такої важливої ролі, як слов’янські запозичення в угорській мові», адже велика кількість слов’янізмів ввійшла до лексичного складу угорської літературної мови, а до лексичного запасу слов’янських літературних мов потрапило значно менше угорських слів (там же, 247–248). Автор твердить: історичні обставини спричинилися до того, що найбільше угорських слів проникло в словацьку та сербськохорватську мови. Оскільки ж угорська етнічна територія межує із Закарпаттям, то, без сумніву, чи не найбільше угорських запозичень міститься саме в місцевих українських говорах.⁸⁸ Угорська мова мала вплив на закарпатські українські говори у сфері державно-адміністративної та побутової лексики. Автор перераховує праці, у яких порушено питання угорських запозичень у говірках Закарпаття, висловлює свої критичні зауваження до деяких робіт (там же, 248–249). Тут же зазначає, що у свій час на словниковий склад угорської мови певний вплив мала староукраїнська мова, пізніше – українська (автор, насамперед, мав на увазі північно-східні говори угорської мови). Для прикладу наводить слова, які, базуючись на дослідженнях І. Кнежі, можна вважати староукраїнськими запозиченнями в угорській мові. Однак наведено українські запозичення, серед них і діалектні, які не зафіксовані в праці

⁸⁸ Під *закарпатськими говорами* автор розуміє українські говори південних схилів Карпат незалежно від того, чи вони є говорами давнього, чи нового складу.

І. Кнежі, але поширені в північно-східних говорах угорської мови, серед них такі: *ánu* < діал. *ану*; *bánika* < діал. *баник* ‘горщик’; *bida* < *біда*, *bockó* ~ *bocog* < *босак* ‘босий’, *csulka* < *чулка* ~ *чюлка* ‘пасмо волосся; коса; волосся’; *drácska* < діал. *драчка* ‘пиляння дощок’; *gyug* < *дюг* діал. ‘стусан’; *haluska* < *галушки*; *irmosz* < *ірмос* ‘перша строфа в кожній з дев’яти пісень канону’; *kadarnica* < *кадильниця*; *kondák* < *кондак* ‘піснеспів’; *mirovál* < *помазати миром*; *nyibe* < *ніби*; *raklanya* < *поклонятися*; *parasztaz* < *парастас* ‘заупокійна відправа; пожертва за упокій душі’; *pravagy* < *праведний*; *prévik* < *предвік* ‘глибока давнина’ *riza* < *різа* ‘верхній одяг православних священників’, ‘відмежовані ділянки поля в 3, 6, 10 моргів’; *sutka* < діал. *шутка* ‘гілка розквітлої верби’; *táki* < частка *таки*; *utrenye* < *утреня* ‘церковна ранкова служба’. Значення лексеми *drubjázs* нам не вдалося встановити. Діалектизми *bida*, *haluska*, *mirovál*, *riza* ‘верхній одяг православних священників’, *utrenye* зафіксовано і проаналізовано в монографії Іштвана Ковтюка «Українізми в угорській говірці пониззя ріки Уж Закарпатської області Української РСР» (Ковтюк 2007), лексема *bida* аналізована у статті В. Газдага (Gazdag 2012: 81), а лексема *haluska* – у двох інших працях (Gazdag 2013: 229; 2017: 128–129).

У вищезгаданій статті автор детально аналізує морфологічне оформлення іменника *керт* (*кирт*), *керта* (*кирта*), *киртъ* (*керть*), поширеного в закарпатських говорах здебільшого у значенні ‘сад’ або ‘город’, рідше – ‘квітник’. Дослідник розглядає всі форми аналізованого слова. Іменник чоловічого роду *керт* зафіксовано у значеннях ‘город’, ‘сад’. Варіант *кирт*, на думку Балецького, є результатом неточної фіксації Володимира Гнатюка, який, очевидно, під впливом місцевого відмінка (у *кирті*) чи форм множини (*кирты*, *киртйв*, *киртам*, *киртами*, у *киртах*) вживав голосний *и* замість *е* в називному, родовому та знахідному відмінках однини. Форма *керт* і *керет* (який утворився із форми *керт*) зустрічається як топонім у деяких закарпатських селах. Форма *керитъ* зафіксована вперше в Сокирницькому збірнику (південномарамороська пам’ятка XVII ст.). Саме на цей час припадає перша фіксація і форми *керть*. Про широке поширення слова *керт* свідчать численні деривати: *кертик*, *кішкерт*, *керточок* ‘городець’, ‘квітник’, *киртовий* ‘городовий’, *кертус* ‘садівник’, а також в якості антропоніма *Кертес* (*Кертис*).

Форма жіночого роду *кирта* ‘город’ є і в діалектологічних матеріалах та фольклорі, а також у складі топонімів (*Панська кирта, По кінець крти, Вадашкерта*). Щодо форми *кирта*, то автор припускає, як уже зазначалося, неточність запису, зробленого В. Гнатюком. При цьому зазначає, що варіант *к/ерта* зазвичай зустрічається з відкритим *е*, зокрема на північ від Ужгорода в долині Турі та Ужа, але головним чином на захід від Ужа, де зафіксовано зменшену форму *керточка*.

У слові *кирть* м’який приголосний у кінці слова вимовляється на порівняно невеликій території східноземплінської говірки, а також у деяких селах Ужанщини, де ця лексема побутує зі значенням ‘город’ здебільшого з голосним *и*, рідше – з голосним *е*. Приблизно на цій території поширене і слово *киртьіс* ‘садівник’ (*киртьіска* ‘садівниця’). У якості топоніма *Кертъ* зустрічається лише один раз.

У кінці першого розділу статті автор робить висновок: іменник угорського походження *керт* у закарпатських говорах має три варіанти: 1) *керт* (чоловічого роду) поширений на схід від річки Уж до Тересви, рідше і далі; 2) *керта* (жіночого роду) – в долині річки Уж і Тур’ї і на захід від річки Уж до Топлі; 3) *кирть* (жіночого роду) – на невеликій території на північний захід від Ужгорода, а можливо, і в деяких селах на північний схід від Ужгорода.

Попри укорінення запозиченого з угорської слова *керт* та його варіантів, Балецький стверджує, що воно не витіснило давні слов’янські назви, які вживаються на позначення саду, городу та квітника. Ідеться про лексичні одиниці *сад*, *город* та *загорода*. Автор аналізує їх із погляду значення, фонетичних варіантів та лінгвогеографії і доходить висновку: іменник *сад* поширено на всій території закарпатських говорів; *город* – найбільше на схід від Латориці, зокрема і як топонім; *загорода* – в значенні ‘сад’, ‘город’ – насамперед на захід від Ужа, а також у деяких ужанських та березьких говірках, часто і в якості топоніма; поряд із повноголосним варіантом, головним чином на захід від річки Уж поширена і форма *заграда*, зокрема і як топонім. Як і в українській мові, назва *загорода* спочатку була поширена в значенні ‘обгороджене місце’, пізніше, на думку ученого, під впливом словацького *záhrada* ‘сад’ чи ‘город’ у лемківських говірках почали вживати його саме в цих значеннях.

У третій частині статті висвітлено час і шляхи входження угорської лексеми *керт* у мову-реципієнт (точніше, в українські закарпатські говірки) та морфологічне оформлення аналізованого слова. Автор зазначає, що в період розвитку феодалізму територія південних схилів Карпат належала до різних поміщицьких доміній. У їх центрі створювали фруктові сади, виноградники, городи і квітники, які, очевидно, називали *кертами*. Свої ж сади, городи і виноградники кріпосне селянство називало слов'янськими термінами: *сад (садок), город (городок, городець, городочок, городик), загорода (загородка), виннички, винниця, виннична гора, винногород* та ін. Отже, термін *керт (керта, кирть)* поширився в закарпатських говорах упродовж XVII століття, яке спочатку вживалося на позначення поміщицького саду, городу, квітника, тому застосовували назву *паньський керт, паньська керта*. Пізніше назва *керт* поширилася і на селянські сади, городи та квітники. Слово закріпилося насамперед у тих говірках, носії яких проживали поблизу центрів доміній і найчастіше мали стосунки з угорським населенням. А пізніше проникло і в більш віддалені говірки. У пам'ятці XVII ст. відомої під назвою «Углянський Ключ» назву *керт* ужито на позначення панського саду чи городу. Балецький наголошує: попри те, що запозичена з угорської лексики, пов'язана з феодальним господарством, здебільшого вийшла з ужитку (пор. *галашитів (-їв, -ув), кашитіль, косалів (-їв, -ув), орк, телек*) та ін., слово *керт (керта, кирть)* в якості дублета до слов'янських відповідників збереглося в більшості закарпатських говорів.

Щодо морфологічного оформлення іменника *керт*, автор зазначає, що тут особливих пояснень не потрібно: угорський іменник на твердий приголосний у мові-реципієнті примкнув до іменників чоловічого роду з твердим кінцевим приголосним. Балецький вважає, що форма жіночого роду *керта* могла виникнути під впливом іменника *загорода*, поширеного у значенні 'сад', 'город' насамперед у західних закарпатських говірках, де паралельно вживаються обидва слова. Можливо, під впливом іменника *загородь* виник перехідний варіант *кирть*. Балецький робить висновок, що при аналізі варіантів слова *керт* варто врахувати, що маємо справу не з морфологічним варіюванням слова, зумовленого семантичною чи стилістичною диференціацією, а з різними варіантами, що виникли внаслідок впливу морфологічної будови давніх слів, які служили для позначення

того ж предмета, що й запозичене слово. Для підтвердження своєї думки наводить безліч прикладів. Загальний висновок такий: «...при вивченні морфологічного оформлення угорських запозичених іменників у слов'янських мовах (говорах, говірках) слід мати на увазі морфологічну будову слов'янського іменника, замість якого чи поряд з яким вживається запозичений з угорської іменник, а також морфологічне оформлення аналізованого іменника в сусідніх мовах (говорах, говірках)» (там же, 264–265).

Окрему статтю автор присвятив дослідженню походження діалектизму *фотляк*, відомого в таких значеннях: ‘недоук’, ‘молода недосвідчена людина, шмаркач’, ‘нікудишній парубок’ (Балецький 1961б: 238–241). Уперше ця лексема зафіксована в рукописному збірнику закарпатських українських прислів'їв закарпатського художника Івана Югасевича (1741–1814). Згідно із розвідками Балецького, у північнозакарпатських говірках ні іменник *фотляк*, ні прислів'я, в якому функціонує слово, не зустрічаються. Найбільшого розповсюдження воно набуло в східнославацьких говорах. Автор припускає, що іменник *фотляк* в українські та словацькі говори потрапило з румунської мови (пор. рум. *făt, fătul*) з мовлення пастухів (можливо, що з румунської мови потрапило і до польської: *fotarłę ~ fotarię* ‘байстриук’, ‘гібрид’). На його морфологічне оформлення вплинули іменники зі зневажливим, негативним відтінком (напр., *бабрак, бумбак, глунак, здохляк*). Внаслідок цього з румунського *fătul* за допомогою суфікса *-jak* (< *-*jakъ*) могло утворитися **fotul'ak* > *fotl'ak*. Балецький припускає, що в західнозакарпатські та східнославацькі говори слово проникло приблизно в XV столітті.

Учений досліджував також етимологію українізмів в угорській мові, зокрема слова *csulka ~ csurka*, яке поширене в північносхідних угорських говорах колишнього Абауйського, Земплінського та Березького комітатів (Балецький 1961в: 367–371). Раніше виявлення походження цієї лексеми займалися Золтан Гомбоц, Янош Меліх та Йожеф Сінньєї. Серед кількох значень слова *csulka ~ csurka* Балецький виділив як основне таке: ‘пасмо волосся, яке звисає’ (див. там же, 368). Дослідник вважає, що слово *csulka ~ csurka* в значенні ‘пасмо волосся; коса; волосся’ було запозичено угорцями від українців, з якими перебували в тісних сусідніх контактах. У карпатських українських говорах староукраїнське *челька ~ челка* (походить від

спільнослов'янського **čelo* < **kelos*), яке першочергово мало значення 'пасмо волосся, яке звисає на чоло в людини і тварини' (пізніше поширилося значення 'китиця прапора') збереглося в карпатських українських говорах у формі *чулка* ~ *чулка* (*чїлка*, *чївка*) у значеннях 'жіноча (дівоча) коса', 'зачіска', 'волосся на чолі', 'чубок'. Із південнокарпатських українських говорів слово *чулка* потрапило і в східнославацькі говори (*čulka* 'чубок, пасмо волосся'). Отже, робить висновок Е. Балецький, угорське діалектне *csulka* ~ *csurka* 'пасмо волосся; коса; волосся' та східнославацьке *čulka* 'чубок, пасмо волосся' є запозиченнями із південнокарпатського українського *чулка* ~ *чулка*, поширеного в тому ж значенні (там же, 371).

Зі слів сучасників відомо, що Еміль Балецький не підтримував офіційні зв'язки з радянським Закарпаттям, однак був напрочуд добре поінформований про наукові процеси в рідному краї. Деякі зі студентів-закарпатців, що навчалися разом з ним у Будапештському університеті, повернулися до рідного краю. Серед них були Василь Орос та Кирило Галас, які відтак упродовж десятиліть працювали в Ужгородському університеті. Припускаємо, що саме друзі і знайомі передавали Балецькому наукову літературу, інформували про здобутки українського мовознавства, зокрема й діалектології. У статті «Новий етап у дослідженні говорів Закарпаття. Діалектологічні збірники Ужгородського університету» (1962: 1–27) проаналізовано праці Йосипа Дзендзелівського, Павла Чучки, Степана Бевзенка, Василя Німчука, Кирила Галаса, Івана Пагірі, Василя Добоша, Петра Лизанця, Василя Ороса, З.Г. Ніколаєнка, уміщених у двох випусках Діалектологічного збірника Ужгородського державного університету (1955, 1957). Окрім розгляду порушених проблем, Балецький подекуди доповнює, уточнює, конкретизує, рідше критикує наукові досягнення своїх колег, що свідчить про його глибоку обізнаність у галузі закарпатської української діалектології. Він високо цінує науковий доробок своїх сучасників, акцентуючи увагу на важливості фонетичних, лексикологічних, словотворчих, морфологічних, синтаксичних досліджень особливостей аналізованих говірок і навіть у галузі закарпатської топоніміки.

Окрему статтю Еміль Балецький (1964: 1–20) присвятив вивченню етимології термінів народних страв, поширених у карпатських українських говорах, зокрема лексеми *бáник* 'листяний коржик', 'листяний пиріг' та його фонетичних

варіантів *баник*, *банік*, *баничата* (форма множини від *банича*), *бан'ата* (форма множини від *бан'а*) з різними відтінками у значенні. За результатами досліджень автора, на позначення листового пирога з маком, домашнім сиром, горіхами та капустою, у закарпатських говорах уживаються терміни *мак/дўник*, *сыр/дўник*, *с/ирник*, *оріх/дўник*, *капус'ц'ан/ик*, *кап/усник*, *лэкв/арник* та ін. При встановленні походження слова, Балецький брав до уваги дані словників, доступних у час проведення дослідження. Відкидаючи припущення Я.Б. Рудницького (An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language, Part 1, Winnipeg, 1962), що *бáник* разом зі словом *бáнуш* є варіантом слова *бáлмус*, запозиченого з румунської або угорської мови, Балецький рекомендує своє припущення: «в українській мові *балмуш* і його деякі варіанти запозичені з румунської мови, а деякі могли виникнути і самостійно; щодо значення слова, то воно збігається з румунським, угорським, болгарським та сербсько-хорватським відповідниками, тоді як *баник* в карпатських говорах української мови ні за формою, ні за значенням не збігається зі словом *балмуш*» (Балецький 1964: 6). Автор виявив, що в староукраїнській мові існував термін **гьбаникъ* ‘вид листового пирога’, яке походить від прсл. **гьb- ~ гyb- ~ гyb-*; з однієї зі слов'янських мов було запозичено уг. *guba* ‘пиріг’. Автор робить висновок: ймовірно, спільною для всіх слов'ян була лексема **guba* ‘листовий коржик’; після I–II століття у давніх східних слов'ян, очевидно, існував листовий корж з начинкою і листовий пиріг без начинки, пізніше могло виникнути змішування цих двох видів хлібної страви (там же, с. 17). На думку Балецького, при реконструкції словникового складу праслов'янської мови необхідно особливу увагу звернути на дані слов'янських говорів, а також неслов'янських, зокрема словниковий склад угорської мови, в якому зустрічається той чи інший слов'янізм.

Глибокий етимологічний і лінгвогеографічний аналіз виконав Е. Балецький у статті «*Урик, урюк, орек* в українській мові. До питання про збереження запозичень». У першій частині представлено місце першої фіксації із вказівкою значення форм *урик*, *урюк*, *орек* у пам'ятках української мови. Форма *оурикъ* зафіксовано на початку XV століття у Підтвердженні дарчої грамоти Грушівського монастиря в значенні ‘успадковане майно’, а

також у молдавських грамотах від першої половини XV ст. У східнозакарпатських говорах іменник *урюк* має значення ‘велика дерев’яна скриня’. Ця форма в писемних пам’ятках вперше зафіксована в молдавських грамотах у двох варіантах: *урукъ*, *урюкъ* у значенні ‘успадковане майно’. Від форми *урюкъ* у значенні ‘спадщина’ у Нягівських повчаннях на Євангелія (XVI ст.) знаходимо похідні *урюкаш* ~ *урукаш* у значенні ‘спадкоємець’ в Урбаріальних записах кінця XVIII ст. *уручний* ‘спадкоємний’. Форма *орек* вперше фіксується з початку XVII ст. В українських говірках сучасної території Східної Словаччини збереглася форма *орек* у значенні ‘земля’, а в українській говірці села Комлошка в Угорщині у значенні ‘сукупність земельних володінь селянина’. Похідні *наврекъ* ‘назавжди’, а форми *оречный*, *оручный* ~ *орұчний* (*орочный*, *оречитый*, *урочитый*, *орекешный* ~ *өрөкөшний*) зазвичай використовуються зі словами *пан*, *селянин*, *житель*, *час* та *володіння* (до прикладу, *оречный пан* ‘поміщик’). Автор спирається на дані румунської, словацької та словенської мов із вказівкою на першу фіксацію аналізованого слова, їх значення та територію поширення. У румунській мові іменник *uric*, поширений у значеннях ‘спадок’, ‘дарча грамота’, ‘документ’, є історизмом. У значенні ‘спадок’ слово відоме в сучасній словацькій мові у формі *irek* ~ *írek* ~ *úrek*, у східнославацьких говорах поширена форма *erek* ~ *jerek*; форма *orek*, а також похідні *na orek*, *na úrek* ‘назавжди’, *írečity* ~ *erečity* ~ *úrečity* ‘спадковий’, *írečitost* ‘спадковість’ зафіксовані в писемних пам’ятках початку XVII ст. У словенських говорах зустрічається форма *örok* ‘спадок’, *na ürok* ~ *na urok* ~ *na örok* ‘назавжди’, *öročina*, *örocsina* ‘спадок’, *örocsnik* ‘спадкоємець’, *öročno* ‘навіки’, *öröküvati* ‘успадкувати’.

Балецький дійшов загального висновку, що українські, румунські, словацькі та словенські непохідні форми утворені від давнього угорського *örök*, що до кінця першої половини XV ст. мало значення ‘спадкоємне поміщицьке майно’, пізніше ‘спадок’, ‘сукупність земельного володіння’, ‘майно’, які були юридичними термінами, чи від його ранніх варіантів **ürük* ~ **ürök* ~ **örük*. Автор переконаний: аналізоване слово поширено лише на тих територіях, які довший чи коротший час входили до складу угорської держави. Угорське слово *örök* фіксується угорськими писемними пам’ятками лише з XV ст., однак у молдавських

грамотах воно зустрічається вже в XIV ст., форму *урик* знаходимо на початку XV століття у Підтвердженні дарчої грамоти Грушівського монастиря, що свідчить про давні форми **ürük ~ *ürök ~ *örük*, а, можливо, і форма *örök*, існували раніше від часу першої фіксації. Отже, угорське слово пам'ятками інших мов засвідчено раніше, ніж угорськими. Балецький припускає, що уг. *örök* запозичено угорцями із якоїсь тюркської мови ще до переселення їх племен в Дунайський басейн.

На думку Е. Балецького, вкраплення гунгаризму в сусідні мови пояснюється частково введенням феодального ладу на згаданих етнічних територіях. Однак науковець підкреслює, що основна сфера поширення цієї лексеми – пам'ятки церковного характеру (їх названо в статті), очевидно, при перекладі церковного твору національними мовами, особливо в період реформації, перекладачі вдавалися до вживання народнорозмовних слів. Найстійкішим виявився гунгаризм у словацькій мові, він ввійшов і до складу літературної мови (пор. сучасне *úrok* 'відсоток'). У румунській мові лексема архаїзувалася. Українську форму *урик* автор вважає запозиченням із румунської, яка тільки один раз фіксується – у грамоті Грушівського монастиря 1404 року, а в говорах, мабуть, не вживалася. Автор припускає, що форма *урук* функціонувала в українських говорах історичної Мараморощини в значенні 'велика дерев'яна скриня' (нове значення), і запозичена лексема безпосередньо з угорської мови доволі рано, ще до переходу *ü > ö* (**ürük*), який розпочався в XII ст.; форма *орек* виникла із угорського *örök*, яке в час запозичення (після XII ст.) зберегло значення 'спадок'. Після відміни кріпосного права слово набуло значення 'сукупність земельних володінь селянина', і з ним побутує в українських говорах Східної Словаччини. Форми *ор'ук ~ орук ~ орук* вийшли з ужитку. Як бачимо, глибокі етимологічні дослідження Е. Балецького виконано на високому науковому рівні.

У статті «До питання про деякі назви професій (на матеріалі карпатських українських говорів)» (1966: 23–33) автор знову веде мову про словниковий склад карпатських українських говорів, зокрема, проаналізував слова, які є назвами професій, а саме: *бѣшин'ак*, *бул'ар'*, *в'алах*, *т'урик*, *тѣут* та набуття нового значення етнонімом *циган/ин*. У свій час Е. Балецький завдяки власним спостереженням зафіксував іменник *бѣшин'ак* з мовлення

мукачівських та свалаявських селян. У першій половині ХХ ст. слово мало значення ‘мандрівний боснійський торговець, який носив свій дрібний товар у спеціальній корзині, що звисала з плечей на ременях’, пізніше стало вживатися і в значенні ‘боснієць’. Таких торговців можна було бачити на ринках коло монастирів. Для назви мешканця Боснії в українській мові використовують етнонім *босняк*, *боснячка*. Форму *бѣшин’ак*, за припущенням автора, закарпатці могли запозичити безпосередньо в боснійців (пор. сербське *bòšnjaċ*), однак не виключено, що угорська форма *bosnyák* теж мала певний вплив на формування укр. діалектної форми.

Слово *булл/ар* відоме на Закарпатті в значенні ‘садівник’ і є відносно новим запозиченням. Воно засвідчено і в сусідніх східнославацьких, польських, румунських та угорських говорах. На думку Балецького, форму *булл/ар’* ~ *булл/ар* закарпатці могли запозичити безпосередньо з болгарського *българи*. М’який кінцевий приголосний утворився, очевидно, під впливом назв таких професій, як *гѣдинар’*, *грѣбар’*, *кѣлисар’*, *млинар’*, *чиридар’*, *чипкар’* та ін. На українську діалектну форму могли мати певний вплив уг. *bulgár* та рум. *bulgar*.

У західноукраїнських говорах зустрічається слово *валах* у значенні ‘людина, яка вихолощує тварин’. У значенні ‘кастрована тварина’ воно поширене в українській, російській, польській, словацькій та чеській мовах. Укр. *валах* походить від праслов’янського **volchъ*, запозиченого із германського **walcha-*. У карпатських говорах етнонім *валах* став назвою професії: з одного боку ‘пастух овець’, а з іншого – ‘людина, яка вихолощує тварин’ (слово не слід асоціювати з етнонімом *валах* ~ *волох* ‘румун’).

У давнину в деяких карпатських українських говорах етнонім *т/упит* ~ *т/упет* ~ *т/еп/ет*, рідше *трет* використовувався в значенні ‘купець’. Грецькі купці прибули в Закарпаття у кінці ХVІІ ст. – на початку ХVІІІ ст. із Токая і Дебрецена. Тамтешнє угорське населення називало їх *görög*. Назву запозичило й місцеве українське населення у формі *т/упит* ~ *т/упет* ~ *т/еп/ет* ‘грецький купець’, ‘купець’, у свою чергу угорське уг. *Görög*, очевидно запозичено із староукраїнського *грѣкъ*.

Лексема *тѣйт* у західній частині Закарпаття у давнину вживалася в значенні ‘слов’янин’, ‘словак’, ‘хорват – мешканець Славонії’. Угорський етнонім *tóth* у якості прізвища зустрічається

доволі часто так само, як і в українців *tôyt* і *t/ôÿтин*. Зв'язок цього слова зі значенням 'купець', указаним у «Словарі української мови» за редакцією Бориса Грінченка, Балецький пояснює так: «у гуцульські говірки слово *tôyt* проникло з угорської мови і першочергово, очевидно, мало значення 'мандрівний словацький купець'» (там же, 29). Однак дослідник також припускає, що *товт* ~ *tôyt* у значенні 'купець' у Східні Карпати могло проникнути і завдяки тому, що східні словаки і південні лемки часто їздили в Мараморош, Трансільванію та Буковину для закупівлі овець. Угорці такого купця називали *tôt* 'словак'.

У карпатських, серед них і в західноукраїнських говорах, слово *циган/ин* ~ *циган*, *циган* ~ *циган* поширено не лише в значенні 'циганин' або 'циганин-коваль', а й 'коваль'. Балецький детально описує розвиток ковальської справи серед слов'ян, яким добре володіли ще перед періодом їх розселення, тобто близько I століття після народження Христа. Оскільки це ремесло добре збереглося, то залишилися в українських говорах і відповідні праслов'янські терміни. Пізніше, у кінці XIV – на початку XV ст. з появою в Середній Європі, зокрема і в Карпатах, циган, які поміж іншого займалися й ковальством, термін *ковач* чи *коваль* було витіснено новим: *циганин* ~ *циган*, *циган* ~ *циган*. Гортанний задньоязиковий приголосний у слові розвинувся, на думку автора, очевидно, під впливом сусідніх румунської, польської або угорської мов. Слід зауважити: заслугою Балецького є те, що назви професій він вивчав з урахуванням історичних обставин із залученням даних про зв'язки українців із різними народами в минулому і в наш час.

Статтю «Церковнослов'янська мова і слов'янські діалекти (на основі карпатських українських говорів)» автор умовно ділить на дев'ять пунктів. Насамперед ідеться про роль церковнослов'янської мови в історії карпатських українських говорів. Через відсутність писемних документів важко встановити, коли до слов'ян карпатського ареалу прийшло християнство. Автор не заперечує гіпотези попередників про вплив діяльності Кирила і Мефодія та їхніх учнів (деякі учені вважають, що діяльність братів-проповідників поширювалася на схід від Великоморавського князівства, чехоморавською редакцією церковнослов'янської мови користувалися і в східній частині карпатського ареалу) на поширення християнства в східній частині Карпатського ареалу, однак прийняття

на Русі християнства зумовило його поширення і в східній частині карпатського ареалу. Балецький зазначає, що з кінця XIV століття формуються карпатські українські говори, на які мала вплив церковнослов'янська мова руської редакції. Він припускає, що з кінця XIV до середини XVII ст. у карпатські українські говори увійшло найбільше церковнослов'янських, зокрема і в побутову лексику та фольклор. Церковнослов'янська мова руської редакції піддалася впливові вимови місцевих говірок, зокрема, з такими основними особливостями: вимова прсл. *ě* як *i* (*світич, вінчатися, сповідь, главосіки, цвітна неділя, согрішити*); вимова прсл. *g* як *h* (*[u]гумен, глас, главосіки, благодать, благословеніє, согрішити, гоненіє, глагол та ін.*); в адаптованих словах у говірках прсл. *o* та *e* в новозакритих складах деколи переходили в *и, й, ö* (*ніп, піст, ріство, д'явіл, вечурн'а*); у деяких випадках збереглися дублети (*росп'ятіє – росп'ятт'а, вінчаніє – вінчанн'а*).

У давні язичницькі пісні карпатських українців поступово проникали церковнослов'янські лексичні елементи. Наприклад, колядки за їх мовою дослідник розподіляє на чотири типи: 1) давній варіант, у якому нема церковнослов'янських елементів; 2) новий варіант, у якому є певні церковнослов'янські елементи; 3) християнський варіант, у якому діалектні і церковнослов'янські елементи зустрічаються упереміж; 4) церковнослов'янський (слов'яно-український) варіант, який лише у вимові є українським. У фольклорі вживаються церковнослов'янізми, серед них такі: *нищий, усоний, рыбар', цар', судійа, імніє, оружје, меч, свід'їтел'ство, благий, чаяти* та ін. Низка церковнослов'янських виразів закріпилася в мовленні, до прикладу, *во віки вікоў, царство небеснойе, Христово рождество, ус'акойе дыханіє да хвалит' Господа, совершилос'а* та ін. Багато церковнослов'янських елементів прислів'їв, серед них такі: *Христос воскрес, паски ростр'ас; Миколай поїї грибы тай олай; у ўладыки – три языки; говори Гриц'у Богородиц'у, а йа буду вірую* та ін. Автор робить висновок, що церковнослов'янська мова, як і церковне життя, приникли глибоко в побут карпатських слов'ян. В аналізованих говорах учений виявив близько шестисот слів і виразів церковнослов'янського походження і зробив висновок, що вони поширені неоднаково, а значна частина (біля ста слів і виразів) належить до пасивного лексичного складу місцевих мешканців.

Як бачимо, основною сферою наукових зацікавлень Емілія Балецького було українське мовознавство, зокрема закарпатська українська діалектологія.

2.5.1.4. Бібліографія

- Балецкий Э. К вопросу о значении и происхождении слова d'ug. *Études Slaves et Roumaines* 1 (1948): 106–111.
- Балецкий Э. Из наблюдений над значением и распространением слова d'ug. *Studia Slavica Hung.* 3 (1957): 223–234.
- Балецкий Э. Из словарного состава украинских карпатских говоров. *Studia Slavica Hung.* 4 (1958): 399–404.
- Балецкий Э. Из словарного состава карпатских (украинских) говоров. *Studia Slavica Hung.* 5 (1959): 181–192.
- Балецкий Э. Венгерское kert в закарпатских украинских говорах (Из наблюдений над морфологическим оформлением венгерских имен существительных в закарпатских украинских говорах). *Studia Slavica Hung.* 6 (1961): 247–265.
- Балецкий Э. Fotl'ak. *Studia Slavica Hung.* 7 (1961): 238–241.
- Балецкий Э. Венгерское csulka ~ csurka. *Studia Slavica Hung.* 7 (1961): 367–371.
- Балецкий Э. Новый этап в исследовании говоров Закарпатья, Диалектологические сборники Ужгородского университета. *Studia Slavica Hung.* 8 (1962): 1–27.
- Балецкий Э. Об одном из названий слоеного пирога у славян. *Studia Slavica Hung.* 10 (1964): 1–20.
- Балецкий Э. Урик, урюк, орех в украинском языке. К вопросу о сохранении заимствований. *Studia Slavica Hung.* 11 (1965): 45–70.
- Балецкий Э. К вопросу о некоторых названиях профессий. На материале карпатских украинских говоров. *Studia Slavica Hung.* 12 (1966): 23–33.
- Балецкий Э. Церковнославянский язык и славянские диалекты (На основании карпатских украинских диалектов). *Studia Slavica Hung.* 15 (1979): 31–36.

2.5.2. Дослідник українських говорів на території сучасної Угорщини

У сфері діалектології дослідник вивчав українські говори Угорщини: «...він виконав взірцевий лінгвістичний опис лемківської говірки села Комлошка, єдиної української говірки на території Угорщини» (Петер 1981: 400). Із щоденникових записів відомо, що Е. Балецький мав на меті створити словник української говірки цього села, проте завершити цю роботу йому не вдалося. Однак про діалектизми у мовленні комлошівців вийшло друком кілька статей (Балецький 1956: 345–363, карта: 364; його ж 1980: 97–138). Зокрема, в статті «О языковой принадлежности и заселении села Комлошка в Венгрии» вказано, що на території Угорщини є кілька сіл, заснованих східними слов'янами чи українцями або ж оселених тут пізніше. Одні з цих населених пунктів виникли ще в XI столітті, інші пізніше, аж до XVIII століття. Сліди східнослов'янських чи українських поселень на угорській етнічній території збереглися в топоніміці, деколи в словниковому складі угорської говірки. «У деяких селах, – зазначає дослідник, – знаходимо сліди української мови у мешканців старшого віку, які ще пам'ятають молитви церковнослов'янською мовою з українською вимовою чи певною мірою володіють одним із південнокарпатських говорів» (Балецький 1956: 346). Комлошка⁸⁹ – єдине село в Угорщині, в якому українська мова була засобом спілкування між жителями у час проведення дослідження (1951–1954 рр.) (українська говірка села Комлошка, за твердженням Е. Балецького, належить до лемківської групи південнокарпатських говорів). Згідно з результатами наукових пошуків Балецького, у різних джерелах подавалася різна інформація щодо мовної приналежності мешканців села – в одних мову жителів ототожнювали із словацькомовними, в інших – з угорськомовними чи з україномовними. Тільки детальний аналіз місцевого говору та дані історіографії могли дати переконливі висновки про мовну приналежність населення Комлошки. Зібраний лексичний матеріал нараховував 3000 одиниць, однак видати укладений словник говірки не вдалося. Спираючись на історичні факти, Балецький

⁸⁹ Комлошка (уг. Komlóska) – село у північно-східній частині Боршод-Абауй-Земплінського комітату на відстані 10 км від міста Шарошпатак.

дійшов висновку, що на території села Комлошки спочатку жило слов'янське населення, однак його засновниками були угорці, які запозичили в слов'ян топонімічні назви. У різних джерелах дається інформація про те, що предки нинішніх мешканців Комлошки переселилися на територію сучасного їх проживання із Західної України та Словаччини у XVII столітті, однак збільшення кількості українських переселенців зі Словаччини у XVIII столітті привело до стабілізації українського лемківського говору, який в процесі інтеграції опинився переможцем, а сліди колишніх словаків та угорців збереглися в топонімічних назвах, прізвищах та в говірці (Балецкий 1956: 361, 363). Результати наукових розвідок Е. Балецького дали відповідь на низку запитань про те, чому населення Комлошки в різних джерелах називають то угорським, то словацьким, то українським, а в деяких – змішаним. Сам дослідник відносить говірку до лемківських, що поширені переважно на території південних схил Карпат.

Стаття «Диалектные записи из Комлошки» є продовженням розвідок про мову населення цього села із вказівкою даних інформаторів. Діалектні записи подано у фонетичній транскрипції. Тематика записів різноманітна: про походження села, про сільські події, біографії, опис народних звичаїв, розповіді про марновірство, казки, пісні, дитячі вірші, прислів'я і приказки, загадки та байки (Балецкий 1980: 97–138). У кінці статті автор подав 229 окремих речень у фонетичній транскрипції, які записано з 1951 до 1954 року від осіб різного віку. Безперечно, ці матеріали становлять неабияку цінність для сучасних дослідників фонетики та лексики української мови, окрім цього, слугують інформативним джерелом при вивченні української фольклористики.

На основі зібраного діалектологічного матеріалу Еміль Балецький виявив вплив угорської мови на лексику українських говорів села Комлошка в Угорщині (Балецкий 1958б: 23–46). Оскільки говірка села Комлошка є українським острівцем на угорській території, то, звичайно, зрозуміло, що особливістю її є те, що низка мовних явищ сформувалася під впливом угорської мови. Це відобразилося насамперед на звуковому складі, синтаксисі, але головним чином – на лексиці говору. У час проведення дослідження в селі не було мешканця, який би не володів угорською мовою, тож

українсько-угорська двомовність була тут звичайним явищем. З огляду на змішування та перемикання кодів виявити при дослідженні запозичені елементи досить складно.

Науковець виявив лексичний корпус гунгаризмів, який налічує 372 одиниці, указавши шляхи їх проникнення до комлошівської говірки. Зауважив, що більшість угорських слів мешканці запозичили після того, як переселилися на територію їх сучасного проживання, однак дані писемних пам'яток XVII–XVIII століття, створених на території сучасного Закарпаття, та дані західноукраїнської діалектології свідчать про те, що предки комлошівців частину гунгаризмів принесли з собою із Західної України (там само, 24). Як доказ, дослідник наводить більше ніж 140 слів з угорської, які, вочевидь, були засвоєні українцями ще до їх переселення на територію села Комлошка. Після переселення на територію їх сучасного проживання на початку XVIII століття селяни ще певний час зберігали рідну мову, лише в кінці XIX століття серед слов'янського населення поширився білінгвізм, внаслідок чого було перейнято чимало угорських слів та виразів, виникли численні кальки (там само, 25), у час проведення дослідження виявлено використання лексичних дублетів (там само, 31). Близько половини виявлених в говірці села Комлошка гунгаризмів поширені в словацьких говорах. У другій частині статті представлено процес фонетичної та морфологічної адаптації виявлених автором гунгаризмів (там само, 32–43), після чого подано їх перелік (там само, 43–46).

На наш погляд, доцільно було б дослідити мову мешканців села Комлошка через 60 років після діалектологічної розвідки, проведеної Емілем Балецьким.

2.5.2.1. Бібліографія

- Балецький Э. О языковой принадлежности и заселении села Комлошка в Венгрии. *Studia Slavica Hung.* 2 (1956): 345–363, карта: 364.
- Балецький Э. Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии. *Studia Slavica Hung.* 4 (1958): 23–46.
- Балецький Э. Диалектные записи из Комлошки. *Studia Slavica Hung.* 26 (1980): 97–138.

2.5.3. Історик української мови

У центрі наукових зацікавлень Еміля Балецького, окрім синхронної та діяхронної закарпатської української діалектології, було і вивчення лексики української мови та її історії. У трьох статтях науковця (в одній у співавторстві) досліджено пам'ятки української мови, у двох інших порушено проблеми етимології угорських запозичень в українській мові.

У Державному архіві в Будапешті в книзі протоколів міста Зборова, що в Східній Словаччині, Еміль Балецький знайшов пам'ятку, написану слов'янською мовою (Балецкий 1956: 373–381). Серед латино- та угорськомовних це єдина слов'яномовна пам'ятка, написана в колишній маковицькій домінії в 1666 році, – протокол про угоду між Семаном і тварозьким священником. Дослідник припускає, що Семан (чи Семен), який, очевидно, був шолтисом у Нижній Тварожці, сперечався з місцевим священником. Задля припинення ворожнечі Семан та священник (прізвище його невідоме) уклали перед старостою м. Зборова Палом Залаї угоду, у якій написано, що хто першим почне сварку, той оплатить штраф у сумі 20 золотих. Автора пам'ятки не вдалося встановити, однак, згідно з припущенням Балецького, ним міг бути один із присутніх священників, адже нижньотварозький священник, як і Семан, були неписемними (про це свідчать поставлені ними хрести замість підписів). Дослідник представив текст угоди, проаналізував фонетику, графіку, орфографію та морфологію пам'ятки, а також її мову, зокрема, визначив діалектизми, поширені в південнокарпатських говорах, а також запозичення з польської, словацької та угорської мов. Окрему увагу звернув на антропоніми в тексті пам'ятки. Ретельний аналіз документа, який складається з шістнадцяти рядків, дав можливість Е. Балецькому визначити його приналежність до ділового стилю української мови, звернувши увагу на західнослов'янські риси (що належить почасти до специфіки мови українських ділових грамот) та елементи лемківських говірок.

Петер Кірай привернув увагу Е. Балецького на рукописний ірмологіон, який у той час був невідомий для дослідників (Балецкий 1958в: 293–323). Зберігався в Архієпископській бібліотеці в місті Егер (Угорщина). Титульної сторінки не знайдено, тому рукопис не має слов'янської назви. Дослідник дав

умовну назву *Егерський рукописний ірмологіон*. На фронтальному боці листків дві нумерації – 1) церковнослов'янськими буквами – чорнилом і 2) арабськими цифрами – олівцем. Перша належить писцеві, інша – бібліотекарю. Рукопис складається із 203 листків, 198 із яких є оригінальними, а 5 потрапили в рукопис пізніше.

Науковець піддав аналізу папір, на якому написано пам'ятку, акцентуючи увагу на описі водяних знаків. Наявність десяти, а можливо, і більше водяних знаків свідчить про те, що папір походить з різних паперових млинів. Балецький детально описав палітурку, розмір рукопису, почерк і орнамент. Зазначив, що ірмологіон написано півуставним письмом кінця XVII чи початку XVIII століття, який поступово перейшов у скоропис. На думку дослідника, документ, окрім приписок, вкладених записів, написів на мініатюрах та деяких виправлень, виконаних пізніше, написано однією особою. Далі дослідник характеризує орнаменти, які, очевидно, можна вважати нововізантійськими. Відтак детально описано зміст рукописного ірмологіону. Учений зазначив, що рукопис складається з чотирьох частин. У першій подано догмати (канони), які складаються з ірмосів та антифонів; друга ж містить подобни та стихири; у третій частині знаходяться приспиви, стихири, подобни та ірмоси, зокрема, призначені до тридцяти свят. Вкладені записи, заголовки та написи Балецький поділяє на дві групи: 1) внесені писарем; 2) внесені іншими особами. Дослідник вважав за потрібне представити і записи осіб, власністю яких був колись ірмологіон.

Е. Балецький знайшов інформацію про те, що рукопис потрапив в Архиепископську бібліотеку в Егері з уніатського приходу в Шайопалфалву (уг. *Sajópálfalva*), що знаходиться в історичному комітаті Боршод. Тут упродовж певного часу на основі ірмологіона навчали парафіян церковному співу. Автори по-різному описують склад населення села Шайопалфалва у різні історичні періоди: на основі даних топоніміки одні пишуть про те, що до приходу угорських племен до Карпатського басейну населення там було словацьким, інші ж, спираючись на певну топонімічну інформацію, вважають його українським, а ще інші – змішаним словацько-угорським. За статистикою 1941 року, у селі мешкало 676 угорців уніатського віросповідання. Балецький не спростовує ці припущення, а навпаки, підтримує. У зв'язку з тим, що населення було уніатським,

богослужіння велося церковнослов'янською мовою із використанням лемківської вимови.

На основі почерку, кіноварі та ініціалів дослідник припускає, що особа, яка переписала ірмологіон, могла бути дяком або дяковчителем, що мав можливість засвоїти мистецтво книжного письма. За твердженням Балецького, писарем був один із попередників підкарпатського художника Іоана Югасевича, який розмовляв лемківською говіркою. Очевидно, рукопис створено селі, що на території сучасної східної Словаччини, у кінці XVII або на початку XVIII століття (1753 року його купив Михайло Чарний-Фекете). Учений вважає, що джерелом міг бути друкований *Ірмолой си єсть Осмогласник*, який з'явився 1700 року у Львові.

Щодо графіки документа, то Балецький зазначає, що використано два типи письма: устав (у заголовках та на початку віршів) та напівустав, який більшою чи меншою мірою переходить у скоропис. Далі в окремій таблиці дослідник подає типи букв, які зустрічаються в ірмологіоні із вказівкою на літери уставного та напівуставного письма, а також на надрядкові типи букв. В окремій колонці вказана вимова цих букв у лемківських говірках. Аналізується роздільномовлення в рукописі.

Досліджуючи орфографію ірмологіону, Балецький зазначив, що він був написаний у період, коли східнослов'янські автори звільнилися з-під впливу південнослов'янських штучних правил, однак писарі ще керувалися відповідною традицією. Під час переписування писар дотримувався оригіналу, однак де-не-де спостерігається вплив його рідної вимови, а саме лемківських говірок. Детально проаналізовано орфографічні явища рукопису, об'єднані в тринадцять пунктів. Аналіз прийому скорочень слів, вживання великих літер, фонетичних явищ, вживання подвоєння приголосних та розділових знаків теж має місце у статті. В останній частині міститься аналіз мови вкладених записів, приписок та заголовків.

Отже, Е. Балецький виконав детальний аналіз рукописної пам'ятки кінця XVII – початку XVIII століття, яку назвав *Егерським рукописним ірмологіоном*, визначив його місце серед українських пам'яток цього періоду. Це дає можливість сучасним науковцям розглядати в цьому контексті історію заселення Закарпаття, а також зміну меж української мовної території.

Е. Балецький, продовжуючи вивчення писемних пам'яток, у співавторстві з угорським істориком Й. Перені виконав детальний аналіз однієї з невідомих закарпатських грамот XVII ст., а саме *грамоти Софії Баторі* 1674 року (Балецький–Перені 1959: 75–104), яка колись зберігалася в архіві уніатського монастиря в Марія-Повчі в Угорщині. Автори зауважили, що вивченню грамот приділено мало уваги, хоч відомо, що саме в цих документах відображена народна говірка, містяться елементи, які в літературній мові не зустрічаються.

Ймовірно, що грамота є перекладом з угорського або латинського оригіналу, що адресований вдовою Георгія II Ракоці Софією Баторі чиновникам мукачівсько-чинадіївській домінії. Вона не підписана і не закріплена печаткою, значить, не є оригіналом. Перекладена, очевидно, не для домашнього використання, адже написана урочистою формою письма. Щодо встановлення автора та часу написання грамоти, а також визначення мети її написання історик Й. Перені запропонував кілька можливих варіантів. Найбільш вірогідно, що Софія Баторі наказує головним управителям домінії та іншим чиновникам дотримуватися нововведення стосовно повинності українських кріпаків у період церковних свят. Вона дозволила, щоб кріпаки-уніати у свої святкові дні не працювали (адже уніатські свята у той час ототожнювалися з православними щодо днів їх святкування). Однак у період католицьких свят кріпаки повинні працювати.

Для кращого розуміння тексту грамоти Перені пояснює історичні причини, які обумовили виникнення такого документа. Як відомо, до середини XVII ст. східнослов'янські жителі сучасного Закарпаття були православними. Католицька церква мала на меті об'єднати православну церкву з католицькою. На чолі уніатської церкви стояв егерський єпископ. З метою прийняття унії естергомський єпископ – найвищий церковний посадовець в Угорщині і в той же час канцлер імперії Габсбургів – а за його настановою і католицькі поміщики пообіцяли православним священникам пільги. Однак землевласники не виконали обіцяного, тому початкові успіхи унії значно послабилися. Уніатська церква зберігала давні свята, однак народ, незадоволений новими вимогами, став чинити опір. Через це були створені розпорядження, спрямовані на придушення народного опору. З

метою «пом'якшення» ситуації Софія Баторі своєю грамотою визнала свята православних, які прийняли уніатство. Перені вважає, що неважко зрозуміти, звідки походить аналізована грамота і яка мета її створення. На розпорядження Софії Баторі неабиякий вплив мав мукачівський уніатський єпископ Йосип Волошиновський. Дотримання заборони дозволу або заборони повинності у святкові дні залежало від нього. Це стало причиною того, що грамоту переклали українською мовою, щоб священники могли показати народові позитивні діяння уніатської церкви. Історик твердить, що уточнення цієї справи вимагає ще багато доказів, адже архів сім'ї Ракоці, де, можливо, зберігався угорський оригінал, був знищений у 1656 році. Попри брак конкретних доказів, історик Й. Перені схиляється до думки, що грамота є перекладом з угорського оригіналу.

Друга частина статті виконана Е. Балецьким і містить опис графіки, орфографії та мови грамоти. Дослідник визначив, що документ написано декоративним скорописом XVII ст. Кожна літера виписана окремо, суцільне написання деяких букв зустрічається лише в кількох випадках. Окремий підрозділ відведено опису накреслення букв (Балецький–Перені 1959: 80–83). У розділі «Орфографія» в десяти пунктах подано правописні особливості грамоти, в останньому пункті наведено приклади слів, на яких поставлено наголос. Балецький зазначив, що мова грамоти відображає українську ділову мову XVII ст., яку використовували на території Західної України, частково і на території сучасного Закарпаття. Автор виділяє такі фонетичні явища: депалаталізація м'яких приголосних у низці випадків; збереження різниці між голосними у та *ы*; на місці спільнослов'янського **tort* зустрічаються рефлекси *torot*, *trot*, *trat*; на місці **tert* зустрічається рефлекс *tret*; на місці **tolt* зафіксовано *tlat*; замість **tʔrt* – *tort*; на місці **tʔrt* – *tert*; на місці **ort* під спадним наголосом є рефлекс *rot*; на місці **tj* – *č*; на місці **mj* і **bj* є *ml'* і *bl'*; на початку слова у після голосного є нескладове *v*; початкове *i* в деяких словах зникло (напр., *меновите*, *в маетностях*); у грамоті зустрічається проривний *ı*; спільнослов'янські голосні *o* та *e* в новозакритих складах зберігаються відповідно до церковнослов'янської традиції; на місці угорської графеми *sz* вживають *ч* при передачі прізвища *Rákóczi*.

Далі слідує пояснення морфологічних явищ, серед них таке: іменники чоловічого роду, які мають твердий кінцевий приголосний, відмінюються як іменники з основою на *o*; прикметники, займенники та дієприкметники зберігають повну форму; в інфінітиві дієслова мають форму *-ти*; у першій особі множини зазвичай зберігається стара форма на *-м* (< **-тъ*); у третій особі однини зберігається *-т*; наводяться приклади вживання дієприкметників, а також єдиний випадок вживання дієприслівника; прислівники мають суфікс *-о* або *-е*, як і в західноукраїнських говорах; рухливий займенник *са* вживається в грамоті в якості дієслівного афікса; спільнослов'янському суфіксу *-*ъje* відповідає *а*.

У розділі «Словниковий склад» дослідник наводить список слів грамоти. Лексеми подано окремими словниковими статтями у тій формі (відмінковій чи особовій), у якій вони вжиті в тексті, у квадратних дужках вказано початкову форму слова; подано його фонетичні варіанти, представлена частиномовна приналежність та значення російською мовою. Після деяких слів міститься покликання на джерела, у яких воно зустрічається. Автор залучає і результати власних досліджень, зауваживши, що деякі лексеми поширені в середньозакарпатських говорах. Серед заголовних слів є чимало запозичень із польської, російської та угорської мов. При запозиченнях дослідник вказує на мову-джерело. Укладений Балецьким словничок нараховує майже 160 заголовних слів, що належать до різних частин мови, а також антропоніми. При подачі слова *часть* дослідник помилився, коли вказав український відповідник 'часть' замість 'частина'. Серед словникових статей чимало історизмів (*бирюв* 'сільський староста', *биришат* 'штраф', *двурникъ* 'управитель домінії', *держава* 'маєток', 'володіння', *ешпан* 'управитель домінії', *краинникъ* 'чиновник, управитель домінії', 'шолтис', *оурадникъ* 'урядник' та ін.).

На основі детального аналізу мови грамоти Е. Балецький робить висновок: «Українська грамота Софії Баторі 1974 року була написана в той період, коли українська літературна мова мала західноукраїнське діалектне забарвлення і ще зберігала церковнослов'янські традиції» (Балецький–Перени 1959: 100). Графіка, орфографія та фонетика цього документа не відрізняється від інших грамот аналізованого періоду. Балецький зазначив, що в пам'ятці є спільнослов'янські, українські, церковнослов'янські

та польські лексичні одиниці. Діалектизми кваліфікує як карпатські або південно-західні; до місцевих закарпатських рис відносить лише угорські запозичення. На відміну від співавтора Й. Перені, Балецький менше схиляється до того, що грамота є перекладом з угорського чи латинського оригіналу. Він вважає, що грамота могла бути й оригіналом, якщо врахувати той факт, що українська ділова мова XVI–XVII ст. була під впливом польської, а посередництвом польської – і під впливом латинської мови. Автором, очевидно, був виходець із Галичини мукачівський єпископ Йосип Волошиновський. Цим і пояснює Балецький відсутність місцевих мовних елементів. Як висновок, наголошує на тому, що ділова мова східних слов'ян була схожою по обидва боки Карпат.

Як бачимо, дослідження історії української мови належало до сфер зацікавлення мовознавця. Еміль Балецький зробив помітний внесок у розвиток історії української мови. Адже вивчення мови кожної окремої пам'ятки з урахуванням її місцевих ознак вносить нову інформацію в загальну картину мовного розмаїття.

2.5.3.1. Бібліографія

Балецький Э. Памятник украинского делового языка XVII века. *Studia Slavica Hung.* 2 (1956): 373–381.

Балецький Э. Эгерский рукописный ирмологий. *Studia Slavica Hung.* 4 (1958): 293–323.

Балецький Э., Перени Й. Украинская грамота Софии Батори 1674 г. *Studia Slavica Hung.* 5 (1959): 75–104.

2.6. Шандор Мокань

Шандор Мокань – український та угорський мовознавець, діалектолог, етимолог, дослідник угорсько-слов'янських та угорсько-українських міжмовних контактів. Своєю освітницькою діяльністю сприяв популяризації угорської мови в колі носіїв східнослов'янських та балтійських мов. Більшу частину свого життя провів за межами рідного краю, проте добрі стосунки з українськими мовознавцями підтримував до останніх днів, інформував угорських лінгвістів про найновіші досягнення в галузі українського мовознавства. Назви декількох праць науковця

ввійшли до бібліографічного покажчика «Закарпатський діалект» (Сабадош–Миголинець–Пискач 2009: 74–75).

2.6.1. Життєвий шлях і освітянська діяльність

Шандор Мокань народився в невеликому містечку Тячеві (тепер – частина Закарпатської області України) 10 червня 1932 року (тоді ця територія входила до складу Чехословаччини). Коли він розпочав навчання у Хустській гімназії, то рідний край знову був частиною Угорщини, однак недовго, до 1944 року, коли територію приєднано до Радянського Союзу. Після закінчення школи Шандор Мокань вступив до Ужгородського державного університету, де в 1954 році здобув диплом українського філолога, викладача української мови та літератури. У 1956 році став аспірантом Тартуського університету в Естонії, де на той час функціонувала кафедра фіно-угорської філології (в Ужгородському університеті навчатися на угорській філології стало можливим лише з 1963 року). Дисертацію на тему «Угорські запозичення в мараморошських українських говірках Закарпатської області» захистив у 1966 році під керівництвом професора Тартуського університету Пауля Арісте. У 1959 році Шандор Мокань був запрошений викладачем угорської мови в Ленінградський університет, де в 1971 році здобував вчене звання доцента. Перші наукові статті з'явилися друком на початку 60-х років минулого століття були присвячені проблемі українсько-угорських міждіалектних контактів, а саме впливу угорської мови на лексику українського мараморошського укаючого говору на Закарпатті (Мокань 1961, 1962б), історії українського населення на території поширення мараморошського діалекту (Мокань 1965б: 168–170). В окремих працях висвітлено погляди автора, подекуди критичні, на роботи попередніх дослідників українсько-угорських міжмовних контактів, а саме Ласло Чопея (Мокань 1969а: 49–60) та Олександра Бонкала (Мокань 1965а: 117–120).

У 1977 році Шандор Мокань разом із дружиною переїхав до Угорщини. Влаштувався на кафедрі угорської філології Сегедського університету науковим співробітником, а з 1980 року став доцентом. Викладацьку діяльність у Сегедському університеті час від часу переривав: із 1982 по 1989 рік був запрошений в Братиславу в університет ім. Коменського, з 1989 по 1991 рік був

доцентом кафедри славістики Будапештського університету ім. Лоранда Етвеша, а з 1993 по 1995 рік працював у Карловому університеті в Празі. Вийшовши на пенсію в 1997 році, продовжував наукову діяльність, зосереджуючись переважно на проблемах угорського мовознавства.

2.6.2. Мовознавча діяльність

За роки викладацької діяльності в Ленінградському й Тартуському університетах Шандор Мокань неодноразово звертався до проблем етимології гунгаризмів у закарпатських мараморошських говорах (Мокань 1969б: 61–62, 1970: 281–285, 1971: 45–46), а також у слов'янських мовах (Мокань 1972а: 21–22). Однак не залишав поза увагою й такі угорські слова, походження яких встановлював з урахуванням лексики українських говорів як можливого джерела угорського слова (Мокань 1972б: 137–138). Пізніше автор знову звертався до пояснення етимології діалектних слів, серед них і гунгаризмів (Мокань 2005: 77–80). За обсягом це невеликі статті, але глибиною дослідження та новизною досягнутих результатів вони дають відповідь на безліч спірних питань. Варто наголосити, що Шандор Мокань був не тільки етимологом, а й досвідченим фонетиком. На противагу мовознавцям-попередникам, гунгаризми, наявні в закарпатських українських говорах, він виводить із діалектних форм мови-джерела, залишаючи поза увагою зіставлення з літературним відповідником. Як доказ наводить безліч прикладів, у фонетичній будові яких відображені угорські діалектні видозміни (Мокань 1973: 121–126). Ці праці важливі і для вивчення історичної діалектології угорської мови та історії угорської мови взагалі. Без перебільшення можемо твердити, що Шандор Мокань найдетальніше і найретельніше представив фонетичні особливості угорських запозичень в українських укаючих говорах Тячівського району Закарпатської області, указав морфологічні особливості цих слів, подав приклади у фонетичній транскрипції (Мокань 1962а: 60–75). В іншій статті автор знайомить читачів з тематичними групами угорських запозичень у згадуваних говорах, указуючи на час проникнення слів в аналізовані ним говори. Приклади, об'єднані в двадцяти шести тематичних групах, автор подає у фонетичній транскрипції, що підвищує цінність проведених ним діалектологічних розвідок (Мокань 1977: 100–124). В окремій статті дослідника подано деякі доповнення

та уточнення до досліджень фонетичних особливостей гунгаризмів в українських писемних пам'ятках, виконаних Ласло Деже (Мокань 1974: 183–185). На думку Шандора Моканя, при розгляді угорських запозичень в українських писемних пам'ятках Закарпаття необхідно врахувати, крім впливу угорської літературної мови кінця XVII – початку XVIII століття, можливість впливу і угорського правопису часу створення пам'ятки (там само, 185).

Хоч окремі розділи дисертації були опубліковані (здебільшого в скороченій формі) у мовознавчих журналах (переважно це *Ученые записки Ленинградского государственного университета*, *Советское финно-угроведение*), вважаємо необхідним коротко подати інформацію про новизну роботи на основі автореферату дисертації. На жаль, величезне за обсягом і важливе за глибиною дисертаційне дослідження до сьогодні залишається в рукописі і зберігається по одному примірнику в бібліотеці Тартуського університету та в Академічній бібліотеці в Будапешті. Для дисертації Шандора Моканя «Угорські запозичення в мараморошських українських говорах Закарпатської області» (Мокань 1966: 1–21) характерна новизна без наявності попередніх ґрунтовних досліджень. Тому автора можемо вважати основоположником всебічного дослідження гунгаризмів не лише в мараморошських, а й в інших українських говорах. Навіть обсяг роботи незвичний – близько п'ятисот друкованих аркушів.

У вступі науковець обґрунтовує вибір теми дисертації, наголошуючи на тому важливому факті, що угорська мова мала значний вплив на лексику закарпатських українців, однак ця проблема малодосліджена. Тут же привернув увагу діалектологів на те, що особливості говірок та наявні в них гунгаризми негайно потрібно дослідити. Адже, як вважає автор роботи, культурна революція на Закарпатті після приєднання її до Української Радянської Соціалістичної Республіки може призвести до відмирання діалектних особливостей української мови цієї території. На щастя, цього не стало, більшість закарпатських говірок із специфічними властивостями і до сьогодні функціонують, а їх дослідження перебуває в центрі уваги сучасних діалектологів (Сабадош–Миголинець–Пискач 2009: 74–75). Шандор Мокань констатує причини вибору саме мараморошського говору, серед них виділяє наступні: мараморошський говір на

Закарпатті відноситься до найдавніших, перші важливі писемні пам'ятки, написані на території Закарпаття, містять елементи саме цих говорів, угорські запозичення яких в переважній більшості вже виявлені і досліджені. Автор, будучи уродженцем міста Тячева, добре обізнаний із мараморошським говором, а також з угорськими говорами цієї території.

Матеріалом для дисертації послужили угорські запозичення, зібрані автором в 1957–1960 роках безпосередньо на території поширення мараморошського говору в тридцяти чотирьох населених пунктах. Угорські відповідники запозичених слів були перевірені ним шляхом опитування в наступних населених пунктах: Тячево, Вишково і Чорнотисово. У другій частині вступу автор подає інформацію про ранню історію українського населення на території сучасного поширення мараморошського говору для того, щоб пояснити причини виникнення контактів між угорською мовою та мараморошським українським говором. Автор робить висновок, що слов'яни, предки українців, переселилися на цю територію у середині чи в кінці XIV століття.

Перший розділ дисертації присвячений історії дослідження угорських запозичень в закарпатських українських говорах. Детальному аналізу підлягають праці Л. Чопея, стаття О. Бонкала, окремі статті Е. Балецького та Л. Деже.

У другому розділі йдеться про діалектне походження джерел угорських запозичень, викладені методологічні принципи роботи. На основі наведених фактів, автор робить висновок: при встановленні угорського джерела запозичень, як і при поясненні їх фонетичних та інших особливостей, насамперед потрібно виходити із мовної (сучасної та історичної) дійсності тих угорських говорів, які тривалий час безпосередньо впливали на досліджувані українські говори (Мокань 1966: 15).

Третій розділ має назву “Споконвічні слова в мараморошських українських говорах та їх синоніми, запозичені з угорської мови”. Автор наводить низку прикладів, наприклад, *uś ~ tyngyl'*, *derevyšče ~ koporšu*, *sitka ~ haloц*, *ńigda ~ šuha*, останні два з яких вживаються завжди разом. Тут розглядаються і ті синонімічні пари, у яких обидва члени запозичення, наприклад, угорське *xutař* ‘площа, територія, яку займає село чи місто з прилеглими полями’ і

більш нове угорське запозичення *hatar* ‘межа поля, лісу, села чи міста’. Автор дає визначення укоріненому лексичному синоніму.

Серед багатьох важливих висновків четвертого розділу (“Морфологічне оформлення та фонетичні особливості угорських запозичень”) вважаємо важливим виділити наступні: слова можуть бути запозичені не лише в називному відмінку чи інфітиві, але і в непрямих відмінках (напр., *firisport* ‘тирса’ < від знахідного відмінка однини угорського *firispor-t*), *kapura* ‘ворота’ < із форми сублятива угорського *kapu+ra*); більшість угорських запозичень перейшли до південно-східних українських говорів усним шляхом.

П’ятий розділ присвячений тематичній класифікації угорських лексичних запозичень. Автор дійшов висновку, що в різних сферах людської діяльності вплив угорської мови був різним – більш чи менш значним. Найбільше проникнень пов’язано з тематичною групою житло та його складові. Тут же вказано: на основі хронологічного аналізу лексичного матеріалу встановлено, що культурно-історичні зв’язки між закарпатськими українцями та угорцями були значними вже в давньоугорський період (там само, 17–19).

У шостому розділі пояснюється походження 646 угорських запозичень, які функціонують в мараморошських українських говорах. Словникові статті подаються за такою структурою: фонетична транскрипція аналізованого слова, його географія (поширення в досліджених населених пунктах), російський та угорський відповідники, спосіб творення, походження слова в мові-джерелі та його перша фіксація. Тут же подано похідні, а також посилання на мовознавчі праці.

Можемо зробити висновок, що дисертація Шандора Моканя виконана на високому науковому рівні, результати яких можуть бути використані в діалектологічних працях наступних поколінь. Автор цієї статті має надію, що в майбутньому колеги та учні Шандора Моканя сприятимуть появі в друці цієї цінної діалектологічної розвідки. Прикладом може послугувати нещодавно видана кандидатська дисертація відомого закарпатського мовознавця Іштвана Ковтюка (Kótyuk 2007).

Після переселення сім’ї Мокань у Будапешт, автор деякий час активно займався дослідженням етимологій угорських слів. Це глибокі за змістом статті, вміщені в угорських мовознавчих виданнях (див., напр., Mokány 1980; 1995: 3–108). Збір бібліографії

праць Шандора Моканя з угорського мовознавства є завданням угорських філологів, його учнів та колег. Авторіві цієї статті відомо, що в рукописі зберігається картокета лексичного складу угорських говорів міста Тячева, а також звукозаписи, зафіксовані ним на території міста Тячева, смт. Вишкова Хустського району та села Округла Тячівського району. Це цінні матеріали з позиції діалектології, етнографії, а також історії, які, вважаємо, мають бути доступними для дослідників.

Будучи досвідченим науковцем, Шандор Мокань на схилі літ неодноразово звертався до теми етимології: пояснював, уточнював, доповнював походження українських діалектизмів *гурбодівка*, *кóцка*, *катафійка*, *бóдрий*, *венгір* (Мокань 2000: 117–122), *бúвалячка*, *бугáй* ~ *бугáйка*, *вечёрниця* ~ *вичирка*, *капáк*, *зóлник* (Мокáну 2002: 293–300), *корóль*, *кумгёр*, *éйнье*, *м'ясаруш*, *бóгар*, *бичáк*, *бичкó*, *бичóк*, *бíрфи*, *ма́дяр* (Мокань 2001: 361–364). У цей час його увага зосереджується і на встановленні етимології деяких угорських слів, які мають слов'янське походження (Мокáну 1985–1986: 151–154, Мокань 2007: 283–288) чи за своїм походженням мають зв'язок із слов'янськими мовами або з однією із слов'янських мов (Мокáну 2005: 131–145).

Як бачимо, наукові пошуки були життєвонеобхідними для Шандора Моканя. Таким був стиль його життя. Він повністю був відданий науці.

З нагоди 70-річчя колеги та учні мовознавця наголосили на тому, що в галузі дослідження угорсько-слов'янських контактів ім'я Шандора Моканя знаходиться поруч з іменами таких відомих дослідників, як Оскар Ашбот, Янош Меліх, Іштван Кнежа та Лайош Кіш (Tóth 2002: 380–382). Зазначимо, що це визнання цілком відповідає істині.

2.6.3. Бібліографія з українського мовознавства

Mokány Sándor: *Magyar szófejtések. Nyelvtudományi Értekezések 105.* Budapest, 1980.

Mokány Sándor: A romlik, ront, rongál és rombol szócsalád átagja(i). *Nyelvészet* 1985–1986. 151–154.

Mokány Sándor: Népetimológia mint szóalkotási/szóalakítási mód. *Hungarológia* 8 (1995): 3–108.

Mokány Sándor: Néhány elhomályosult motivációjú (kárpát)ukrán szó etimológiája: Az ukrán nyelv szófejtő szótára alapján. In:

- Bibok K., Ferincz I., Kocsis M. (szerk.): *Cirill és Metód példáját követve... Tanulmányok H. Tóth Imre 70. születésnapjára.* Szeged, 2002. 293–300.
- Mokány Sándor: (Nép)etimológiák. *Nyelvtudomány* 16/1 (2005): 131–145.
- Mokány Sándor: Две кукушкины детки: *болташ* и **канура*. *Dissertationes Slavicae: Sectio Linguistica* 26 (2005): 77–80.
- Mokány Sándor: Betekintés az onomasziológiailag rokon magyar és (kárpát)ukrán szavak alakulásmódjába. *Magyar Nyelv* 104/4 (2008): 470–478.
- Mokány Sándor: Betekintés néhány azonos szemléletet tükröző magyar és (kárpát)ukrán szó keletkezésmódjába. *Hungaro-Ruthenica* 4 (2008): 159–169.
- Мокань А.А. Венгерские заимствования в украинском укающем диалекте Закарпатской области. In: *Всесоюзное совещание по вопросам финно-угорской филологии 26–30 июня 1961 г.* Тезисы докладов. Петрозаводск, 1961. 121–122.
- Мокань А.А. Важнейшие фонетические и морфологические особенности венгерских заимствований в украинском укающем диалекте Тячевского района Закарпатской области. In: *Финно-угорская филология: Ученые записки ЛГУ.* Ленинград, 1962. 60–75.
- Мокань А.А. Исконные слова в мараморошских украинских говорах Закарпатской области УССР и их синонимы, заимствованные из венгерского языка. *Вестник Ленинградского университета: Серия истории, языка и литературы* 20/4 (1962): 125–135.
- Мокань А.А. Из истории исследования венгерских заимствований в украинских диалектах Закарпатской области: на материале статьи А. Бонкало. *Советское финно-угроведение* II/1. Таллин, 1965. 117–120.
- Мокань А.А. К истории украинского населения на территории современного распространения мараморошского диалекта Закарпатской области. *Вестник Ленинградского университета: Серия истории, языка и литературы* 23/2 (1965): 168–170.
- Мокань А.А. *Венгерские заимствования в мараморошском украинском диалекте Закарпатской области.* Автореферат дис. [...] канд. филол. наук. Тарту, 1966. 1–21.
- Мокань А.А. Из истории исследования венгерских заимствований в закарпатских украинских диалектах: О статье и словаре

- Л. Чопея. *Ученые записки Ленинградского государственного университета: Серия филологических наук* 335/71 (1969): 49–60.
- Мокань А.А. К вопросу о венгерских заимствованиях типа *boцt, tiцsir*. *Ученые записки Ленинградского государственного университета: Серия филологических наук* 335/71 (1969): 61–62.
- Мокань А.А. Замечания к этимологии восточнославянского и закарпатско-украинского каруга ‘ворота’. *Советское финно-угроведение* VI/4 (1970): 281–285.
- Мокань А.А. К этимологии закарпатско-украинского (мараморошского) *хугар*. *Советское финно-угроведение* VII/1 (1971): 45–46.
- Мокань А.А. *Об одном типе венгерских заимствований в славянских языках. Вопросы советского финно-угроведения: Языкознание*. Саранск, 1972. 21–22.
- Мокань А.А. Этимология венгерского *káprázik* ‘пестрит, рябит в глазах’. *Советское финно-угроведение* VIII/2 (1972): 137–138.
- Мокань А.А. О диалектном происхождении источников венгерских заимствований в украинских диалектах Закарпатья. *Советское финно-угроведение* IX/2 (1973): 121–126.
- Мокань А.А. Об исследовании венгерских лексических заимствований в украинских письменных памятниках Закарпатья. *Советское финно-угроведение* X/3 (1974): 183–185.
- Мокань А.А. Лексические унгаризмы в мараморошских украинских говорах. *Вопросы финно-угорской филологии* 3 (1977): 100–124.
- Мокань А.А. О венгерских заимствованиях в украинском этимологическом словаре. In: Колпакова, Н.Н. (ред.) *Материалы международной научно-методической конференции преподавателей и аспирантов, посвященной 75-летию кафедры финно-угорской филологии СпбГУ*. 16–17 марта 2000 г. Санкт-Петербург, 2000. 117–122.
- Мокань А.А. О венгерских заимствованиях в украинском этимологическом словаре. In: *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць, вип. 4: Українське і слов'янське мовознавство*. Міжнародна

конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзензелівського. Ужгород, 2001. 361–364.

Мокань А.А. Когда, где и у кого были заимствованы венгерские диалектные слова *mont* и *konta*? *Studia Slavica Hung.* 52/1–2 (2007): 283–288.

2.7. Іштван Ковтюк

Як відомо, науковий, культурний та й суспільний поступ загалом базується на особистостях, які уміють генерувати ідеї, надихати на творчі звершення і здатні цілеспрямовано працювати в обраній сфері. З числа тих наших земляків, які досягли значних висот у філологічній науці, вельми помітною постаттю є Іштван Ковтюк, відомий насамперед як науковець-діалектолог, освітянин, перекладач, автор шкільних підручників. Характерною рисою вченого є, насамперед, відданість науці та сумлінне служіння рідній угорській мові – саме в цьому він бачить своє основне покликання. Тож ставимо за мету окреслити і бодай побіжно проаналізувати різносторонню діяльність неординарного спеціаліста, який по праву може пишатися набутим досвідом та професійними досягненнями.

2.7.1. Життєвий шлях і освітянська діяльність

Народився Іштван Ковтюк 11 січня 1934 року⁹⁰ в селі Ратівці (угорська назва *Nagyrat*) колишнього комітату Унг (Ужгородського району Закарпатської області), яке в той час входило до складу Чехословаччини, там же здобув початкову освіту. У 1949 році вступив до педагогічного училища в Хусті, згодом продовжив навчання в Мукачеві, а в 1953 році одержав диплом за спеціальністю «учитель початкових класів». Відтак навчався в педагогічному інституті в Ужгороді, обравши угорську філологію. Незабаром цей навчальний заклад було реорганізовано, тож навчання продовжив в Ужгородському державному університеті, де в 1958 році отримав диплом філолога, викладача російської мови та літератури. А далі розпочалася праця в редакції газети

⁹⁰ З нагоди 80-річчя колеги та учні привітали Іштвана Ковтюка (Барань 2015: 479–482; Beregszászi–Hires-László 2014).

«Закарпатська правда», пізніше – в обласному радіо. У 1963 році, коли відкрили відділення угорської філології в Ужгородському держуніверситеті, став викладачем кафедри угорської мови та літератури. Понад 30 років у цьому закладі викладав різні дисципліни: сучасну угорську мову (морфологію та синтаксис), діалектологію, історичну граматику угорської мови, різні спецкурси з угорського мовознавства (цей перелік свідчить про обшир знань доцента Ковтюка з угорської лінгвістики). В Ужгородському державному університеті (тепер – Ужгородський національний університет) працював до 1994 року. А з 1997 року по 2019 рік був завідувачем кафедри філології новоствореного вищого навчального закладу – Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II.

За період активної діяльності Іштван Ковтюк надбав чималий набуток: з його наукових досліджень, лінгвістичних праць, статей маємо можливість ґрунтовно пізнавати угорську діалектологію та особливості українсько-угорських міжмовних контактів, а ще освітницька, організаторська та перекладацька робота, вагомий внесок у розвиток української та угорської лексикографії – це перелік лише найосновніших зацікавлень науковця, перекладача, викладача.

2.7.2. Наукова діяльність

Із середини 60-х років минулого століття Іштван Ковтюк почав вивчати рідні йому угорські говірки Ужанщини: досліджував особливості їх фонетики, лексики, морфології, синтаксису та стилістики, зокрема вплив східнослов'янізмів на їх словниковий склад. Саме це коло проблематики стало темою його дисертаційного дослідження. Захищена в 1974 році робота Іштвана Ковтюка «Українізми в угорській говірці пониззя ріки Уж Закарпатської області Української РСР» (первісна назва «Украинизмы в венгерском говоре низовья реки Уж Закарпатской области Украинской ССР»), виконана під керівництвом професора Петра Лизанця, вийшла друком у 2007 році, пролежавши в рукописі майже 35 років (Kótyuk 2007). Ця важлива для вивчення угорської діалектології та українсько-угорських міжмовних контактів праця була видана кафедрою української та русинської філології Ніредьгазької вищої школи, відомої як науковий осередок справжніх поціновувачів історичних та мовних скарбів

східних слов'ян Закарпаття. Редактор Андраш Золтан у передмові до видання зазначає: «Захищена в 1974 році дисертація в Ужгородському університеті у свій час і при тогочасних обставинах не мала можливості вийти друком. Її тема, обсяг та якість опрацьованого матеріалу сповна заслуговували на те, щоб цей доробок уже тоді став частиною друкованої фахової літератури у сфері дослідження українсько-угорських міжмовних контактів». 28 квітня 2008 року відбулася презентація монографії Іштвана Ковтюка на кафедрі української та русинської філології Ниредьгазької вищої школи. Видання представляла кандидат філологічних наук, професор Ілона П. Лакатош, яка наголосила на необхідності публікації монографії Іштвана Ковтюка угорською мовою, щоб наймолодше покоління угорських філологів могло ознайомитися з особливостями мововживання угорськомовних мешканців, які проживають у східній частині історичної Угорщини. А відтак у фахових виданнях появилось кілька рецензій на монографію Іштвана Ковтюка (Bárányné 2009: 95–101; Gazdag 2009: 476–481; P. Lakatos 2010: 227–233).

Отже, пропонуємо стислий виклад змісту російськомовної дисертації Іштвана Ковтюка. Робота складається з чотирьох розділів та кількох підрозділів. У вступі описано проблеми міжмовних контактів. Наводяться дані про історію досліджуваних поселень. Українсько-угорські міжмовні контакти Ковтюк відносить до перманентних та маргінальних, які в різні історичні періоди розвивалися з неоднаковою інтенсивністю. Автор детально описує найдавніші слов'яно-угорські контакти. В ужанському регіоні українці та угорці століттями перебувають у тісних економічних та культурних зв'язках, що, безумовно, не могло не позначитися і на лексичному складі української та угорської мов. Читач має можливість ознайомитися з розташуванням, першою зафіксованою назвою, кількістю та складом населення кожного із населених пунктів, де науковець проводив діалектологічну розвідку, описав мову навчання у школах вісімнадцяти сіл, а саме: *Великі Геевці* < уг. *Nagygejős*, *Галоч* < уг. *Gálocs*, *Деревиці* < уг. *Bátfa*, *Комарівці* < уг. *Palágykotorós*, *Концово* < уг. *Palágykotorós*, *Малі Геевці* < уг. *Kisgejős*, *Минай* < уг. *Minaj*, *Павлово* < уг. *Palló*, *Прикордонне* < уг. *Botfalva*, *Ратівці* < уг. *Kis- és Nagyrát*, *Розівка* < уг. *Ketergény*,

Солонци < уг. *Kisszelmenc*, Струмківка < уг. *Szürte*, Тарнівці < уг. *Tarnóc*, Холмок < уг. *Homok*, Цеглівка < уг. *Kistéglás*, Часлівці < уг. *Császlóc*, Шишловці < уг. *Sislóc*. Історичною правдою є те, що при радянській владі спостерігається швидкий розвиток у сфері медицини, освіти, культури, а це і сприяло закріпленню лексичних східнослов'янізмів, які до того мешканцям не були відомими. Тут же подано особливості фонетичної транскрипції, яку використано в роботі.

Уже в ХІХ столітті було помічено, що деякі угорські слова співзвучні з відповідними слов'янськими. Тож дослідники спробували пояснити це лінгвістичне явище. Тут знаходимо аналіз роботи Франца Міклошича *Die slavischen Elemente im Magyarischen* (Miklosich 1872), яка, на думку Іштвана Ковтюка, є першою науковою працею, що відстоює концепцію слов'янського впливу на угорську мову. Звідси отримуємо детальний аналіз досліджень угорських славістів. Іштвана Ковтюк на перший план висуває новаторську діяльність Оскара Ашбота – дослідження періоду і місця слов'янських запозичень, а також Яноша Меліха щодо нових принципів студіювання слов'янсько-угорських мовних зв'язків.

Учений докладно проаналізував перший том двотомної праці Іштвана Кнежи «Слов'янські запозичення угорської мови» (Kniezsa 1955), акцентуючи на її важливому значенні в подальших дослідженнях, і в той же час вказує на деякі її недоліки. Автор відзначає значну роль Лайоша Кіша і Ласла Гальді в науковій розвідці слов'янських запозичень на рівні говорів. Стосовно досліджень угорсько-українських лінгвістичних зв'язків автор згадує діяльність науковців Ужгородського державного університету, зокрема праці Петра Лизанця, Олександра Рота, Йосипа Дзендзелівського, Василя Ороса та Кирила Галаса.

Іштван Ковтюк підкреслює, що східнослов'янський вплив на угорську мову є одним з найменш досліджених аспектів славістики. Не досліджувалися також українізми закарпатських угорських говорів, хоча вже в першій половині ХІХ століття на взаємний вплив угорської та української мов звернув увагу Янош Фогараші. Саме з метою заповнення цих білих плям Іштван Ковтюк обрав для своєї дисертації тему україномовного впливу на угорські діалекти місцевості Унг. Для кваліфікації цих лексем як українізмів науковець залучив дані географії, семантики та

фонетичного складу досліджуваних слів, а також взяв до уваги їх наявність в інших закарпатських угорських говорах, відсутність в інших слов'янських мовах та/або сусідніх з ними угорських говорах, семантичну ідентичність слів в ужанських угорських та українських говірках; на його думку, важливою обставиною є той факт, коли звукова форма слова може бути пояснена лише з позиції української мови. У кожній словниковій статті автор позначає критерії, що вказують на українське походження лексеми.

Перший розділ присвячений опису фонетичної системи, морфологічної будови та синтаксичної структури ужанської угорської говірки. Більшість із цих особливостей притаманні аналізованій говірці і сьогодні.

У другому розділі представлено історію дослідження слов'янізмів, зокрема й українізмів угорської мови. Автор констатує, що східнослов'яно-угорські міжмовні контакти розпочалися в IX столітті. Однак слід зауважити, що, згідно з найновішими дослідженнями, ці контакти розпочалися значно раніше, ще в середині VII століття.

У третьому розділі подано класифікацію українізмів ужанської угорської говірки за темами. Автор дослідив 247 таких лексем, однак наголошує, що кількість українських запозичень фактично значно більша, зазначаючи, що неопрацьованими залишилися щонайменше 300 слов'янських елементів, які вимагають подальших досліджень, щоб з'ясувати, чи була в кожному випадку саме українська мовою-посередником.

3-поміж досліджених українізмів 78 слів зафіксовані і в етимологічному словнику Іштвана Кнежі. Попри це, Іштван Ковтюк вважав необхідним ввести ці лексеми до реєстру тлумачно-етимологічного словника, оскільки без них шар українських запозичень в ужанських угорських говірках був би неповним. У роботі І. Кнежі є 33 слова, яких він вважає словакізмами, а етимологія семи лексем невідома. Ковтюк Іштван зазначає, що вони потрапили в ужанську говірку однозначно з української мови. У дисертації наведено 142 українізми, що зафіксовані вперше.

Українські запозичення автор розподілив на 21 тематичну групу, зазначивши, що внаслідок полісемії одне слово може належати до кількох із них. Тематична класифікація досліджених лексем свідчить про те, що вплив української мови простежується

у всіх сферах побутового життя. Найбільше слів належить до тематичної групи «людина та її характеристика, зовнішні та внутрішні властивості, дії», однак зафіксовано численні приклади із тем «кухня, кулінарія, харчування» та «назви господарських знарядь, приборудов і приміщень».

Дослідження лексико-граматичних особливостей українізмів свідчить, що частина їх має одне значення (121 слово). Явище полісемії зустрічається доволі часто: зафіксовано слова, які мають два, три, чотири, п'ять значень, одне слово має шість, а слово *paszkuda* аж вісім значень: 1) 'негідник'; 2) 'непорядна жінка'; 3) 'людина, яка втручається в чужі справи'; 4) 'одуд (Урура еропс)'; 5) 'зоб'; 6) 'нікчемний, потворний'; 7) 'нескромний, який втручається в чужі справи'; 8) 'мерзотний, бридкий'.

За мотивацією запозичень нового лексичного значення і характеру семантики, який з нього випливає, українізми ужанської угорської говірки розподіляють на три групи: 1) слова, які називають нові, до того невідомі поняття; 2) слова, які виступають як лексичні дублети угорських слів; 3) слова суб'єктивної оцінки, які мають в угорській мові ряд синонімів. У першій групі найбільше слів, наприклад, *brindza* 'juhtúró' < укр. бринза, 'kozák' < укр. козак, *pesztunka* 'dada' < укр. пестунка, *topolya* 'nyárfa' < укр. тополя і т.д.

Українізми брали участь у творенні нових слів. Наприклад, *haluska* 'tészta' (< укр. галушки), яке має безліч похідних слів: *haluskás* 'той, хто любить галушки', *haluskalé*, *haluskaleves* 'суп з галушками', *haluskatészta* 'тісто для галушок', *felverthaluska* 'рвані галушки на яйцях', *gyurothaluska* 'різані галушки', *lekvároshaluska* 'галушки з повидлом', *káposztáshaluska* 'галушки з капустою', *mákoshaluska* 'галушки з маком', *krumplihaluska* 'рвані галушки з тертої картоплі', *tejbekaluska* 'молочний суп з галушками' *papírhaluska* 'паперові галушки' (їх обіцяють дітям, які мають погані оцінки в школі). Від деяких східнослов'янізмів утворені деривати, наприклад, від дієслова *brizgál* укр. 'бризкати', рос. 'брызгать' утворено такі похідні: *bebrizgál*, *összebrizgál* 'забризкати', *szíjjelbrizgál* 'розбризкати', *brizga*, *brizgás*, *brizgálás* 'розбризкування'.

Українізми ввійшли і до фразеологічної системи досліджуваних говірок. Для прикладу: *hett veled* (пор. укр. *геть з тобою*); *olyan rizsi, hogy szinte világít* (пор. укр. *такий рижий, що аж світиться*); *sós, mint a ropa* (пор. укр. *солений, як ропа*).

Зафіксовані у досліджуваних говірках фразеологізми автор поділяє на дві групи: 1) усі компоненти фразеологічної одиниці запозичені з української, наприклад, *nekrics nevolaj* (пор. укр. *не крич, не волай*), *ruszka vira tverda vira* (пор. укр. *руська віра – тверда віра*), *jaki jeden, taki druhi* (пор. укр. *який єден, такий другий*). До другої групи науковець відніс фразеологізми, до складу яких входять і гунгаризми: *pijте kicsi pálinku, repeszite béles* ‘*igyon egy kis pálinkát, vegyen bélest*’ (пор. укр. *пийте трохи горілки, беріть листкове містечко*), *pojте, Szarka, jiszti hurka* ‘*jöjjön Szarka, hurkát enni*’ (пор. укр. *іди́ть, Сарко, їсти ліверну ковбасу*).

Українські запозичення є і в різних формах вітань, побажань, наприклад, *Dobre ráno* ‘*Jó reggelt*’ (пор. укр. *Добрий ранок*); *Dobri vecser* ‘*Jó estét*’ (пор. рос. *Добрый вечер*, укр. діал. *Добри вечер*); *Krisztosz voszkresz!* ‘*Krisztus feltámadt*’, (пор. укр. *Христос воскрес*); *Dáj bozse szerencse* ‘*Adj, Istenem, szerencsét*’ (пор. укр. *Дай, Боже, щастя*). Українізми ввійшли і до ономастичної системи – антропонімів, зоонімів та топонімів. На думку І. Ковтюка, ці запозичення є важливими елементами лексики угорської мови, а також допомагають у вивченні історії, історичної географії та етнології краю. Серед мешканців регіону є такі, які вважають себе угорцями, українською мовою не володіють, проте мають українські прізвища, наприклад, *Horbács* < *Горбач*; *Holovácska* < *Головачко*; *Kacsur* < *Качур*; *Kótyuk* < *Ковтюк*; *Lelekács* < *Лелекач*; *Lizák* < *Лизак*. Поширені і клички тварин: *Riska* < *Рижка*; *Misu* < *Мишу*; *Bodri* < від рос. *бодрый*, а також назви топонімів: *Osztró* < *острів*, *Bereznek* < *березник*, *Horka* < *горка*. Беручи до уваги фонетичну структуру угорського топоніма *Osztró*, більш імовірним є запозичення його з російського *остров*.

Найбільш інтенсивно східнослов'янський вплив на лексику ужанської угорської говірки виявлявся в радянські часи. Запозичення цього періоду учений відносить до таких тематичних груп: 1) лексика, пов'язана з установами радянської влади: *vikonkot* < *виконком*, *finviguil* < *фінвідділ*; 2) лексика, пов'язана з промисловістю та сільським господарством: *holova* < укр. *голова колхозу чи совхозу*, рос. *голова колхоза или совхоза*; *zmina* < *зіміна*; 3. лексика, пов'язана з діловодством: *zajáva* < *заява*; *zavidujucsi* < рос. *заведующий*; 4) побутова лексика: *hrecska* < укр. та рос. *гречка*, *visivánka* < *вишиванка*; 5) лексика, пов'язана з торгівлею: *csájna* <

чайна; *molocsárnya* < *молочарня*; б) лексика, пов'язана зі школою та освітою: *csodennik* < *щоденник*; *gyitszád* < *дитсад*.

Українські та російські аббревіатури коротші від угорських відповідників, тому їх використовувати було зручніше, наприклад, *szilpóu* < укр. *сільпо* (пор. уг. 'községi fogyasztási szövetkezet'), *finvigyil* < укр. *фінвідділ* (пор. уг. 'pénzügyi hivatal').

У четвертому розділі дисертації ідеться про питання фонетичної та морфологічної адаптації українізмів. У процесі адаптації голосних наявні як короткі, так і довгі голосні, а також дифтонги: *o* (~*ó*) ~*a* ~ *óu* (*mòrkóu* < *морква*), а більшість м'яких приголосних стверділи: *ráska* < *ряска*, *kircs* < *купець*, *raszkuhnyica* < *паскудниця*.

Щодо приналежності запозичених лексем до певних частин мови, то виявлено, що найбільшу кількість запозичень складають іменники (172 слова), які, адаптувавшись, підлаштувавшись до морфологічної системи мови-реципієнта, втратили категорію роду. Іменники категорії *pluralia tantum* закріпилися у формі однини: *piroha* < укр., рос. *пирого*. Іменник *gyidu* < *діду* засвоївся у формі кличного відмінка. Деякі дієслова наказового способу вживаються в ролі вигуків: *csekaj* < *чекай*, *probujte* < *пробуйте*, *kostujte* < *коштуйте*. Зафіксовано 31 дієслово, які адаптувалися до морфологічної системи мови-реципієнта, позбувшись слов'янських суфіксів та флексій. Здебільшого засвоєні дієслова набули притаманний угорській мові суфікс *-l*: *brinkál* < укр. *бринькати*, *brizgál* < рос. *брызгать*, *cserpál* < *черпати*, *drimál* < *дримати*.

Деякі українізми закріпилися в угорських говірках як вигуки: *bisztra* < рос. *быстро*, *bozse* < укр. *Боже*, *nedajbozse* < укр. *не дай Боже* 'ne adj isten'; а також як прислівники: *nyigdasoha* < *нігдашога*, *hett* < укр. *геть*; як частки: *dobri* < *добре*.

У додатках до дисертації вміщено тлумачно-етимологічний словник 247 слів, які, на думку автора, є українізмами ужанської угорської говірки або ж ввійшли до неї через посередництво українських говорів. Серед них 142 лексеми зафіксовано вперше, а 105 вже раніше виявлені Іштваном Кнежою, Емілом Балецьким та Петром Лизанцем.

Загалом, можемо стверджувати, що дисертація Іштвана Ковтюка написана на високому науковому рівні. Він виконав глибокий аналіз українізмів ужанської угорської говірки.

Результати цього дослідження стануть у пригоді мовознавцям, історикам та етнографам.

Упродовж кількох років Іштван Ковтюк брав участь у збиранні матеріалу для «Загальнокарпатського діалектологічного атласу» (1989–2003), а також до словника закарпатських угорських говорів (словникові статті представлені в журналі «Acta Hungarica»). Неабиякого значення набули науково-популярні статті ученого з культури угорської мови, а також переклади художніх творів з української, російської, удмуртської і татарської мов угорською, розміщені на сторінках місцевих газет і журналів. У 1982 році побачила світ книга «*Magyar helyesírási tanácsadó*» (Порадник з угорського правопису) (Kótyuk 1982). Статті, що стосуються проблем культури угорської мови, а також особливостей закарпатських угорських говорів, зібрано у виданні під назвою «*Anyanyelvünk peremén*» (На витоках рідної мови) (Kótyuk 1995).

Окрім наукової діяльності, Іштван Ковтюк наполегливо працював і в освітній царині, зокрема, із 1971 року створив 16 підручників з угорської мови для загальноосвітніх шкіл Закарпаття (деякі кілька разів перевидувалися), затверджених Міністерством освіти і науки СРСР, пізніше України для 4–11 класів (перелік див. Bárány–Gazdag 2016). Таким чином, кілька поколінь угорськомовних школярів Закарпаття вивчали рідну мову саме за підручниками, укладеними Іштваном Ковтюком. У 2005 році разом із групою фахівців учений уклав програму з угорської мови, угорської та зарубіжної літератури для загальноосвітніх шкіл з угорською мовою навчання. Для студентів вищих навчальних закладів були корисними методичні вказівки науковця для вивчення історії та синтаксису угорської літературної мови, а також збірник вправ і завдань з граматики угорської мови тощо.

У 2000 році Іштвана Ковтюка запросили на кафедру української та русинської філології Ніредьгазької вищої школи головним співробітником при укладанні шеститомної бази даних українсько-угорського словника (Udvari 2000–2003) та двотомного угорсько-українського словника (Udvari 2005–2006), головним редактором якого є Іштван Удварі. Окрім цього, Іштван Ковтюк є головним редактором угорсько-українського (Kótyuk 2006) та співредактором українсько-угорського (Bárány–Csernicskó–Dzsanda et al. 2008) словничків.

2.7.3. Бібліографія з проблем угорської діалектології та українсько-угорських міжмовних контактів

- Kótyuk István: A lakóház és a porta a századközi Ráton. *Acta Beregsasiensis* 2 (2001): 119–126.
- Kótyuk István: Az ige ragozásrendszere az ungi nyelvjárásban. In: Beregszászi Anikó, Csernicskó István (szerk.): *Tanulmányok a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról*. Ungvár, 2004. 11–19.
- Kótyuk István: Az ö-zés estei az ungi nyelvjárásban. In *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. Budapest–Szeged, 1993. 1339–1342.
- Kótyuk István: Az ungi nyelvjárás névszótő-rendszere. In: Kálmán Béla, Sebestyén Árpád (szerk.): *Magyar Nyelvjárások XXII*. Debrecen, 1979. 27–37.
- Kótyuk István: Népi növényismeret és növénytani szókincs Ráton. In: Dupka György, Fejes János, Tirkánics Gabriella, Réthyné Bulecza Rozália (szerk.): *Az Ungvári Hungarológiai Intézet tudományos gyűjteménye*. Ungvár–Budapest, 1993. 75–93.
- Kótyuk István: Stílusfestő ukrán jövevényszavak az Uzs-menti magyar tájnyelvben. In: *A magyar nyelvészek II. Nemzetközi Kongresszusa* (Előadás-vázlatok). Szeged, 1972. 30–31.
- Ковтюк И. Ö-кание в ужанском венгерском говоре. – XVII Всесоюзная венгерская конференция финно-угроведов. Языкознание (Тезисы докладов). Устинов, 1987. 34–38.
- Ковтюк И. Диалектные лексические словакизмы в ужанском венгерском говоре Закарпатья. In *Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции финно-угроведов*. Ужгород, 1977. 34–35.
- Ковтюк И. Лексические латинизмы как дубляжи традиционных венгерских слов в венгерских говорах Закарпатья. In *Совещания по диалектологии и истории языка (современная лингвистическая география и проблемы взаимодействия языковых уровней в процессе истории языка)* (Тезисы докладов). Ужгород, 1984. 163–164.
- Ковтюк И. Лексические украинизмы в «Словаре венгерских говоров Закарпатья». In: *Тезисы докладов республиканской конференции по украинскому языку*. Ужгород, 1978. 180–181.

- Ковтюк І. Лексическіе українізми, зв'язанні з названнями і вирощиванням рослин в ужанському венгерському говорі Закарпаття. In: *Словарний склад українського мови в його зв'язках з сусідніми слов'янськими і неслов'янськими мовами* (Тезиси доповідей). Ужгород, 1982. 130–131.
- Ковтюк І. Слов'янізми в венгерському говорі села Ратовці Ужгородського району. In: *Всесоюзна конференція по фінно-угроведенню*. Тезиси доповідей і повідомлення. Йошкар-Ола, 1969. 40–42.
- Ковтюк І. Слов'янські взаємодії в побутовій лексиці венгерського говора Ужгородського району. In: *Тезиси доповідей і повідомлення до ХІХ наукової конференції професорсько-викладацького складу УжГУ*. Ужгород, 1965. 73–77.
- Ковтюк І. Собственно інфінітивні пропозиції в ужанському венгерському говорі Закарпатської області УРСР. In: *Тезиси 16-ї Всесоюзної конференції фінно-угроведів*. Сиктивкар, 1979. 44.
- Ковтюк І. Зв'язок дієслова в венгерських говорах низов'я річки Уж. In: *Слов'янсько-венгерські міжмовні і літературні зв'язки*. Науково-тематичний збірник. Ужгородський державний університет. Ужгород, 1970. 89–98.
- Ковтюк І. Українізми в венгерському говорі низов'я річки Уж Закарпатської області (лексика, зв'язана з названнями фізических і психических особливостей людини). In: *Вопросы фінноугроведения. Языкознание*. Саранск, 1972. 92–97.
- Ковтюк І., Пердук І. Неасимілірованні українізми в ужанському венгерському говорі Закарпаття. In: *Тезиси доповідей Всесоюзної наукової конференції фінно-угроведів*. Ужгород, 1977. 92–93.

2.8. Іштван Удварі

Іштван Удварі – багатогранна особистість. Залишив невмирущу спадщину, що житиме довгі віки й працюватиме на угорську та слов'янську філологію, а також історичну науку (Німчук 2011: 44).

2.8.1. Життєвий шлях і освітянська діяльність

Іштван Удварі народився 14 липня 1950 року в селі Торньошпалца Саболч-Сатмар-Березької області. Загальноосвітню школу закінчив у селі Еперйешке (тут і виріс), а середню в сусідньому селі Мандок. У 1975 році здобув вищу освіту в Дебреценському університеті Лайоша Кошута за фахом «історія та російська філологія». Після закінчення університету до 1978 року працював учителем гімназії в місті Кішварда. Починаючи з 1978 року, працював в Ніредьгазькому університеті (до 2000 року заклад мав назву Педагогічний інститут ім. Дьєрдя Бешенєї, відтак Ніредьгазька вища школа, з 2016 року – Ніредьгазький університет), пройшовши всі ієрархічні ступені, з 1989 року на посаді професора. У 1997 році одержав професорську стипендію імені Сечені.

У Педагогічному інституті ім. Дьєрдя Бешенєї спочатку працював викладачем російської мови та літератури. За його ініціативи була створена кафедра української і русинської філології в Ніредьгазькій Вищій Школі, де, починаючи з 1993 року, студенти мають можливість здобувати диплом українського філолога. До 1999 року кафедра мала статус інститутської, завдяки старанням професора Удварі у 2000 році акредитована Угорською акредитаційною комісією як університетська кафедра. «Історичною заслугою І. Удварі є заснування чи не першої в повоєнній Угорщині вишівської кафедри, де українській мові відведено належне місце», – так оцінив діяльність Іштвана Удварі Василь Васильович Німчук (2011: 40). Зусилля професора Удварі колеги схвалювали: «кафедра української і русинської філології є центром гунгаро-рутеністичних досліджень і має популярність як в Угорщині, так і за її межами. Засновник кафедри української та русинської філології Іштван Удварі таким чином створив один з найбільших центрів української та русинської культури в Угорщині» (Abonyi–Zoltán 2010: 9).

З 1990 до 1992 року Іштван Удварі обіймав посаду проректора з наукової роботи в Педагогічному інституті ім. Дьєрдя Бешенєї. Він був одним із основоположників мовознавчої докторської школи гуманітарного факультету Будапештського університету ім. Лоранда

Етвеша. З 1997 року член редакційної колегії журналу *Kárpáti Minerva*, а з 2001 року – славістичного часопису Академії наук Угорщини *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. З 1990 до 1994 року І. Удварі був головним редактором наукового видання Ніредьгазького педагогічного інституту ім. Дьєрдя Бешенеї *Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis*. Вчений був засновником та редактором наукових видань *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia*, *Vice Versa*, *Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae* і *Glossarium Ukrainicum*.

2.8.2. Наукова діяльність: лексикографія, українсько-угорські міжмовні контакти

Науковою роботою Іштван Удварі зацікавився ще в студентські роки. У 70-их роках почав досліджувати угорські лексичні запозичення у мові бачвансько-сримських русинів. Результати цієї розвідки лягли в основу його магістерської роботи. У 1987 році захистив кандидатську дисертацію. Незабаром ця праця вийшла друком⁹¹ (Udvari 1995). Дослідник зазначає, що у бібліотеках та архівах північно-східної Угорщини зберігаються друковані та рукописні документи русинської писемності XVII – XVIII ст. Серед цих джерел є наукові праці, літургічні тексти, офіційні документи. Виявлення фонетичних, лексичних, морфологічних та орфографічних особливостей кирилических русинських рукописів XVIII ст. стало об'єктом дослідження І. Удварі. З огляду на те, що І. Удварі, окрім філологічної освіти, був за фахом і істориком, то мав на меті розглянути історичні обставини появи знайдених ним рукописів, виявити ті екстралінгвальні фактори, які вплинули на мовні особливості кирилических рукописів. Частина досліджених рукописів створена на території сучасного Закарпаття, інша – у північно-східній низовинній частині Угорщини, зокрема, офіційні документи русинських парохів Андрія Бачинського, Івана Копчая та Григорія Тарковича, які у час написання документів були деканами або архідеканами. Більшість створених на території сучасного Закарпаття рукописів (авторами яких є єпископи: Георгій Бізанцій,

⁹¹ Рецензію на видання написав А. Золтан (Zoltán 1997: 61–63).

Юрій Гаврило Блажовський, Михайло Ольшавський, Іван Брадач, Андрій Бачинський) належать до Мукачівської греко-католицької єпархії. Автор вперше робить спробу аналізу правописних норм офіційних документів літургічної церковнослов'янської мови, літературної староукраїнської (руська мова, проста мова) і карпаторусинської народної мови у тій формі, як вони використовувалися у XVIII столітті.

Зміст видання складається з п'яти великих об'єднаних між собою розділів, а саме: класифікація рукописних джерел; дані про різновиди письма (півустав і скоропис); мовний аналіз пам'яток; бібліографія рукописних джерел; список використаної літератури. У передслові І. Удварі подає етноніми на позначення східнослов'янського населення, яке проживало на території Угорського Королівства (самоназва *rusznák, ruszin* 'руснак, русин'), зокрема, *руський, угороруський, русин, руснак, рутен, карпаторуський, карпатоукраїнець, українець* (Udvari 1995: 2–4). Сам дослідник з огляду на аналізований історичний період найчастіше вживає етнонім *русин, рутен*, які є угорськими відповідниками латинського *ruthenicus*.

Класифікація рукописних джерел дає чітку картину про види офіційних документів аналізованого періоду. Серед досліджених документів є штатути, універсали, протоколи, реєстрові книги, договори, квитанції, переписах, каталоги, заповіти, протоколи, листи, свідоцтва, довідки, переклади, грамоти. Список документів налічує близько 240 рукописних одиниць. І. Удварі не просто класифікує, а глибоко аналізує усі види документів. Далі переходить до розгляду та наукового вивчення русинських рукописних пам'яток аналізованого періоду, написаних скорописом: вивчає фонетичну систему, особливості скорочених написань, позначення чисел, а також відображений у графіці скоропису вплив угорської мови.

Найбільший за обсягом розділ присвячений аналізу мови пам'яток, зокрема фонетичних, лексичних та морфологічних особливостей (Udvari 1995: 30–90). У розділі про лексичні особливості пам'яток наголошено, що у договорах, переписах та листах значно більше діалектних елементів, ніж у штатутах та універсалах. Виявлено численні приклади латинізмів та

гунгаризмів (перша група успадкована із староукраїнської літературної мови, а друга – з народнорозмовної мови). Частина латинізмів пов'язана із проведенням церковної служби, релігійним вченням, організацією церковної справи та керівництвом церквою (наприклад, *сакраментъ, казусъ, министрвати, сентенцію, реверенда, визита, штатута, куренсь, презвитерь*). Більшість діалектизмів поширена на всій території Закарпаття, серед них є чимало лемкізмів. Наявність полонізмів І. Удварі пояснює вкрапленням їх із староукраїнської літературної мови або ж із лемківських говірок. Подає полонізми, які проникли із староукраїнської літературної мови, до прикладу: *(пре)велебный, капланъ, покута, малженство, повинуватый, притомный, недбалство, неоумиетный, заздростъ, моцностъ, ростропностъ, обжержство, цнота* та ін. (Udvari 1995: 85–86). У кінці XVIII ст. кількість освічених парохів зросла, через це зменшилася частота вживання народнорозмовних елементів, зокрема угорських і словацьких запозичень.

Лексичні елементи народнорозмовної мови дослідник відносить до таких тематичних груп: сільське господарство, землеробство, одяг, одиниці вимірювання, назви грошових одиниць, побут, назви страв, назви спорідненості та свояцтва, назви осіб за видом діяльності (до прикладу: *телекъ* 'швидкий', *фейса* 'сокира', *кертъ* 'сад, город', *бочкора* 'незграбне незручне взуття', *ручники* 'рушники', *лайбикъ* 'жилет', *покровецъ* 'ковдра', *фрыштикъ* 'сніданок', *ришкаша* 'рис', *фляшкы* 'пляшки', *олмарія* (арх.) 'кухонні меблі, у яких тримали посуд', *фїовка* 'шухляда', *свашка* 'сваха', *кочишь* (арх.) 'кучер на бричці', *жидовка* 'єврейка', *соллабировъ* 'справник', *баба* 'стара жінка', *югась* 'вівчар'). Він зазначає, що серед діалектизмів чимало гунгаризмів. Перераховує лише ті, які не проаналізовані у працях Ласло Деже, наприклад: *бочкора* 'незграбне незручне взуття', *жачков* 'кисет (для тютюну)', *фїовка* 'шухляда', *капча* 'застібка', *цидулка* 'папірець', *олмарія* 'кухонні меблі, у яких давно тримали посуд', *погарь* 'склянка', *таркастый* 'плямистий', *мента* 'м'ята', *теметувъ* 'кладовище' та ін. (Udvari 1995: 89).

Виконавши ретельний мовний аналіз пам'яток згаданого періоду, І. Удварі робить висновок: у документах першої

половини XVIII ст. домінують діалектні риси та елементи староукраїнської літературної мови, спостерігаються стійкі поєднання української офіційної мови (це свідчить про вплив польської мови). У 50–60-і роки простежується синтез народних і літературних елементів. Останніми представниками цього напрямку, згідно з розвідками Удварі, були Михайло Ольшавський та Іван Брадач. У 70–80-і роки домінують норми церковнослов'янської мови, з'являється вплив російської мови. Вживання неунормованої церковнослов'янської мови прослідковується у джерелах, підготовлених в канцелярії Андрія Бачинського попри те, що серед керівників русинської церковної і культурної політики церковнослов'янська мова мала статус літературної. Офіційні документи та циркулярні листи, які з'явилися в канцелярії Бачинського, вважали зразками норми літературної мови. Саме ці мовні традиції (Удварі вживає термін «карпаторусинське язичіє») стали зразком для наслідування. Використання карпаторусинського язичія, підсумовує Удварі, бере свій початок від письмової практики канцелярії А. Бачинського (Udvari 1995: 5). Дослідник зауважує, що в кінці XVII – на початку XVIII ст. поняття «скоропис» було близьким до поняття «нелітературна (некнижна) мова». У цей час графічні, орфографічні та граматичні особливості нової російської літературної мови проникають у практику скоропису початку XVIII ст. Ця карпаторусинська скорописна офіційна писемність мала вплив на графіку, орфографію та мову друкованих книг, зокрема виданих у 1770-их роках урбарій, створених у кінці 1790-их роках букварів, а також на катехізис 1801 року (там само, 6).

Лексикографічна діяльність Іштвана Удварі розглядається в окремому розділі.⁹²

2.8.3. Внесок у реабілітацію наукової спадщини

Антонія Годинки

З огляду на багатогранність наукових зацікавлень, на початку 90-х років одним із першочергових наукових завдань кафедри української та русинської філології Ніредьгазької вищої школи

⁹² «Новий етап у розвитку українсько-угорського та угорсько-українського словникарства (з середини XX століття до наших днів)».

(тепер – Ниредьгазький університет) І. Удварі планував віднайти рукописну спадщину видатних діячів науки і культури Закарпаття, на довгий час вилучених із наукового обігу, зокрема спадщину Антонія Годинки та Гіадора Стрипського, донести їх до наукової спільноти, об'єктивно оцінити їх.

Вагомий внесок у реабілітацію наукової діяльності вченого Антонія Годинки належить саме професорові І. Удварі (Удвари 2010). Антоній (Антал) Годинка (уг. *Hodinka Antal*) (псевдоніми Антоній Романув, Сокирницький Сирохман, Сокирницький Сиротюк) (1864–1946) – відомий історик,⁹³ філолог, фольклорист, публіцист, педагог⁹⁴. Народився 1864 року в селі Ладомирів (уг. *Ladomér*) комітату Земплінь (тепер – територія Словаччини) у сім'ї греко-католицького священника. Закінчив школу в селі Сокирниця (уг. *Szeklence*), потім навчався в Мукачівській духовній семінарії, згодом – у Будапештському центрі теологічної семінарії. Саме тут почав цікавитися історією, на філологічному факультеті Будапештського університету слухав лекції з історії та слов'янської філології. Окрім рідної, русинської, й угорської мови, володів ще мовою літургії своєї Церкви, церковнослов'янською, а також російською, сербською, польською, словацькою, французькою, а також латинською і німецькою.

Певний час був працівником бібліотеки Угорського національного музею, де займався систематизацією слов'янських рукописних книг.⁹⁵ 1889 року направлений в Австрійський історіографічний інститут, де вивчав, зокрема, палеографію та слов'янську філологію, став учнем усесвітньо відомого славіста Ватрослава Ягича та Франтішека Пастрнека.⁹⁶ Під впливом професора Ягича Годинка став цікавитися сербами та іншими слов'янами, у своїх історичних працях послідовно застосовував

⁹³ Дані з біографії та перелік деяких праць подано в Енциклопедії історії України (Відянський–Герасимова 2004: 133).

⁹⁴ Життєвий шлях та список рукописних праць, які зберігаються у бібліотеці Угорської академії наук, детально описав І. Удварі (Udvari 1991: IX–XXIII).

⁹⁵ Перші друковані праці про русинів з'явилися у 1896 р. та 1900 р. Вони ввійшли до серіалу книг «Австро-угорська монархія у писаннях та картинах» і написані народною та угорською мовами (Udvari 1992б : 7).

⁹⁶ Не випадково К. Шовш назвав А. Годинку не тільки істориком, а й мовознавцем (Soós 1995: 65).

філологічний чинник (Sziklay 1978: 225; Удвари 1994: 149–150). У Відні познайомився з директором архіву єдиного австро-угорського міністерства фінансів, відомим угорським славістом Лайошем Таллоці, який залучив Годинку до багатогранних досліджень (дет. про це Perényi 1965: 1403). За рік Годинка став бібліотекарем Віденської імператорської та королівської Фідеїкомісної бібліотеки. Одне з його основних дослідницьких завдань – написати історію свого рідного краю, адже в той час вона була практично не вивченою. З цією метою почав збирати матеріали з архівів Угорщини та Відня. Виявилось, що знайдені дані були майже винятково релігійними, адже, починаючи з XV століття, зосереджувалися навколо Мукачівської греко-католицької єпархії. Відтак було видано фундаментальну працю «Історія мукачівської греко-католицької єпархії» (Hodinka 1909)⁹⁷ та «Архів Мукачівської греко-католицької єпархії. Т. 1.» (Hodinka 1911).⁹⁸ 1918 року видано працю «Додатки до історії Ужгородського замку і міста Ужгорода» (Hodinka 1917). А. Годинка займався і вивченням історії кириличного друку в Угорщині (Hodinka 1890: 106–126).

Збереглося чималий архівних матеріалів, які зібрав А. Годинка, про історію рідного краю,⁹⁹ його економічне та суспільне життя. Однак видати цей цінний і великий за обсягом матеріал йому не вдалося (Udvari 1992б: 8–10; Soós 1995: 64).

У 1905 році на історико-філологічному факультеті Будапештського університету А. Годинка захистив габілітаційну роботу на тему «Історичний огляд відносин Угорщини із сусідніми південно- і північнослов'янськими державами до 1526 року». Відтак став професором Пожоньського (тепер – Братислава) університету. У 1933 року став дійсним членом Угорської академії наук. Працював у Пожоньському та Печському університетах; між 1923 та 1934 роками був завідувачем кафедри загальної історії. У 1918–1919 рр. та 1926–1927 рр. обіймав посаду декана історико-філологічного факультету, у 1932–1933 рр. – ректор Печського

⁹⁷ Видання було нагороджено премією Угорської академії наук.

⁹⁸ Перелік інших видань, пов'язаних з історією Греко-Католицької Церкви, подано у статті Калмана Шовша (Soós 1995: 63–64).

⁹⁹ Як відомо, А. Годинка дбав про те, щоби праці інших авторів про життя, побут і культуру русинів були опубліковані й угорською мовою (Udvari 1992б: 8).

університету. Між 1941–1943 рр. очолював Подкарпатське общество наук.¹⁰⁰ Як його голова,¹⁰¹ А. Годинка вважав за необхідне підтримати культурні надбаня народів, які живуть на території Угорщини, передовсім донести до широкого загалу культурні надбаня русинів (Годинка 1941: 4–5).

Із приєднанням Закарпаття до Радянського Союзу, із заборонаю діяльності Греко-Католицької Церкви на довгі десятиліття зазнала забуття діяльність А. Годинки, а коли і згадувалася, то винятково в негативному контексті¹⁰² (дет. про це див. Soós 1995: 63–67; S. Benedek 2000: 293). Водночас в Угорщині відгукувалися хвалебно, даючи об'єктивну оцінку діяльності (див., напр., Holub 1945: 305–306; Babics 1964: 1147–1148; Perényi 1965: 1403–1405; Sziklay 1978: 223–226).

Наукова спадщина А. Годинки вельми багата й різнобічна. Реєстр наукових праць налічує понад 200 найменувань. Бібліографія А. Годинки вміщена у «Загальній бібліографії Подкарпаття» (Лелекач–Гарайда 1944) та виданні „Hodinka Antal emlékkönyv” (Книга присвячена Антонію Годинці), укладеною Тіборне Ковач (Kovács 1993: 405–428). В Угорщині спадщина А. Годинки стала доступною для вивчення та дослідження у середині 60-х років ХХ століття, коли рукописну колекцію, яку систематизував історик Йозеф Перені, було передано відділу рукописів Угорської академії наук.

Велику кількість рукописного матеріалу опрацював, систематизував і опублікував І. Удварі, започаткував серію видань, присвячених аналізу й оцінці діяльності А. Годинки (Udvari 1993б).

Відомо, що впродовж десятиліть у місцях свого перебування (у селах Хустщини, Міжгірщини та Тячівщини) А. Годинка записував

¹⁰⁰ Перелік публікацій Подкарпатського общества наук подано у виданні М. Капралія (Капраль 2002).

¹⁰¹ А. Годинка відомий як прихильник запровадження живої народної мови в літературному ужитку (Черничко–Фединець 2014: 171). А. Годинка був добрим знавцем закарпатського діалекту і користувався у-кальним говором (Німчук 2017: 17).

¹⁰² Наукова спадщина зберігалася у закритому фонді наукової бібліотеки Ужгородського державного університету (приміщенні колишньої єпископської резиденції) серед «особливо небезпечної політичної і релігійної літератури» (Soós 1995: 64–65).

пісні¹⁰³ різних жанрів, однак задум видати їх не реалізовано. З ініціативи Іштвана Удварі із залученням науковців, поціновувачів спадщини Годинки, з'явилося видання «Сто наших співанок»¹⁰⁴ (Годинка 1993), яке містить такі жанрово-тематичні групи пісень: співацькі, гусяцькі, любовні, весільні, сумні, вівчарські, розбійницькі, солдатські, заробітчанські, колядки, коломийки тощо¹⁰⁵. Леся Мушкетик наголосила, що книга Годинки є свідченням невмирущості народної традиції (Мушкетик 2017: 151).

Частину рукописного матеріалу виявив, класифікував і видав І. Удварі 1992 року (Udvari 1992a). Матеріалам передує розділ, який І. Удварі написав українською та угорською мовами, про життєпис і діяльність А. Годинки. Тут уперше детально розглянуто основні епата його життя. Матеріали зі спадщини Годинки представлено мовою оригіналу: угорською та тогочасною живою народною, мовою тогочасних угорських русинів, зокрема про роль Святого Іштвана в історії Угорщини, дані до історії русинів 1848–49 рр. Представлено історію податкової системи (податки населення священникам): на основі архівних документів виявлено, у яких селах в XVI–XVII ст. служили греко-католицькі священники (у кінці XVI ст. – близько 650 священників). Тут наявні привітання, виголошені на засіданнях Подкарпатського общества наук, дані з історії Токайського замку до 1603 р. Беручи за основу виданий у Кошицях казначейський звіт 1571 р., А. Годинка подав переклад народною мовою латиномовного тексту, у якому мовиться про те, що в Угорщині русини та представники інших національних меншин, як і угорці, мали однаковий розмір податків, тобто не відбулося пригноблення русинів як національної меншини (там само, 60–67).

Вивчаючи рукописну спадщину А. Годинки, дослідник виявив, що той у 1943–45 рр. мав на меті підготувати до видання переписані ним кириличні документи (обсяг близько 500 сторінок), однак хронологія систематизованих документів порушилися. Через це І. Удварі додав лише частину вступу та кілька кирилических

¹⁰³ До видання «Літературне Закарпаття у XX столітті» ввійшов А. Годинка як фольклорист (Хланта 1995: 155–156).

¹⁰⁴ Одразу після появи з'явилася рецензія (Voight 1994: 374).

¹⁰⁵ Детальний аналіз видання подано в післямові Ю. Туряниці (1993: 147–161) та монографії Л. Мушкетик (2017: 150–151).

документів (там само, с. 79–95). У вступі Годинка зазначає: «...сесі документи искључивно на церковно-славянском языкѣ и нашим говором писані и то так, же І-ша и ІІ-га часть май придержуея ид церковно-славянскому языку, хотяй и во них находятя позамишані слова нашої бесіды, покі во ІІІ-ой части поміщених письмах переважит наша бесіда церковно или общее славянський язык» (там само, с. 80). Варто зазначити, що саме Годинка привернув увагу Алексея Петрова, а відтак Гіадора Стрипського до вивчення Гукливського літопису (1660 р.) (там само, 94).

Закінчує видання стаття А. Годинки під назвою «А mai kárpátaljai ruszinok története» («Історія сучасних подкарпатських русинів»), якій передує стаття І. Мегели «Русини й угорці: спільність долі (до постановки питання)»¹⁰⁶ (там само, 183–190). Основна тема статті А. Годинки – об'єктивне представлення історії краю, який сьогодні називається Закарпаттям, на основі архівних матеріалів наукове обґрунтування теорії про час переселення русинів на територію їх сучасного проживання.

Як бачимо, І. Удварі опрацював великий за обсягом рукописний матеріал А. Годинки, який містить важливу з погляду історії та мови інформацію.

У 2000 р. Іштван Удварі видав репринт праці Годинки «Утцюзнина, газдуство и прошлость южнокарпатських русинувъ» (Будапешт, 1923)¹⁰⁷, написаної тогочасною народною мовою, рукопис якої зберігається в бібліотеці Угорської академії наук (Годинка 1923).¹⁰⁸ Післямова, авторства І. Удварі, має назву «Антоній Годинка – велика постава русинської історіографії» (там само, 4–21).

Продовженням реабілітації наукової спадщини А. Годинки стала організована в 1993 р. греко-католицьким Богословським інститутом св. Атанасії та Ніредьгазькою вищою школою наукова конференція «Життя і діяльність Антонія Годинки» (Ніредьгаза, 16–17 червня 1993 р.). Як результат, за редакцією І. Удварі вийшли друком два збірники наукових праць.

¹⁰⁶ Саме Мегела пропонував надрукувати цю статтю Годинки, узятую з архіву і представлену широкому загалу вперше.

¹⁰⁷ Мовний аналіз видання виконав С. Панько (1993: 5–20).

¹⁰⁸ Видання вийшло ще угорською, англійською та французькою мовами.

Перший з (Udvari 1993a) містить вісім статей, авторства Сергія Панька, Василя Ороса, Юрія Туряниці, Іштвана Арпи, Олега Лещака, Іштвана Удварі, Любиці Баботи та Калмана Кіша. У статті «Проста народна мова у літературній обробці Сокирницького Сирохмана» (там само, 5–20) С. Панько зосередив увагу на представленні особливостей мови і стилю видання А. Годинки «Утцюзнина», зокрема на лексичних, правописних, морфологічних, словотвірних особливостях. Детально проаналізувавши ці цінні тексти, С. Панько висновує: «Розглянуті лексичні та стилістичні особливості прози Антонія Годинки свідчать про багаті виражальні можливості простої народної мови, яка за примхою долі на довгий час опинилася поза великими культурними материками. Одним із помітних речників цієї мови став Сирохман із Сокирниці» (там само, 18–19). Колишній студент Будапештського університету В. Орос пропонував тему «Мовні особливості русинських творів А. Годинки, тотожні з діалектизмами с. Стебліка (Салдобош) Хустського району Закарпаття» (там само, 21–28). Лексичні, фонетичні та граматичні особливості праць автора, за твердженням Ороса, ґрунтуються на живому мовленні мешканців згадуваного села. Це пов'язано з тим, що дитинство і юнацтво Годинка провів у сільському середовищі й ознайомився з народною творчістю. В. Орос узагальнив, що багато названих мовних особливостей притаманні не лише марамороським говіркам середньозакарпатського говору, а й іншим говіркам аналізованого регіону (там само, 26). Юрій Туряниця високо оцінив етнографічну діяльність науковця, збирача пісень-колядок, його вагомий внесок не лише в українську, але й загальнослов'янську фольклористику, адже відомо, що в архіві А. Годинки зберігаються цінні зразки зібраних пісень простонародною мовою з точним дотриманням наукових вимог збирача-фольклорознавця (там само, 29–40). Іштван Арпа дослідив мелодику мови та наспівів у виданні «Пісні наших предків» (там само, 41–51). До збірника ввійшли дві мовознавчі статті Олега Лещака (там само, 53–59) та Іштвана Удварі (там само, 61–71).¹⁰⁹ Любиця Бабота у статті «Література русинів Угорщини в оцінці Антала Годинки» аналізує рукописну статтю А. Годинки „A hazai rutének irodalmának története 1918-ig” (Історія русинської літератури в

¹⁰⁹ Статті розглядатимуться при аналізі «Глаголници» А. Годинки у розділі «Початки українсько-угорського та угорсько-українського словникарства».

Угорщині до 1918 року)¹¹⁰ (там само, 73–82). Любиця Бабота висловлює своє критичне ставлення до статті: оминаючи більшість попередніх досліджень, зокрема й енциклопедичну роботу видатного угорського історика та бібліографа Йозефа Сіннеї «Magyar írók élete és munkái» («Життя і творчість угорських письменників») (Будапешт, 1891–1914 рр.), Годинка спирається здебільшого на три джерела, що «обмежило не тільки широту авторового бачення аналізованої проблеми, але також її багатогранну оцінку» (там само, 75). Далі Бабота перераховує огріхи, допущені при укладанні бібліографії (яка, на її думку, дуже поверхнева) (там само, 78–79). Вона вважає, що до теми дослідник приступив із позиції історика, а не літературознавця. Остання стаття Калмана Кіша (там само, 83–92), присвячена огляду мовних орієнтацій на Закарпатті у кінці ХІХ – на початку ХХ ст., навколо яких велася боротьба, мовному аналізу російських граматик, які з'явилися в Угорщині, а також ролі російської мови в житті Антонія Годинки.

Другий збірник (Udvari 1993б) містить вступ, 32 статті угорських та закарпатських науковців,¹¹¹ 4 доповнення і бібліографію праць А. Годинки.¹¹² У передмові редактор видання І. Удварі зазначив, що початок 90-х років – це період відкриття незаслужено забутих науковців, дослідників, митців. До плеяди таких належить історик і славіст А. Годинка (Udvari 1993б: 5–6). У шістьох статтях збірника подано факти про життєвий шлях А. Годинки, про ті чинники, які впливали на формування його особистості та світосприйняття. На основі архівних матеріалів і тогочасних публіцистичних видань Йозеф Сабов (там само, 7–16) представив заслуги Годинки як освітянина і свідчення визнання його діяльності колегами та учнями. Петер Такач та Іштван Удварі на основі архівних матеріалів підготували статтю про формування світогляду Антонія Годинки завдяки батьківському середовищу (там само, 17–62). Із 16 листів, адресованих Годинці батьком

¹¹⁰ Л. Бабота виявила, що рукописна стаття складається з восьми сторінок, а його поширений варіант нараховує 20 сторінок машинопису (там само, 73).

¹¹¹ Мова статей угорська.

¹¹² Матеріали наукової конференції «Життя і діяльність Антонія Годинки» (Ниредьгаза, 16–17 червня 1993 р.).

Романом,¹¹³ написаних між 1889–1899 рр. (тексти листів подано в додатку), перед читачами постала повна картина обставин, у яких виховувався майбутній науковець; яскраво вимальовувалася роль батька (в умовах патріархальної сім'ї) та довілля у формуванні його світосприйняття. Читаючи ці листи, ми ознайомлюємося із поглядами тогочасного греко-католицького священника, його роллю у процесі виховання своїх дітей. Із листів Романа Годинки до сина дізнаємося, що в 1890 р. до Студеного Потоку прибув, очевидно за рекомендацією сина Антона, відомий російський славіст Алексей Петров¹¹⁴ із метою збору етнографічного та мовознавчого матеріалу.¹¹⁵

На основі архівних матеріалів Аттіла Холлош ознайомив читача з віденським періодом навчання Годинки, наголошуючи на здобутих ним знаннях та навиках у Віденському університеті (там само, 65–66).

Золтан Медве подає дані із життєпису Годинки, зупиняючись детально на печському періоді життя науковця (там само, 67–86). Усіма шанований закарпатський греко-католицький священник Елемир Ортутай, колишній студент теологічного факультету, розповів Іштванові Удварі про свою зустріч із професором Годинкою, про настанови, які той давав, в основному – «залишитися вірними своїй присязі аж до смерті» (там само, 87–91).

У статті Іштвана Піріді (там само, 93–112) високо оцінено багатосторонню діяльність А. Годинки у процесі вивчення історії Мукачівської єпархії (з часу її заснування до становлення Мукачівського церковного управління 1771 р.). Учений показав

¹¹³ Роман Годинка служив греко-католицьким священником у кількох селах, зокрема: Ладомирів, Руски Грабовец, Колоница (тепер – Словаччина), та Студений Потік (сучасна назва Нижній Студений, тепер – Міжгірський район Закарпатська область). Тому автори статті подали дані про села та населення, яке проживало в них: конфесійну приналежність, сферу діяльності, економічний стан, а також перелік повинностей селян між 1771 та 1772 роками (там само, 36–47).

¹¹⁴ А. Петров привіз Романові з Москви чотири книжки, які написані церковнослов'янською. Роман легко читав і добре розумів їх, а мова газети «Нева», що виходила в Петербурзі, була зовсім не зрозумілою Романові (Udvari 1993b: 51).

¹¹⁵ Із листів до сина дізнаємося про негативне ставлення Романа Годинки, як і інших мешканців села, до Петрова, які припускали, що той доносить інформацію російській владі: «москаль злий, бо преться до чужих людей» і подібне (там само, 52).

взаємозв'язок між мукачівською та егерською єпархіями. Продовжуючи попередню тему, Іштван Челені описав зв'язок Годинки Греко-Католицькою Церквою в Угорщині, наголошуючи на дослідженнях науковця, його нездійснених планах (там само, 113–120). На основі архівних матеріалів, які зберігаються в Закарпатському обласному державному архіві, Калман Шовш дослідив до того невідоме листування (66 сторінок рукопису) А. Годинки з єпископством Мукачівської єпархії. З цих листів стало відомо про наміри науковця видати працю «Архів Мукачівської греко-католицької єпархії», які єпископство по-своєму підтримувало. Результат тридцятирічної праці вдалося видати частково – лише перший том. У статті Армошне Кіш (там само, 135–146) представлено процес становлення хустської греко-католицької церкви на основі копій архівних матеріалів А. Годинки. І. Удварі натрапив на чотири листи Романа Годинки, адресовані угорському славісту Лайошу Таллоці (там само, 147–150). У них йдеться про переживання батька за майбутнє сина та про вибори до парламенту. Вони свідчать про високу моральну культуру Романа Годинки.

Марта Фонт проаналізувала працю Годинки «Історичний огляд відносин Угорщини із сусідніми південно- і північнослов'янськими державами до 1526 року» та рукописні матеріали, які стосуються цієї теми (там само, 151–158). На основі цих праць встановлено, що Годинка мав великі заслуги у відкритті та опрацюванні джерел з історії середньовічної Угорщини. Критичні зауваження до перекладу Годинки розділів Галицько-Волинського літопису за Іпатіївським літописним зведенням подано у статті Марії Фоналки (там само, 159–165).¹¹⁶

До 1000-ліття здобуття батьківщини угорцями Угорська академія наук на основі доступних джерел запланувала видати відповідну працю. Петер Кірай у статті «Антоній Годинка та слов'янські джерела про здобуття угорцями батьківщини» (там само, 167–178) представив працю Ватрослава Ягича,

¹¹⁶ Йдеться про те, що Угорська академія наук попросила А. Годинку знайти місця у давніх східнослов'янських літописах, в яких згадується Угорщина та угорці. З цією метою була видана праця “Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai” (Hodinka 1916).

Антонія Годинки та Лайоша Таллоці, адже вони були запрошені до опрацювання слов'янських джерел на цю тему, зокрема «Житіє Костянтина (Кирила)», «Житіє Мефодія», староболгарське джерело про угорсько-болгарську війну 894–896 рр. та «Повість временних літ». Петер Кірай подекуди подає свої зауваження, подекуди критикує, доповнює цю тему чималим матеріалом, беручи до уваги різні варіанти етноніма «угорці», наводячи цитати з пропонованих джерел, закликає до нового доповненого видання цієї важливої з погляду історії угорського народу праці. На основі текстів А. Годинки, зокрема про руські літописи, у яких мовиться про Угорщину й угорців, Іштван Каллаї (там само, 179–186) дослідив законодавство періоду Арпадів, зіставивши його зі збірником правових норм «Правда роуськаа», подав приклади кримінального, договірної та спадкового права.

Серед статей назвемо ще такі: Лайоша Меньгарта «А. Годинка про російську історіографію ХХ століття» (там само, 187–192), Іштвана Д. Молнара про ставлення А. Годинки до давньої історії Польщі (там само, 193–200), Бейли Кривецькі «А. Годинка і грецькі купці в Угорщині» (там само, 201–222), Петера Кірая «А. Годинка «Чеські джерела»» (там само, 223–232). Анна Уй описала історію заселення комітату Берег волохами (румунами), про волоських воєвод, волоських та російських кенійзів в Угорщині (там само, 233–254). Серед архівних матеріалів Золтан Немет віднайшов матеріал Антонія Годинки: один варіант – чорновий рукописний, інший – чистовий, виконаний машинописом, який Годинка назвав «Думка французів про “історичний” кордон Чехословаччини» (там само, 255–261). Свою статтю Іштван Пал назвав «А. Годинка як етнограф» (там само, 263–266). Відомо, що серед рукописів Годинки знайдено запис про його наміри «зібрати, наскільки я зміг, усі слова, які зустрічаються у мовленні, прислів'ях, приказках, піснях, розвагах, колядах... У нашому краю я завжди спостерігав за мовленням чоловіків, жінок та дітей, записував собі бесіди, казки, прислів'я, приказки, пісні, колядки, поховальні і розважальні пісні» (переклад з угорської наш – Є.Б.) (Udvari 1991: XXV). Однак ці записи, крім кількох листочків, не збереглися. Збереглися лиш ті, які згодом було упорядковано та видано під назвою «Пісні наших предків» (Годинка 1993). Зміст статті Чапоне Мараці нестандартний:

авторка віднайшла велику кількість записів рецептів приготування страв (657 рецептів), які записав Годинка після виходу на пенсію (1935 рік). У процесі аналізу історії збору та написання рецептів авторка консультувалася із донькою Едітою та невісткою Ласлоне Годинкою (там само, 267–272). Калман Кіш віднайшов два листи Євменія Сабова¹¹⁷, адресовані А. Годинці (там само, 273–282). Їхній зміст свідчить про дружні стосунки. З них дізнаємося, що Годинка мав задум створити русинський історичний, етнографічний та мовознавчий журнал. Ференцне Пап Інантші дала назву своїй статті «“Герої” А. Годинки крізь призму бачення Ілони Тарталлі» (там само, 283–290). Естер Ойтозі дослідила бібліографічні дані «Змішаних записів» А. Годинки (там само, 291–293). Про першу кириличну бібліографію в Угорщині, що він створив, та про кириличне книгодрукування в Угорщині йдеться у статті Шандора Фелдварі (там само, 295–301).

У статті Петера Такач й Іштвана Удварі подано інформацію про видобування та продаж солі у Верхньотисянському регіоні в кінці XVIII ст. Автори беруть до уваги кілька рукописних заміток А. Годинки (там само, 303–324). Саме з них стало відомо, що науковець планував опрацювати історію видобування та продажу солі. У праці автори показали шляхи, якими транспортували сіль в аналізований період. На основі двох джерел зі спадщини Годинки Дьезе Віннаї помістив статтю про становище русинів між двома світовими війнами (1918–1922 рр.) (там само, 325–331). Золтан Немет віднайшов рукопис Годинки угорською мовою, який є перекладом російськомовного тексту і містить матеріали з історії чеських легіонів (там само, 333–342). Йозеф Саллаї розглядає історію Великої французької революції на основі рукописного матеріалу, створеного в середині XIX ст., який зберігав Годинка (там само, 343–348). Про створення іконостасів для православних церков у XIX ст. на Затисянщині мовиться у статті Марти Надь (там само, 349–353). Заселення русинами Угорщини у XIII ст.,

¹¹⁷ Греко-католицький священник і русофільський діяч на Закарпатті, голова Общества імені Духновича, автор праць «Русская грамматика и читанка литературного языка карпаторусскихъ» (Унгварь, 1890), «Христоманія церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ с прибавлениемъ угро-русскихъ народныхъ сказокъ на подлинныхъ нарѣчіяхъ» (Унгварь, 1893).

їхній спосіб життя, розкол Церкви у XVII ст., ідею панславізму описує Марія Фоналка та Іштван Цевек (там само, 355–362).

Закінчують збірник чотири доповнення. Роберт Сабо опрацював книжкову спадщину Антонія Годинки, яка зберігається в Інституті історії Угорської академії наук. Книжки класифіковано за місцем і мовою видання, належністю до галузі науки та місця видавництва (там само, 363–370). Із цього матеріалу випливає, що після Тріанонського договору із приєднанням північної частини Угорщини до Чехословаччини Пожонський університет було перенесено до міста Печ. Годинку запросили на посаду професора Карлового університету до Праги, але той відмовився від неї. Покинув Пожонь, залишивши там частину своєї бібліотеки (новостворений уряд, аргументуючи національними інтересами Чехословаччини, купив її за безцінь) (там само, 363). Будучи деканом, а згодом ректором Печського університету, Годинка знову зібрав чималу власну бібліотеку, яку пізніше було передано Інституту історії Угорської академії наук. Тіборне Ковач збрала до купи тексти доповідей, нотаток Годинки, указавши час і місце виголошення, їх короткий зміст (там само, 371–382).¹¹⁸ Як доповнення, І. Удварі додав перелік рукописів (усього 22 позиції) (там само, 383–385), які передав Угорській академії наук онуком Антонія Годинки лікар Ласло Годинка.¹¹⁹ Закінчують видання дві праці: перелік листувань Годинки (131 позиція), укладений Ю. Товарі, (там само, 387–404), та бібліографія наукових праць, укладачем якої є Тіборне Ковач (132 позиції), а також перелік літератури про життя та діяльність Годинки (222 позиції). У післямові наголошено на заслугах редактора І. Удварі та авторів статей (там само, 454–455).

Варто наголосити на заслугі Іштвана Удварі у виявленні та виданні «Русинсько-угорського словника дієслів» А. Годинки (Hodinka 1922).¹²⁰

¹¹⁸ Переклади русинськомовних текстів доповідей та нотаток угорською виконав І. Удварі.

¹¹⁹ Ласло Годинка у наш час визнаний в Угорщині лікар-ревматолог.

¹²⁰ Hodinka Antal: *Ruszin–magyar ígetár*. // Годинка А. *Русинсько-мадярський словарь глаголув. Глаголниця. Сбирка вєсьхъ глаголовъ пудкарпатсько-русинського языка* / собр., упор. Т. Романувъ. Ужгородь, 1922. Аналіз словника

Отже, науковців цікавить спадщина Антонія Годинки, його наукові здобутки, які не втратили актуальності. Звісно, головна заслуга належить Іштванові Удварі, який згуртував науковців Угорщини та Закарпаття, організував конференцію, об'єднав колег спільністю зацікавлень навколо постаті великого вченого.

Наведене дає змогу зробити такі висновки: Антоній Годинка зробив чималий внесок у розвиток історії та культури Закарпаття й Угорщини, зокрема історії Греко-Католицької Церкви, угорсько-слов'янських, угорсько-східнослов'янських історичних і міжмовних зв'язків. Професор І. Удварі назвав А. Годинку «вченим великої ерудиції, з широким науковим діапазоном» (Udvari 1992b: 10), а історик К. Шовш – «Нестором закарпатської історіографії» (Soós 1993: 121), вченим європейського рівня (Soós 1995: 63). У Великому лексиконі Ревая наголошено, що А. Годинка – один із найвизначніших дослідників історії слов'ян (RNL 21: 383). Історик Павло Роберт Магочій назвав Антонія Годинку одним із небагатьох підкарпатських учених, що в ХХ ст. здобули міжнародне визнання (Магочій 1994: 177), а С. Добош характеризує А. Годинку як найвизначнішого вченого, праці якого в підкарпатській науці мають основне значення (Добош 1942: 55).

Як бачимо, внесок Іштвана Удварі у реабілітацію наукової спадщини Антонія Годинки значний. Саме він повернув науці незаслужено забутого науковця – знавця історії, культури, етнографії та діалектології Закарпаття.

подано у розділі «Початки українсько-угорського та угорсько-українського словникарства».

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКЕ ТА УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ СЛОВНИКАРСТВО: ВІД ВИТОКІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

Першою українсько-угорською лексикографічною працею умовно можемо назвати рукописну працю Василя Довговича «Про слова, які звучанням або ж і значенням подібні в угорській та руській мовах» (1835), яку вважають «першою спробою дослідження проблеми угорсько-українських та угорсько-російських мовних взаємин у галузі лексики» (Довгович 1835: 4). У цьому дослідженні, яке було видане аж 2003 року, В. Довгович розглянув 378 зіставлень, подавши їх у вигляді таблиці за такою структурою: 1) угорські слова в алфавітному порядку; 2) закарпатські українські відповідники («magyarorosz»), написані латиницею; 3) російський відповідник (якщо він є); 4) «що означає по-російськи» (до незначної кількості слів наведено пояснення угорською мовою); 5) «корінь слова» (зазначено етимологію слів).

Серед аналізованих зіставлень близько 240 слов'янізмів (автор позначає їх знаком Θ¹²¹), до прикладу: 1) barát; 2) brát; 3) brát; 4) testvér, atyafiú; 5) Θ (слов'янізм); 1) drága; 2) doroho; 3) drági; 4) = (тс.); 5) Θ (слов'янізм); 1) szálás; 2) szálás; 3) szálás; 4) kunyhó (колиба); 5) X (не міг визначити походження слова). Автор також зафіксував чимало гунгаризмів. За нашими підрахунками, їх близько 60. Висновки, яких дійшов В. Довгович, засвідчують, що автор не знав, що зафіксував досить значну кількість гунгаризмів, однак слушно зауважив, що «русська мова теж запозичала слова з угорської». Серед зафіксованих слів у перекладній частині чимало діалектних гунгаризмів, однак діалектних слов'янізмів значно менше, адже вони в угорській мові закріпилися переважно як літературні одиниці.

¹²¹ Автори передмови стверджують, що символ Θ (orosz) варто сприймати як 'С' – слов'янізм (Довгович 1835: 7).

Аналізуючи стан українсько-угорського та угорсько-українського словникарства кінця ХІХ століття, не можемо не згадати праць Олександра Митрака «Русско-мадьярській словарь» (Митрак 1881) та «Мадьярско-русскій словарь» (Митрак 1922). О. Митрак (псевдонім Материн) – поет, прозаїк, публіцист.¹²² Працював священником у різних селах сучасної території Закарпаття та Східної Словаччини. «Русско-мадьярській словарь» (Митрак 1881) створив для місцевої інтелігенції, беручи за основу тлумачний словник В. Даля та «Російсько-німецький словник» І. Павловського. Працював і в жанрі прози та поезії; твори вийшли окремим виданням (Миравчикъ 1942). У передмові, із-поміж іншого, наголошено на науковій та практичній цінності двомовних словників О. Митрака, зокрема на тому, що, окрім російських та угорських літературних відповідників, паралельно подано й місцеві слова. Збирати діалектний матеріал укладачеві допомагали І. Раковський та А. Сільвай (Миравчикъ 1942: 9–10). «Русско-мадьярській словарь» укладено в 60-х роках ХІХ ст., проте побачив світ значно пізніше, як і «Мадьярско-русскій словарь» (рукопис був готовий 1891 року, а виданий – посмертно – окремими частинами впродовж 1922–1929 років) (Угрин-Лявинець 2016б: 149–156). Опублікований раніше словник містить близько 75 тисяч вокабул. Його макро- та мікроструктура представлені в роботі Маріанни Угрин-Лявинець (Угрин-Лявинець 2016а: 87–96). Серед заголовних слів чимало українізмів. Частина з них позначено ремаркою *t.* (*tájszó* – «угро-русское областное слово»). До прикладу, *або* (укладач дає вказівку звернутися до слів *или*, *либо*); *але* (у значенні сполучника та вигука); *багно*, *байка*, *барва*, *всякій*, *вшестеро*, *голубоокій*, *горе*, *грабати*, *жебракъ*, *загорода* та ін. Ф. Тіхий уклав список українських слів зі словника Митрака (Тіхий 1996: 86–107), який нараховує 813 лексичних одиниць, зауваживши, що 132 слова фіксуються у словнику уперше (там само, 86). Згідно зі спостереженнями І. Сабадоша, понад 440 реєстрових слів словника – «це закарпатські діалектизми, деякі назви відомі і в інших українських говорах, передусім південно-

¹²² Про життєвий шлях та діяльність О. Митрака див. (Данилюк 2009: 684).

західного наріччя, решта – специфічні закарпатські регіоналізми, які здебільшого до сьогодні функціонують у закарпатських говірках» (Сабадош 2015а: 475), за підрахунками Е. Балецького їх більше як 800 (у статті подано лише третину цієї лексики) (Балецький 1978: 23–24). Я. Галас виявив і проаналізував 1240 закарпатських діалектних заголовних слів, серед яких переважно стилістично нейтральна лексика (назви явищ природи, тварин, рослин, речей і т. д.) та специфічно-побутова (назви предметів одягу, житла, хвороб, родинні зв'язки, демонологія тощо) (Галас 2001: 8). Дослідження Я. Галаса демонструє, що більшість місцевих лексем (за винятком 39 слів) зафіксовано у «Русько-мадярському словарі» Л. Чопея та «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка.

«Мадьярско-русскій словарь», пролежавши в рукописі протягом 30 років, вийшов друком у дещо зміненій формі по смерті автора – у зв'язку з тим, що редакційна колегія акціонерного товариства «Уніо» додала до реєстру нові слова й вирази, які з'явилися із розвитком науки і техніки, а також місцеві слова. Обсяг – понад 55 тисяч реєстрових слів. Часто до заголовного слова, окрім російського відповідника, подано кілька місцевих еквівалентів. Я. Галас (Галас 2001: 9–10) виявив, що близько 4700 словникових статей містять закарпатські діалектизми. Їх позначено ремаркою *t.* (*tájszó* – «угро-русское областное слово»), наприклад: *ágykosár* (14)¹²³ – *постельный кошаръ*; *aláfelé* (21) – *долу*; *apa* (41) – *нянько, няньо*; *árkolni* (48) – *ярковати, шанцовати, ярчитти*; *csevegni* (149) – *балакати*; *csipás* – *карпавый*; *csizma* (155) – *чижмы*; *czicza* (164) – *мачка, мыца*; *cziczi* (166) – *цицька*; *egyiránt* (196) – *руно*. Серед діалектизмів є приклади запозичень з угорської мови, зокрема: *alamizsnatőke* (23) – *букса* < уг. *buksza*; *cséza* (150) – *кочія*; *czédula* (164) – *цидула*; *czeruza* (165) – *цериуза*; *czimbora* (167) – *цѣмбора*, *czimborálni*, *czimborázni* (167) – *цѣмборовати*; *czondra* (169) – *рядня (одяг), ряднявець, рядношь (особа)*; *darab* (172) – *дарабъ, darabokra* – *на дарабки*; *dohány* (180) – *довгань*. Серед слів із ремаркою *t.* («діалектне») є й такі, що вживаються в українській

¹²³ Тут і далі цифра в дужках після ілюстрацій вказує номер сторінки.

літературній мові, до прикладу: *akkorig* (20) – до того часу; *akkoritájban* (20) – коло того часу; *alagút* (22) – тунель; *alapszín* (24) – фарба; *állítani* (27) – твердити; *alkalmaztatás* (29) – уживання; *árulás* (51) – зрада, *árulni* – зрадити; *csodálatosan* (156) – дивно, *csodálkozva* (156) – дивуючись; *csók* (156) – поцїлунок; *csónak* (157) – човен, човнїк; *csoportosulni, csoportosodni* (158) – згромадитися; *ekkorára* (200) – донеперь; *felháborodni* (306) – збуритися; *csoport* (158) – громада, товна та ін.

У перекладній частині словника засвідчено і штучно витворені слова, як-от: *állatiság* – животність (31), *állatismerő* – животнословь; *álmélkodó* – дивуючийся (34), *asszonyiség* – жонство (53); *czimborálni, czimborázni* (167) – вести цїмборство. Фіксуємо й приклади архаїзмів серед реєстрових слів: *asszonyállat* – жєницина (52).

Попри те, що словники О. Митрака містили переважно російські слова у вокабулі та перекладній частині, уведена місцева українська лексика цінна для вивчення стану діалектології кінця ХІХ столїття. Ці лексикографічні праці залишили помітний слід у суспільно-політичному житті Закарпаття.

Традиційно вважається, що українсько-угорська словникова справа бере свій початок від другої половини ХІХ ст. із появою «Русько-мадярського словаря» Ласлова Чопєя (Csoperi 1883).¹²⁴

«Старославянській-угорській-руській-нїмецькій словарь кь свашченному писанію» Емілія Кубєка (Кубек 1906) лише частково торкається теми нашого дослідження. З огляду на це, для аналізу беремо лишу угорську та українську частини словника. Е. Кубек – лексикограф, письменник, громадський діяч, автор першого в новій українській лексикографії багатомовного словника: «словарь передаемь публики якь единственное сочиненіє вь своемь родѣ не токмо вь угорской, но и вь славянской литературы, ... и так совсѣмь особенную послугу сдѣлати св. матери-церкви при читанію письма святого» (Кубек 1906: 10). У реєстрі словника – 550 вокабул. У передмові до читача зазначено, що з урахуванням

¹²⁴ Аналіз словника подамо в розділі «З історії лінгвоукраїністики в Угорщині (мовознавча діяльність Ласлова Чопєя)».

синонімів кількість слів у виданні може складати 25 або 30 тисяч. Укладач не вказує на джерела своєї праці, однак Я. Галас припускає, що, окрім Біблії (на яку в словнику є чимало покликань), використано «Лексикон словенороський» Памви Беринди, про що свідчить низка збігів під час порівняння реєстру двох словників (Галас 2001: 11). Старослов'янські слова перекладено угорською, російською та німецькою мовою. Василь Німчук зауважує, що українська частина містить низки відповідників реєстрових слів: загальноукраїнських та діалектних («підкарпатоукраїнських») (Німчук 2007: 296).

Словник побудовано за алфавітно-гніздовим принципом. До заголовних слів подано переклад угорською, російською, українською та німецькою мовами, інколи заголовне слово введено до складу словосполучення чи усталеного звороту, подекуди із вказівкою на джерело. Для прикладу пропонуємо кілька словникових статей: **вїдѣ** – *kér, látszat, szín* – *лице, образъ, тварь, подобностъ, подобіе, видомостъ* – *Gesicht, Anschein, Schein*; **подѣ вїдомѣ, въ вїдѣ** – *въ подобности, въ образъ чего* – *unter dem Scheine*; **прѣблажѣнный** – *legboldogabb, найсчастливѣйшій* – *allerseligst*; **прѣболѣ** – *mód felett, nagyon* – *чрезвычайно, очень, весьма, барзѣ, дуже* – *über die Massen, sehr, ausserordentlich, ungemain*; **славослѣвити** (-слѣвіє, словленіє) – *dicsőíteni, dicsérni, énekben magasztalni* – *хвалити, прославляти, въ нѣснѣхъ величати* – *preisen, verherrlichen, lobsingem, Lobgesänge singen*.

З огляду на тип словника, сакральну лексику представлено чи не найповніше. Зокрема зі словом *Бог* подано 36 складних слів, кожне – як окрема словникова стаття (серед них – і похідні, що належать до різних частин мови): *Богобѣрецъ, Богобѣрный, Богобѣрствовати* (-бѣрство, -бѣрствованіє), *Богоблазненъ, -ненный* (-зненнв, -зненностъ), *Боговѣчанный* (-чаннв), *Богоглаголивый* (-гѣлникъ), *Богоизбранный* (-браннв), *Боголѣпный* (-лѣпнв), *Богоча́ліє, Богоча́сецъ* (-чосный), *Богоча́снѣцъ, Богоча́снѣ, Богоча́снѣвий* (-чоснѣ), *Богоча́снѣцъ, Богоча́снѣ* та ін.

Рисунок 7. Кубек Е. Старославянській-угорській-руській-німецькій словарь къ священному писанію. // Ószláv–magyar–ruthén(orosz)–német szótár a Szentírás olvasásához. Ужгород, 1906

Для більшості реєстрових слів запропоновано кілька синонімів, до прикладу: *бѣда́* – *нужда, смутокъ, трудъ, печаль, бѣдствіе, боль, скорбь, грусть, трауръ, жалоба; вѣрвь, вѣрвіе* – *ремень, кнутъ, бичъ, плетъ (для битія), связка, порвазь, веревка, мотузъ, штрангъ, лента, пантлика, шнуръ; вертоградарь* – *огородникъ, садовникъ, загородникъ, кертисъ; вращь (-чеваніе)* – *лгкаръ, докторъ, медикъ; крѣткій, крѣтокъ* – *тихий, ласкавий, пріятный, милый, милостивый, добротливый, благій, добрый, пониженный, потульный, спокойный; молва́* – *нападеніе, наступленіе, крикъ, лярма, непокой, звукъ, шумъ, толпленіе, згромажденіе, заторъ, схожденіе, соѣздъ, чернь, толпа (много народа), множество; поборѣти, поборати, побѣрствовати* – *перевитязити, побѣдити, покорити, преодолѣти, перемочи, облягнути (войскомъ), воевати, завоевати, заодолѣти, присилѣти, примусити.*

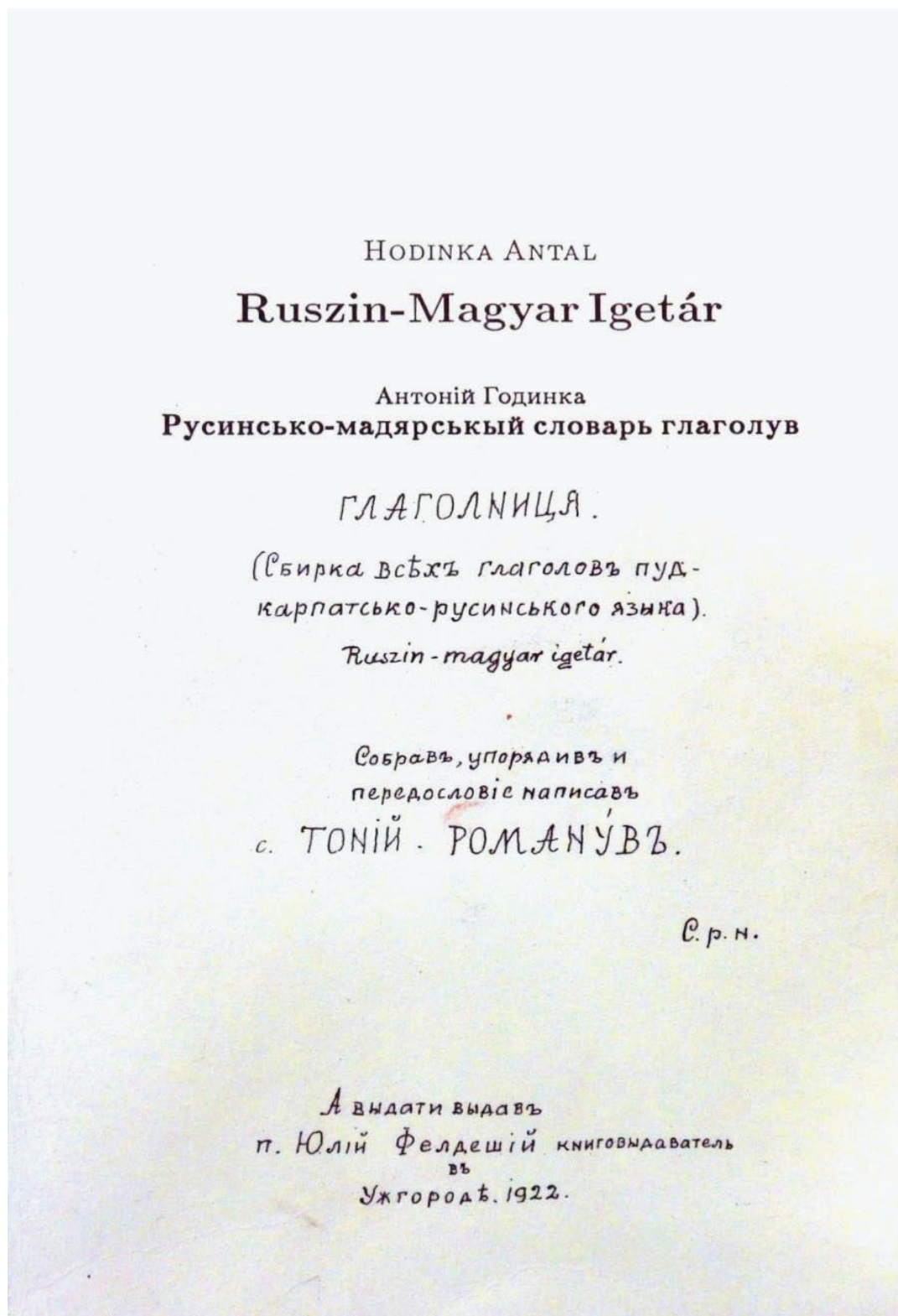
У словникових статтях чимало українських літературних та діалектних слів. За підрахунками Я. Галаса, таких лексем понад 400 (Галас 2001: 11), а саме: *вотщѣ* – даремно (38), *даръ* – дарунокъ (50), *дѣдрахма* – *податны гроши* (54), *драконтъ, драквнтъ* – *шаркань* (57), *дѣтище* – *хлопець* (60), *кладбѣще* – *цинтиръ, цвынтаръ* (104), *крѣшити* – *розломити, ламати* (112), *лаати* – *брехати* (якъ собака, песъ) (114), *лгпо (ѣсть)* – *треба* (119), *мүрїв* – *чорнаго цвѣта (фарбы) челоуѣкъ* (131), *навлекати, навлѣчи* – *притягнути, причинити* (134), *наказати, -зыватьи* – *карати* (136), *помалгъ* – *доразъ* (184), *пѣльза* – *корысть* (184), *преблагій* – *найлгпшій* (198), *преболгъ* – *дуже* (198), *преимѣщій* – *особливый* (205), *премѣдлити* – *чекати, почекати* (207), *рыжъ* – *червлений* (250), *слѣшати* – *чути, дочутися, послухати, выслухати* (267), *шерсть* – *вовна, фарба, колоръ (у звѣрей)* (378), *щедролюбівый* – *щирый* (379), *гзвѣити* – *поранити, образити* (383), *гза* – *хорота* (383), *гакw* – *якъ, жебы, бо, абы, якбы* (383). Український префікс *най-* слугує для творення найвищої форми порівняння прикметників: *найлгпшій, найлучшій, найсчастливгйшій, найфайнгйшій* та ін.

У перекладній частині словника доволі часто фігурують іншомовні запозичення: германізми, полонізми, словакізми, гунгаризми тощо. Для прикладу пропонуємо кілька слів, які були запозичені безпосередньо з угорської мови: *вєрвь, вєрвіє* – *пантлика* < уг. ‘*rántlika*’ (25), *вертоградарь* – *кертисъ* < уг. ‘*kertész*’ (25), *віночєрница* – *канчовъ* < уг. ‘*kancsó*’, діал. *kancsóu* (28), *дверникъ* – *портаишъ* < уг. ‘*portás*’ (51), *драконтъ, драквнтъ* – *шарканъ* < уг. ‘*sárkány*’ (57), *єзеро* – *товъ* < уг. ‘*tó*’ (62), *издиваемый, иждиваемый* – *схосноватмый* < уг. ‘*haszon*’ (85), *ѣзжити, -живати* – *прокельтовати* < уг. ‘*költ(ség)*’ (86), *ѣспеурєнный* – *таркастый* < уг. ‘*tarka*’ (94), *ладѣл* – *човнокъ* < уг. ‘*csónak*’, діал. *csónak* (114), *лапа* – *талпа* – від присвійної форми уг. *talp* < *talpa* (114), *польза* – *хосенъ* ‘*haszon*’ (184), *полъно, полънце* – *фалатъ* ‘*falat*’ (184), *прáздный, прáздень* – на ничь *валушный* ‘*való*’ (198); *предѣль* (-дѣльный) – *хотаръ* ‘*határ*’ (203), *скѣдєлница* – *канчовъ* ‘*kancsó*’, діал. *kancsóu* (264), *оўжица* – *ройтка* ‘*rojt*’ (321), *чередá, чердá, чредá* – *шоръ* ‘*sor*’ (373). Зрідка фіксуємо кальки з угорської: *кóнникъ* – *lovas, katona* – *воинъ на коню ходящый* (108) (пор. уг. *lovon járó* ‘тс.’).

Цінність цієї праці в тому, що це – перший багатомовний перекладний словник, який містить переклад церковнослов’янізмів, зокрема й сакральної лексики, угорською, німецькою, російською з елементами української літературної мови та діалектизмів. В. Німчук наголошує, що цей словник є важливим джерелом для вивчення діалектної лексики (Німчук 2007: 296).

«Глаголница. Сбирка всѣхъ глаголовъ пудкарпатсько-русинського языка» Антонія Годинки – рукописна праця, яка до моменту видання Іштваном Удварі зберігалася в одному чорновому та одному чистовому варіанті рукописного відділу Академії наук Угорщини. Це двомовний «русинсько-мадярський» словник дієслів. На чистовому варіанті рукопису поданий рік – 1922. У словнику 7500 дієслів та 600 дієслівних форм (Hodinka 1922).

Рисунок 8. *Hodinka Antal: Ruszin–magyar igetár. Ungvár. // Годинка А. Русинсько-мадярський словарь глаголув. Глаголниця. Сбирка всѣхъ глаголовъ пудкарпатсько-русинського языка / собр., упор. Т. Романувъ. Ужгородъ, 1922*

З передмови читач дізнається про те, Годинка мав на меті укласти угорсько-русинський та русинсько-угорський словник. Однак угорсько-русинську частину дослідникам не вдалося віднайти. У передмові укладач, покликаючись на праці своїх попередників, зокрема Л. Чопея, В. Ягича, Ю. Карського, порушує питання про статус української мови. Згадуючи історичні факти, Годинка зауважує, що між російською та українською мовами різниця значна, що дає підставу говорити про українську як окрему мову (передмова, 24). Продовжує тим, що мова закарпатців є тотожною з мовою по інший бік Карпат. Годинка не наважується прогнозувати чи матимуть закарпатські русини свою літературну мову, однак створення словника, який міститиме народнорозмовну лексику, є необхідним. Матеріал до нього збирав під час польових досліджень, фіксуючи дієслова із прислів'їв, приказок, пісень, колядок, а також із писемних джерел, серед яких церковні, офіційні та юридичні тексти (Hodinka 1922: 25). Слова немісцеві не вводив до реєстру. Опрацьованих пам'яток, за його підрахунками, близько трьохсот. Церковні книги особливо цінні, адже священники подавали пояснення Євангелія зрозумілою для народу мовою. Годинка указує на заслуги Євменія Сабова та Гіядора Стрипського у віднайденні понад 60 рукописів. Своєю заслугою у співпраці з А. Петровим Годинка вважає віднайдення Гукливського літопису в отця Малцовського (там само, 25–26). Стало відомо, що Годинка з Петровим переписали літопис. Годинка шкодує, що багато пам'яток Г. Стрипський, А. Петров, І. Франко та В. Гнатюк вивезли до Львова і Петрограда. Виняток, на його думку, становлять пам'ятки XVI–XVII ст., які писали по той бік Карпат і свого часу були привезені в Закарпаття переселенцями з Галичини (там само, 26). Щодо правопису, то Годинка зазначив, що він дотримується норм етимологічного та фонетичного принципів.

Структура словникових статей така: дієслово у формі інфінітива, у дужках форми першої та другої особи однини теперішнього часу, рідше форми минулого часу чоловічого роду або другої особи наказового способу; у деяких словах указано наголос; угорський відповідник – у неозначеній формі (у сучасних словниках дієслова угорської мови подають у формі 3 ос. одн.); при деяких запозичених словах подається мова-джерело та

синонімічні пари дієслів; до окремих заголовних слів подано ілюстрації з писемних пам'яток. До прикладу: *бѣнтет/овати* (-ую) – *büntetni*: Выдкудь не прийдесть борзо *бѣнтетовати* грѣшныхъ (З Нягівських повчань на Євангеліє); *дока/зати* (-жу, -жешь, -завь, -жь і -жи) – *kimutatni, beigazolni, bebizonyítani*; *излѣзати* (-ю, -шь) – *lemászkálni, lelésezni, le-leszállani* (з воза – *szekérről*), *излѣзовати* (-ую) = *излѣзати*, *зри*, тобто *дивись* *злѣзовати*, *излѣзти* (-у, -ешь, -ь, -ь) *lemászni, leszállani*: Затхее, *излѣзь* долу (З Нягівських повчань на Євангеліє); *розсушати* (-ю, -шь) *szét-, felszárítgatni, aszalgatni, -ся lassan széjjelszáradni*, *розсушати* (-у, -ишь) *széjjel-, szét-, egészen megszárítani, agyonszárítani, megaszalni, -ся agyonszáradni, megaszni, aszalódni, розсушати* (-ую) див. *розсушати*. І. Удварі представив понад 60 дієслів угорського походження зі словника, зокрема *байловати* < *bajlódik, vesződik, kínlódik*; *бизовати* < *rábíz valakire valamit*; *вадасловати, вадасити* < *vadászik*; *изиленкедувати* < *elenged*; *мянтовати* < *ment*; *фантазловати* < *ábrándozik, képzeleg* (Удварі 1993: 61–71).

Проаналізовано реєстру частину словника, зокрема О. Лещак виконав типологічний структурно-функціональний статистичний аналіз русинської частини словника (Лещак 1993: 53–59). Аналіз матеріалу показав, що переважна більшість поданого Годинкою русинського дієслівного коренеслова за фонетичними та морфологічними ознаками є східнослов'янською (там само, 54). У ході дослідження було виявлено, що серед словникових статей чимало діалектних і літературно-простонародних слів. До недоліків Лещак відносить відсутність прикладів у багатьох словникових статтях, що ускладнює ідентифікацію семантики, певну непослідовність у характері цитованого матеріалу, пропущення позначки «з цслав.» (тобто з церковнослов'янської) (рецензент наводить низку прикладів), однак припускає, що укладач міг співвідносити ці слова не з церковнослов'янською мовою, а з язичієм. Лещак зазначив, що вказівка словозмінної парадигми допомогла б співставити не лише вихідні форми (у випадку аналізованого словника – неозначену форму), але й інші форми слова. Лещак дійшов висновку: «більше половини матеріалу словника виходить за межі типологічного співставлення з іншими слов'янськими мовами» (там само, 58).

Рисунок 9. Бокшай Е., Ревай Ю., Брацайко М. Мадярьсько-руський словарь. Ужгородъ. // *Boksay E., Révay G., Brascasajkó M.: Magyar-ruszin szótár. Ungvár, 1928*

І. Удварі указує на цінність словника, рекомендує його діалектологам і спеціалістам, які досліджують історію русинської літературної мови (Удварі 1993: 64).

1928 року в Ужгороді вийшов друком «Мадярсько-руський словарь» за редакцією Емільяна Бокшай, Юліана Ревая та Михайла Брацайка (Бокшай–Ревай–Брацайко 1928). Свого часу цей словник став новаторською лексикографічною працею. У вступі, написаному угорською та українською мовами, укладачі, покликаючись на «Русько-мадярський словарь» Л. Чопея, наголошують на тому, що «руська»¹²⁵ («малоруська-українська») мова є самостійною літературною мовою. Доказом цього є і те, що «малоруський народ створив окрему від російської багату літературу» (Бокшай–Ревай–Брацайко 1928: 1).

Необхідність створення сучасного двомовного словника із залученням офіційно-ділових термінів виникла ще тоді, коли українська мова в Угорщині мала статус офіційної на всіх рівнях суспільного життя. Мета праці – подати угорським словам «якнайточніше українське значення» (Бокшай–Ревай–Брацайко 1928: 2). Укладачі насамперед залучали місцеві лексеми, які доповнювали словами та виразами зі «Словаря української мови» за редакцією Б. Грінченка. До роботи над укладанням словника залучили Е. Фотула та проф. К. Феделеша. М. Брацайко доповнив реєстр юридичною термінологією та місцевою лексикою. Цінні доповнення додав проф. А. Ворон.

У передмові читач може детально ознайомитися зі структурою словникової статті. Укладачі зазначили, що в правописі інколи виявлено незначні відхилення, причиною яких була зміна правописних норм у період укладання словника (Бокшай–Ревай–Брацайко 1928: 2). У зв'язку із цим у деяких словах збережено церковнослов'янський «єр», до прикладу: *acél gyár* – сталевий завод, *acél szürke* – сталєво-сърый (1), *afelett* – над тым (3), *aggódó* – зажурений, дбайливый, дбалый (3) та ін. У складі реєстрових слів та деяких пояснень є «русизми»: *tárgyeset* – надеж винительный, *birtokos eset* – надеж родительный, *nőnem* –

¹²⁵ Під словами «руська», «малоруська-українська» укладачі розуміли українську мову.

женський род (у списку скорочень), при реєстровому слові *aggódik* форма наказового способу *ne aggódj* – не беспокойся (3) (укр. *не хвилюйся*), *diadal* – *побѣда* (74) (укр. *перемога*). У перекладній частині словника виявлено регіоналізми, серед яких запозичення з угорської мови: *babos* – *цяткастий* (27), *banya* – *босорканя* (30), *barack* – *боросква* (30), *galiba* – *талиба* (146), *jó fajta* – *доброф файты* (193), *haszon* – *хосен* а *пожиток*, *корысть*, *hasznót hozó* – *хосенний* та *корыстний*, *haszon nélküli* – *безхосенний* (163), *jószág* – *таздовство*, а також *добро*, *маєток*, *майно* (195), *kabát* – *кабат* та *сурдут*, *paltó* (197), *kicsi* – *мацґцкиий*, *малый*, *маленький* (215), *korbács* – *кербач* (232), *táska* – *ташка* (438).

Із-поміж реєстрових слів є топоніми й антропоніми, пор.: *Ausztria* – *Австрія*, *Ázsia* – *Азія*, *Balti tenger* – *Балтійське море*, *Bártfa* – *Бардіово*, *Bátyu* – *Батґєво*; *Válint* – *Валентин*, *György* – *Юрій* та пестлива форма *Юрко*, *Júlia* – *Юла*, *Юліанна* та пестлива форма *Юлка*, *Katalin* – *Катерина* та пестливі форми *Ката*, *Катря*. Важливо й те, що в словнику вміщено і складні слова та словосполучення, для прикладу, зі словом *állam* подано близько 30 сполучень: *államalkotó* – *державотворчий*; *államcsin* – *державний замах*; *államellenes* – *протидержавний*; *államférfi* – *державний муж*; *államforma* – *форма держави*; *államhitel* – *державний кредит*; *államjog* – *державне право*; *államkincstár* – *державна скарбниця*; *államvizsga* – *державний испит* (11–12); *hivatal* – *уряд*, *служба*, *посада*; *hivatal visel* – *вести уряд*, *займати уряд*; *hivatalnok* – *урядник*; *hivatalos lap* – *урядова газета*, *hivataloskodik* – *урядовати*, *робити службу*; *hivatalos óra* – *урядова година*; *hivatalos titok* – *урядова тайна* (173).

Я. Галас наголошує на цінності словника, адже «праця Е. Бокшая, Ю. Ревая та М. Бращайка – перший мадярсько-руський (український) словник» (Галас 1999: 87–89); дослідник виокремив закарпатські діалектизми, які поділив на дві групи: діалектизми, поширені майже на всій території краю, та локалізовані в одному або кількох районах Закарпаття. Серед вад словника Я. Галас відносить відсутність наголосу та джерел (там само, 90).

Вважаємо, що «Мадярсько-руський словарь» укладений на тогочасному високому науковому рівні. Правописні та лексичні похибки пов'язані з неусталеністю правописних норм літературної

мови. Немає сумнівів, що укладачі словника намагалися якнайповніше представити лексичний склад української мови. За твердженням Я. Галаса, поява словника «частково задовільняла дефіцит наукової літератури в школі та сприяла утвердженню української мови в офіційному стилі» (Галас 2001: 10–11).

У радянську епоху не приділялося достатньо уваги розвитку культурних зв'язків між українським та угорським народами. У цьому відіграв роль і той фактор, що функцію державної мови в Українській РСР виконувала переважно російська.

Щодо появи у світ словників, то 1961 року в Ужгороді вийшов «Угорсько-український словник», укладачами якого були Павло Чучка, Олександр Рот, Юрій Сак. Його пара – «Українсько-угорський словник» – побачив світ 1963 року у видавництві Академії наук Угорщини за редакцією Лоранта Катони. Обидва на той час лексикографічні видання високої якості, до того ж перший містив коротку характеристику угорської мови, а в другий було включено опис особливостей української мови.

«Угорсько-український словник», за словами укладачів, є першою спробою в історії української лексикографії створити такий тезаурус, у якому українська частина була б виконана відповідно до вимог сучасної української лексикографії (Чучка–Рот–Сак 1961: 7). У його реєстрі – 28 000 вокабул. Після передмови подано детальну інформацію про користування словником. У словникових статтях після заголовного слова подають його граматичні форми: в іменників – закінчення знахідного відмінка, особове-присвійне закінчення 3 особи однини та суфікс множини; у прикметників – закінчення знахідного відмінка та суфікс вищого ступеня; у займенників – закінчення знахідного відмінка; у дієслів – закінчення третьої особи однини минулого часу дійсного способу дійсної форми суб'єктивного дієвідмінювання, третьої особи однини наказового способу та третьої особи однини теперішнього часу умовного способу. До прикладу: *aggkor, -t, -a – старість, -рості, оп. старістю; старечий вік; старечі літа tb; beolt, -ott, oltson be, -ana 1. прищеплювати, -люю, -люєш, щепіти, -ніш, прищепіти; a gyermeket ~ ja himlő ellen – прищепіти дітям вісню; 2. (átv) ~ a gyermek lelkébe a munkaszeretetet – прищепіти дитині любов до праці.* Серед заголовних слів є і антропоніми, а саме

особові імена, до яких подано відповідник українською, до прикладу, *Ágota*, *-át*, *-ája*, *-ák* – *Агота*, *-ти* (відповідає українському *Агафія*, *Гафія*, *-ії*; (*közb*) *Ганка*, *-ки*, *д. і м. Ганці*; *Béla* – *-át*, *-ája* – *Бела*, *-ли* (відповідає українському *Адальберт*, *-та*). Серед топонімів подано українські відповідники оронімів, лімнонімів, пелагонімів, ойконімів, хоронімів: *Vakony-hegység* – *Баконські гори*; *Balaton*, *-t* – *Балатон*, *-ну*; *Balti-tenger* – *Балтійське море*; *Vida*, *-át* – *Буда*, *-ди*, *Vukovina*, *-át* – *Буковина*.

У кінці словника Олександр Рот помістив короткий нарис граматики угорської мови (Чучка–Рот–Сак 1961: 855–909), що складається з таких розділів: фонетика; фонетичні зміни; морфологія (іменник, творення форм множини іменників, категорія присвійності, основні значення відмінків; прикметник, ступені порівняння якісних прикметників і способи їх творення; числівник, розряди числівників; займенник, розряди займенників; дієслово, відмінювання дієслів, часові форми, спосіб дієслів, дієприкметник та дієприслівник, прислівник, післяйменник, артикль, сполучник, вигук, частка; синтаксис – типи речень і їх структура; граматична основа простого речення, другорядні члени речення; порядок слів у реченні; типи складних речень; словотвір.

«Угорсько-український словник» Павла Чучки, Олександра Рота, Юрія Сака є вдосконаленою та найбільш повною лексикографічною працею свого часу і попередніх періодів історії угорсько-українського словникарства.

«Українсько-угорський словник» упорядковано Лорантом Катаною за дорученням видавництва Угорської академії наук, перевірено та доповнено співробітниками Ужгородського державного університету. До реєстру включено найуживаніші слова, тому, як зазначено в передмові (Katona 1963: 9), вузькоспеціальні лексеми і терміни, застарілі слова та регіоналізми подають в обмеженій кількості. Словникова стаття побудована так: українське заголовне слово з наголосом, до іменників подано закінчення родового відмінка однини; до іменників категорії *pluralia tantum* – закінчення родового відмінка множини; прикметники – у формі називного відмінка чоловічого роду; до дієслів додається закінчення першої та другої особи однини, відтак уміщено угорський відповідник. Важливо і те, що до реєстру

введено чимало усталених виразів, прислів'їв та приказок. До прикладу, після заголовного слова *бажати* наведено прислів'я *хто іншим лиха бажає, сам лихо має* – *aki másnak vermet ás, maga esik bele*; слово *борг* є елементом фразеологізму *бути по вуха в боргу* – *nyakig úszik az adóságban*; а заголовне слово *каша* входить до складу фразеологізму *з ним кашу не наварши* – *vele nem lehet zöldágra vergődni*. До деяких реєстрових слів подано прикладку: *бджілка-працівниця* – *dolgozó méh*. У словнику вміщено і приклади вигуків: *бах!* 'zsupsz! bum!'; *геть!*, *четь-четь!* 'el! el innen'. Численні приклади антропонімів та топонімів (а саме, назви гідронімів, пелагонімів, оронімів тощо) теж мають місце в словнику, до прикладу: *Яків* – *Jakiv, Jakab*, *Баренцове море* – *Barents-tenger*, *Болгарія* – *Bulgária*, *Берлін* – *Berlin*, *Дунай* – *Duna*, *Карпати* – *Kárpátok*. Серед реєстрових слів знаходимо й українські історизми: *гетьман* – *hetman*, *козак* – *kozák*, *отаман* – 1. *atamán-kozák vezér*; 2. *rablóvezér*.

У кінці словника автор подає «Нарис граматики української мови» угорською мовою (Katona 1963: 417–456), який поділено на такі розділи: «Вступ. Походження і розвиток української мови», «Фонетика», «Морфологія (загальні відомості про іменник, відмінювання іменників, загальні відомості про прикметник, розряди числівників та займенників, прислівники, загальні відомості про дієслово, дієвідмінювання, часові форми дієслів, спосіб дієслів, дієприкметники та дієприслівники)». Уміщено й доповнення та список джерел.

Словник Лоранта Катони є найповнішим українсько-угорським словником за всю історію українсько-угорського словникарства. На сьогодні ці видання, звісно, застаріли, поширені в українській мові тієї епохи радянськи та русизми вже архаїзувалися.

Через 40 років після появи словника Чучки–Рота–Сака та Катони Україна здобула незалежність, проте умови для виходу сучасного лексикографічного видання так і не склалися. 1997 року в Ужгороді світ побачив «Угорсько-український, українсько-угорський словничок» Іштвана Палко та Дюли Палко (Palkó–Palkó 1997). Його так звану компенсуючу роль підтверджує і той факт, що Закарпатський інститут післядипломної педагогічної освіти рекомендував видання до використання в школах. Словничок (в

угорсько-українській та українсько-угорській частинах нараховується близько 10 тисяч слів), як читаємо в передмові, «готувався для тих, хто знайомиться з українською мовою». Стосовно цієї праці Андрея Мілован використовує характеристику «краще, ніж нічого», оскільки словничок не може замінити лексикографічного видання, підготовленого згідно з сучасними науковими стандартами, тож його наукова цінність «під дуже сильним питанням».¹²⁶ Пізніше «Угорсько-український і українсько-угорський словничок» Іштвана Палко видавався ще двічі (Palkó 2012, його ж 2015), із аналогічним до видання 1997 року словниковим складом.

Після словника Чучки–Рота–Сака в Ужгороді 2001 року схожий словник видано директором Центру гунгарології УжНУ Петром Лизанцем (Лизанець 2001). Зважаючи на те, що з часу проголошення незалежності України у більшості сфер суспільного життя російську мову змінила українська, науковий світ очікував на появу модерної, вагомої лексикографічної праці, оскільки до тих пір значна частина угорців Закарпаття здобували середню, а часто й вищу освіту російською мовою. Суспільні зміни поставили угорську громаду перед новими викликами. Однак суттєвим недоліком «Угорсько-українського словника» П. Лизанця є те, що він задовольняє потреби користувача тільки на базовому рівні. Для людини, рідною мовою якої є угорська, він допомагає на початковій фазі (кількість слів становить 20 тисяч) вивчення української мови. До позитивів можна віднести залучення до словника найбільш уживаних фразеологічних зворотів. Як продовження, через кілька років з'явився українсько-угорський словник, який двічі перевидавався (Лизанець 2005; 2008²).

Невеличкий за обсягом словничок (3500 реєстрових слів) укладений методистом Берегівської філії Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти Світланою Ньорбою (Ньорба 2003). Укладач вважала за необхідне умістити переклад загальноживаних виразів, серед них і етикетні вислови, назви чисел, часових понять, кольорів, якостей та властивостей людини, питання відмінкових форм іменників та приклади торгової лексики. До іменників подається закінчення родового відмінка однини, до

¹²⁶ http://communicatio.hu/publikaciok/milovan_andrea/nyelvpedagogia.pdf (12.10.2020.)

множинних іменників – закінчення родового відмінка множини. Окрім угорського відповідника, до більшості українських усталених виразів подано значення українською мовою. Словник став у пригоді учням шкіл з угорською мовою навчання, які ознайомилися з державною мовою в школі під час уроків.

Із 1992 року над створенням сучасного словника почали працювати співробітники кафедри української та русинської філології Ніредьгазького інституту. Іштван Удварі опублікував *«Базу даних українсько-угорського словника»* (Udvari 2000–2003), у якій число реєстрових слів сягає 92 тисяч, що, як дізнаємося з передмови до виданого пізніше *«Угорсько-українського словника»*, «можна назвати бібліографічною рідкістю». Вихід у світ цього словника був дуже важливою подією, оскільки з 1963 року не з'являлося нічого подібного, хоча з часу проголошення незалежності України в 1991 році таке видання могло стати незамінним при вивченні державної мови для закарпатських угорців, які до цього часу не вивчали українську.

У передмові до останнього тому (а щодо часу видання – першого) головний редактор І. Удварі зазначив таке: «На початку 1998 року я вирішив збагатити українську славістичну літературу українсько-угорським словником. Як дослідник та викладач-практик, я відчув нагальну потребу створення такого словника. Слід зауважити, що досі вже з'явилася низка галузевих словників, але жоден з них не відповідає сучасним вимогам ні за якісними, ні за кількісними параметрами» (Udvari 2000–2003: 5).

Усі причетні до його видання науковці мають великий досвід лексикографічної роботи. Мовознавець Іштван Ковтюк уже понад 40 років викладав у вищих навчальних закладах Закарпатської області, його наукові зацікавлення пов'язані з проблемою українсько-угорських міжмовних контактів. Ангела Гедеш та Леся Мушкетик досліджують угорсько-українські літературні та етнографічні зв'язки. Андрея Абоні, Мігай Капраль і Рената Романюк – викладачі колишньої кафедри української та русинської філології Ніредьгазького інституту. Укладач Іштван Удварі – доктор Академії наук Угорщини, автор численних наукових публікацій і монографій – своєю видатною дослідницькою діяльністю започаткував і довів до результату актуальне вже давно угорсько/українське лексикографічне видання.

Рисунок 10. *Udvari István: Ukrán–magyar szótári adatbázis I–VI. Glossarium Ucrainicum 2–7 (2000–2003)*

бўфи	бучний
<p>бўфи {52Б} <i>tb</i> berakás, buggy <ruhán>; рукаві з бўфами buggyos ujj</p> <p>бўфон -а {19} 1. buffó, énekes komikus 2. <i>átv</i> komikus alak, bohóc</p> <p>бўфонáда {2} 1. <i>szính</i> bohózat 2. <i>átv</i> bohóckodás 3. rossz tréfa</p> <p>бўхísz bumm, puff, zsupsz; ~ у канáву puff az árokba; а ж тут бўх, ревізія на bumm, itt az ellenőrzés</p> <p>бўхán -á {23Аг} → бўханéць бўханéць -нця {31Ба} 1. cipó; бўханцями годуváти égi mannával táplál 2. hátbavágás, hátbautés <ököllel>; вліпíти кому бўханця hátbavág vkit; на́стися бўханця hátbavágást kap</p> <p>бўхánка {2Да-2} → бўханéць</p> <p>бўхання {42} 1. robaj, robajlás, kongás, döngetés, dörgés 2. (hangos) zúdulás, tódulás, özönlés</p> <p>бўхánчик -а {22} kis cipó</p> <p>Бўхарéст -а {23} <i>földr</i> Bukarest</p> <p>бўхарéстський {58} bukaresti</p> <p>бўхати {81} <i>foly</i> бўхнути¹ {85} <i>bef</i> 1. döng, kong, tompán zúg, robajlik 2. dönget, kongat 3. <fegyver> ropog, dörög 3. (nagy robajjal) dől, ömlik, árad, csap; tódul, zúdul, özönlik; кров бўхала у гóлову а fejebe tódult a vér 4. üt, ver, csap</p> <p>бўхатися {81} <i>foly</i> бўхнутися {85} <i>bef</i> <i>nép</i> huppan</p> <p>бўхгáлтер -а {19} könyvelő</p> <p>бўхгáлтерія {8} 1. könyvelés, könyvvitel, számvitel; подвійна ~ kettős könyvvitel, kettős könyvelés; kettős játék, kétkulacsosság 2. gazdasági hivatal v osztály, könyvelőség</p> <p>бўхгáлтерка {1Д} <i>nép</i> könyvelőnő</p> <p>бўхгáлтерський {58} könyvelői, könyvviteli, könyvelési; számviteli, számla-</p> <p>бўхí <i>isz</i> keh, keh-keh <köhögés></p> <p>бўхíкання {42} erős köhögés</p> <p>бўхíкати {81} <i>foly</i> бўхíкнути {85} <i>bef</i> erősen köhög; köhint egyet</p>	<p>бўхíкнути <i>bef</i> → бўхíкати</p> <p>бўхкати {81} <i>foly</i> → бўхати</p> <p>бўхкотíти {89Ва} <i>foly</i> → бўхати</p> <p>бўхкотíтися {89Ва} <i>foly</i> → бўхатися</p> <p>бўхнути¹ {85} <i>bef</i> → бўхати</p> <p>бўхнути² {85} <i>bef</i> (meg)duzzad, (meg)dagad</p> <p>бўхта¹ {2} tengeröböl, öböl</p> <p>бўхта² {2} <i>haj</i> összetekert kötélcsomó</p> <p>бўхтíти {82} <i>foly táj</i> dübörög, döng, zúg, kong, robajlik, ropog</p> <p>буц <i>isz</i> bumm, puff</p> <p>бўцати {81} <i>foly</i> бўцнути {85} <i>bef</i> (szarvával) öklel, megdöf, megbök, meglök</p> <p>бўцатися {81} <i>foly</i> бўцнутися {85} <i>bef</i> bököd, bökdös, döföl, döfköd, öklel</p> <p>бўцегáрня {8В} <i>nép rég</i> tömlős, dutyi</p> <p>бўцím <i>ksz nép</i> mintha; мені здається, ~ хтось стúкає в двéри nekem úgy tűnik, mintha valaki kopogtatna az ajtón; ~ ви цьогó не чýли! mintha nem hallotta volna!</p> <p>бўцímто <i>ksz</i> → бўцím</p> <p>бўцкати {81} <i>foly</i> → бўцати</p> <p>бўцкатися {81} <i>foly</i> → бўцатися</p> <p>бўцнути {85} <i>foly</i> → бўцати</p> <p>бўцнутися {85} <i>foly</i> → бўцатися</p> <p>бўча {14} 1. láрма, zsvaj, ricsaj, riadalom 2. civakodás, zenebona; зняти в зчинíти бўчу lármát csap; з чóго зчинíлася ~? mi ez a nagy hajcihő v ramazuri? за онўчу збíти бўчу sok hűhó semmiért</p> <p>бўчення¹ {42} kövezés, kővel kirakás v burkolás</p> <p>бўчення² {42} szapulás; lúgozás, kifőzés</p> <p>бўчíльний {58} lúgozó, szapuló</p> <p>бўчíльник -а {22} szapuló, lúgos dézsa</p> <p>бўчíна {2} <i>táj</i> bükkfa</p> <p>бўчíти {87} <i>foly</i> szapul; lúgoz</p> <p>бўчíльний {58} <i>táj</i> nyugtalan, aggodalmas</p> <p>бўчний {58} fényűző, fényűzési, pompás; hivalkodóan díszes, fényes, zajos, lármás, hangos <gyűlés>; viharos <siker>;</p>

Словник побудований за алфавітно-гніздовим принципом. Реєстрове слово набрано жирним шрифтом. Згідно з угорською лексикографічною традицією, омоніми подають в окремих словникових статтях і позначені арабськими індексними цифрами. До кожного реєстрового слова подано парадигми угорською мовою, у випадку слів, які належать до кількох частин мови, дається пояснення, яке вказує на приналежність слова до конкретної частини мови: *бáжаний* 1. *mn* [прикметник]; 2. *fn* [іменник]; *ліповий* 1. *mn* [прикметник]; 2. *ліпові fn* [іменник]; *ліснійчий fn* [іменник]; *марш fn* [іменник], *isz* [вигук]; *мімо hat* [прислівник], *elölj* [прийменник]; *безсорóмно hat* [прислівник]; *в elölj* [прийменник]; *гей-гей isz* [вигук], *як-óт ksz* [сполучник], *msz* [частка]. До іменників подано форму родового відмінка однини, указано чергування голосних та приголосних, випадання звуків; ремаркою *prag* позначено невідмінювані іменники із вказівкою їхнього роду; іменники категорії *pluralia tantum* мають позначку *tb*. Прикметники подано у формі чоловічого роду; форми жіночого і середнього роду указано лише при субстантивованих прикметниках, до прикладу, *майбóтній I. mn* [прикметник], *майбóтнє II. fn* [іменник]. За правилами української лексикографії, дієслова подано у формі інфінітива, а угорський відповідник – у формі третьої особи однини. Укладачі зазначили, що носіям угорської мови засвоювати видові форми дієслова складно. Тож у словникових статтях спочатку подається форма недоконаного виду, потім слідує форма доконаного виду, якщо ж у процесі дієвідмінювання відбуваються зміни, то подають форми 1, 2 особи однини та 3 особи множини. Окремими словниковими статтями подано похідні від дієслів дієприкметники, а також прислівники, утворені від різних частин мови.

До шеститомної бази даних з'явилося видання «Словозміна української мови», автором якого є Олександр Тараненко (Тараненко 2003). Було вирішено додати до словника таблиці відмінювання та дієвідмінювання відповідно до традицій угорської лексикографії «з метою якомога повнішої характеристики особливостей відмінювання та дієвідмінювання слів української мови» (Тараненко 2003: 11). Типи відмінювання побудовані з урахуванням флексійних, морфонологічних та акцентних підтипів. Олександр Тараненко подає навіть одиничні зразки відмінювання,

а також варіанти відмінювання слів. Розподіл іменників за особливостями словозміни здійснюється на основі їх групування за чотирма типами відмінювання, а в межах першої та другої відмін також за належністю до твердої, м'якої та мішаної груп відмінювання. Наступні лінії розподілу іменників здійснюються за належністю до категорій істот – неістот; за особливостями непрямих відмінків (насамперед родового, кличного та місцевого), морфонологічних змін та переміщення наголосу при відмінюванні. Парадигми прикметників розглядаються за характером кінцевого приголосного основи (тверду і м'яку групу відмінювання), окремо виділяються прикметники на *-лиций*. Парадигми дієслів визначаються за характером особових закінчень в однині і множині теперішнього або майбутнього часу (дієслова I дієвідміни поділяються на 8 структурних класів, а дієслова II дієвідміни – на чотири класи), окремо виділяються тематичні дієслова.

У словнику в рамках словникової статті наводиться традиційно прийнята для слів різної частини мови граматична парадигма. Укладачі мали на меті до кожного заголовного слова додати цифровий або цифрово-літерний індекс, що відсилає користувача до певної таблиці. Однак відповідний індекс наводиться лише до заголовних слів першого тому (А–Б). До прикладу, при заголовному слові *апóстол*, -а індекс відсилає нас до таблиці 19 «Словозміни», де розміщено зразок відмінювання іменників чоловічого роду назв істот II відміни твердої групи з кінцевим приголосним у називному відмінку із закінченням *-e* в кличному відмінку на прикладі іменника *студéнт*; при заголовному слові *багністий* індекс відсилає нас до таблиці 58 «Словозміни», де подано зразок відмінювання прикметників твердої групи чоловічого, жіночого і середнього родів на прикладі прикметника *старій*; при заголовному слові *благáти* індекс відсилає нас до таблиці 81, де розміщено зразок дієвідмінювання дієслів I дієвідміни із суфіксом *-a-* (графічно також *-я-*) в інфінітиві і *[-aj- (-яj-)]* у теперішньому та майбутньому часі на прикладі дієслова *пускáти*.

Шеститомний словник Іштван Удварі назвав «базою даних до українсько-угорського словника». Із назви випливає, що він містить велику кількість лексем та їх угорських відповідників.

Розглянемо розмаїття заголовних слів.

Окремими словниковими статтями подано назви осіб за професією чи видом діяльності: *абсолютіст* – *абсолютістка*,

автоматник – *автоматниця*, *аквалеріст* – *аквалерістка*, *меценат* – *меценатка*. Є в реєстрі і складноскорочені слова та аббревіатури: *ветінститут* (ветеринарний інститут), *ветлікар* (ветеринарний лікар), *ВЦРПС* (Всесоюзна центральна рада професійних спілок), *дипкупé* (дипломатичне купé), *диппóшта* (дипломатична пошта), *комбікóрм* (комбінований корм), *лісгóсп* (лісовé господарство), *машбюрó* (машинне бюрó), *медпункт* (медичний пункт), *медсанбат* (мédико-санітарний батальйон), *райвиконком* (районний виконавчий комітет), *СНІД* (синдром набутого імунodefіциту), *фінвідділ* (фінансовий відділ), *ЦРУ* (Центральне Розвідувальне Управління).

Окрім загальноновживаних, до реєстру ввійшла значна кількість діалектних лексем: *аді-но*, *айкало*, *барабóля*, *бокóр*, *бокораи*, *бокорван*, *бубній*, *бузькó*, *бунда*, *бурдей*, *ватра*, *верзун*, *вуй*, *вуйко*, *габа*, *гавкáч*, *гайно*, *галайда*, *зглядь*, *кавка*, *кабат*, *касáрня*, *кулика́ти*, *кунтуш*, *лейбик*, *малай*, *манта*, *маця*, *нанáшко*, *напрáвду*, *нараз*, *пугáр*, *скорóліски* (*Galanthus nivalis*), *фáйний*, *фалáт*, *фáнтя*, *фрáснути*, у складі сполучення *фрáснути по голові*, *чічка*, *чкурну́ти*, *шкама́ток*, *шкраб*, *шльóгати*, *штудéрний*, *шугá*, *шугáй*, *яскі́ня*. Наводяться приклади просторіччя: *бага́цько*, *базарува́льник*, *башкові́тий*, *баду́н*, *люд*, *жона́*, *дирéкторка*, *дирéкторша*, *ка́верза*, *каламутник*, *карлю́читися*, *квáцати*, *пряме́м*, *пуза́нь*, *пустопля́с*, *шми́га*, *шпéтити*, *шпéтний*, *шукані́на*, *шу́ри-му́ри*. Серед реєстрових слів чимало історизмів: *гайдама́ка*, *га́лли*, *éллін*, *ке́сар*, *Комінтёрн* (Комуністічний Інтернаціона́л), *лях*, *наркомáт* (*наро́дний комісаріáт*), *наро́дник*, *радя́нський*, *пуні́йці*, *пушка́р*, *скіпетр*, *скі́пщина*, *ча́та*, *чекі́ст*, *шиша́к*, зокрема й назви історичних топонімів (*А́встро-Уго́рщина*, *Радя́нський Сою́з* (при заголовному слові *радя́нський*), *Пру́ссія*, *Чехослова́ччина*) та історичних астіонімів (*Скaтeринoслáв* (з 1926 року *Дніпропетрoвськ*, з 2016 року *Дніпрó*). Зафіксовано й архаїзми: *ара́п*, *бо́нна*, *борть*, *бриг*, *бри́кнути*, *бусурма́н*, *казема́т*, *каліта́*, *камерді́нер*, *псар*, *пуд*, *пу́щення*, *сиду́ха*, *шму́клер*, *я́хонт*. Неологізми початку ХХІ століття теж залучено до словникового реєстру – зокрема слова, пов'язані з сучасними інформаційними технологіями: *дискéта*, *дискoвóд*, *фáйл*, *фáйловий*, *факсі́міле*.

У словнику широко представлена сакральна лексика, до прикладу, *Богорóдиця*, *богослужі́ння*, *богоя́ва*, *бо́жйй*, *Всеви́шній*,

всевидючий, казання, Покрова, проща, Псалтир, сіль, Спас, Трійця; заголовне слово *Бог* введено до складу таких сполучень: *дякувати Богу, хвалити Бога, Богом березжений, бороні або крий Божє, не дай Божє, раді Бога, Бог на поміч, хай Бог мілує, побійся Бога!, спаси нас, Божє, дай Божє, хай Бог простить, Бог взяв когось, ідіть з Богом*, у складі фразеологічної одиниці ні *Богу свічка* ні *чорту кочерга, (жити) як у Бога за дверима*.

Терміни позначено ремаркою відповідної галузі науки і техніки: *сигніфікат, сингармонізм, флєксія, флектівний, фонема, фонематичний, фрикативний nyelv* [мовознавчі], *зволóжувач, звукометрія, шнек, шпунт, штабелеукладач tűsz.* [технічні]; *реалізаційний: реалізаційна ціна, реінвестувати, ремієнт ker.* [комерційні]; *регреант jog.* [юридичний], *рефрáктор csill.* [астрономічний], *декаéдр mat.* [математичний], *сказ orv.* [медичний]. До реєстру залучено лексеми, які належать до певних тематичних груп. До прикладу, назви рослин, подекуди навіть рідкісних: *аір* (*Acorus calamus*), *альбатрós* (*Diomedea*), *аніс* (*Pimpinella anisum*), *брат-і-сестра* (*Melanpyrum*), *вєрес* (*Calluna vulgaris*), *лепешняк* (*Glyceria*), *лінєя* (*Lonicera*), *мати-й-мáчуха* (*Tussilago farfora*).

Угорський читач має можливість ознайомитися з назвами та термінами, які стосуються історії української культури, до прикладу: *вóлок* – *földrészleg a XV–XVII. században Galíciában*; *гайдамака* – *hajdamák <kozák felkelő a XVIII. században; ukrán lovas katona az 1918–1920-as polgárháborúban>*; *Динáмо, гагíлки* – *ukrán népi alkalmi dalok; гуцу́лка* – 1. *hucul*; 2. *huculka <néptánc>*; 3. *hímzett férfiing*; *київське «Динáмо»* – *futballcsapat, a kijevi Dinamo csapata*, *Лівоберéжна Україна* – *Balparti Ukrajna*, *шістдеся́тництво* – *az ukrán értelmiség hatvanas években jelentkező mozgalmá*; *слобідський* – *szabadfaluhoz tartozó*, *Слобідська Україна* – *Szlobodai Ukrajna*.

До заголовних слів залучено багато стійких зворотів. До прикладу, *ба́йдики* у складі фразеологічної одиниці *бити ба́йдики*; *ба́рки* – *взя́ти* або *схопі́ти* за *ба́рки* когось; *гак* – *настро́мити* *наживку* на *гак*; *закину́ти гак* на когось; *тут йоме й гак*; *гарячий* – *пійма́ти* на *гарячому*; *під гарячу реку*; *всі́пати* *гарячих*; *га́спид* – *га́спид* їх знає; *неха́й йому га́спид*; *до га́спиду*; *се́рце* – *бра́ти* до *се́рця* що; *бра́ти* за *се́рце*; *бети* без *се́рця*; *бути* не до *се́рця*;

віддати серце кому; відійшло або відлягло від серця; дати серцю волю; дійнути до серця; запропонувати кому руку й серце; мати серце на або проти ко́го; чарка – чарка терпіння переповнилась, заглядати в чарку, перехилити чарку, під чаркою.

Подекуди в лексиці та орфоєпії спостерігається вплив російської мови: *чорнозём* замість *чорно́зем*, *чорнослів* замість *чорно́слив*, *бажа́ющий* замість *охочий* чи *заціка́влений*, замість *викону́ющий* *викону́вач*; окремими заголовними словами вжито *голови́нкоманду́ющий* і *голови́нкоманду́вач*, доцільно вживати лише друге; *завіду́ющий* варто уникати, замість нього вживати лише *завіду́вач*; русизм *наступáющий* варто уникати, замість нього слід вживати введене до реєстру слово *прийдéшний*; заголовне слово *прóтяг* введено до складу сполучення *на прóтязі століть*, рекомендуємо вживати *прóтягом століть*; замість *учбо́вий* у складі словосполучення *програ́ма*, *за́клад* доцільно вживати *навча́льний* (*навча́льна програ́ма*, *навча́льний закла́д*); заголовне слово *відно́шення* вжито помилково у сполученні *це не має ніякого відно́шення до чо́го*, доцільно – *це не має ніякого стосу́нку до чо́го*.

Як продовження цієї роботи завдяки старанням Іштвана Удварі і його співробітників побачив світ сучасний двотомний «Угорсько-український словник» (Udvari 2005–2006). Цільовою аудиторією цього лексикону є угорськомовні особи, які ставлять за мету вивчити українську мову на базовому, середньому чи вищому рівнях. При цьому принцип будови угорських заголовних слів такий, що добре прислужиться і тим користувачам, для яких українська є рідною. Загальна кількість реєстрових слів у двох томах перевищує 71 тисячу. До сьогодні це найоб'ємніший та найповніший угорсько-український словник.

У передмові до словника Іштван Удварі розповів про результати, які були досягнуті в рамках лексикографічної програми в Ніредьгазькому інституті. У примітках укладач знайомить користувачів із будовою словникових статей, пояснює скорочення та позначки, а також додає список найважливіших джерел. Словникові статті побудовані таким чином: біля слів перед українським відповідником подано інформацію про відмінювання, належність слова до певної частини мови та групи лексики за значенням, наприклад: *előkelőség -et, -e, -ek* 1. *здатність*,

зверхність -ності; величавість -вості 2. [*nemeslelkűség*] благородство -ва; вишуканість -ності 3. [*személy*] високопоставлена особа. Також подають форми множини родового відмінка: *gyerek* дитина -ни, *dimi* -тей; *láb* нога, ноги.

Сучасну лексику, що набула поширення завдяки технічному прогресу, представляють такі слова, як *CD* (*cédé*), *CD-lejátzó* (*cédé-lejátzó*), *CD-lemez* (*cédélemez*), *CD-ROM-meghajtó* (*cédémeghajtó*), *CD-tartó*, *e-mail*, *e-malez*, *e-mailezés*, *fájl*, *DJ* (*disc-jockey*), *display*. Тут відзначимо, що варто було поряд зі словом «*fájl*» вказати і словосполучення «*csatolt fájl*», оскільки ні із реєстрового слова «*fájl*», ні із реєстрового слова «*csatolt*» не впливає, що з поданих українських відповідників до слова «*csatolt*» – *включений*, *приєднаний*, *прикріплений*, *прикладений*, *доданий* – у цьому випадку як стало стійке словосполучення використовується тільки «*прикріплений файл*». Серед нової економічної лексики до угорських слів із початковим *marketing*- подано 16 українських словосполучень-відповідників. Цінність словника вбачаємо і в тому, що сюди залучено такі міжнародні лексеми, як *Mac*, *megabájt* (або *megabit* чи *megabyte*), *pen-komputer*, *penputer*, *printel*, *printer*, *printerhenger*, *web*, *web-böngésző*, *weblap*, *webszerver*, оскільки тепер життя вже майже неможливо уявити без цих предметів і понять, за якими здебільшого закріпилися назви-англіцизми.

У словнику наводяться й топоніми: *Ázsia*, *Debrecen*, *Luxemburg*, *Litvánia*, *Szardínia*, *Tibet*, *Tiszántúl* тощо, однак зустрічаються також назви країн, що на сьогодні вже стали історизмами (наприклад, *Csehszlovákia*, *Jugoszlávia*). Серед заголовних слів є чимало угорських абревіатур і складноскорочених слів, наприклад: *АРЕН* [*Adó- és Pénzügyi Ellenőrző Hivatal*] – Управління податкового і фінансового контролю, *ÁVÜ* [*Állami Vagyonügynökség*] – Державне агентство власності, *MÁV* – Угорська державна залізниця, *MGK* – Економічна палата Угорщини, *ОТР* – Ощадний банк Угорщини) *URH* – *УКХ* [*ультракороткі хвилі*]. Необхідно відзначити, що серед реєстрових слів у словнику вказуються і здрібніло-пестливі форми власних імен, до яких подають українські зменшувально-пестливі відповідники, наприклад: *Anti* – *Антал* [*ukrán megfelelője*]

Антон], *Bandi* – Андраш, *Misi* – Мишко, *Pali* – Павлик, *Panni* – Ганнуся. Хоча такі аналогії не завжди виправдані.

Укладачі словника подбали, аби до фразеологічних одиниць подавалися фраземи-відповідники, що використовуються в іншій мові. Так, до заголовного слова «*Marci*», що позначає ласкаву форму чоловічого імені додається стійкий зворот «*él, mint Marci Hevesen*», відповідником до якого вказаний український фразеологізм «*качається, як сир у маслі*». Відрадно, що вміщені у словнику і зразки сленгових лексем, наприклад: *diri* – *direktor* ‘директор’.

Закарпатським угорцям особливо приємно читати українські відповідники історичних назв населених пунктів, що використовувалися до Тріанонського мирного договору. Це, наприклад, *Ungvár* – *Унгвар* (звичайно, поряд з офіційним *Ужгород*), прикметник унгарський ‘*ungvári*’. Було б доцільно вказати й інші історичні відповідники назв давніх угорських міст, таких, як, наприклад, *Beregszász* (*Берегсас*, офіційно українською *Берегове*), *Munkács* (*Мункач*, офіційно українською *Мукачеве*, але часто навіть і в українських текстах зустрічаємо закарпатські варіанти *Берегово* та *Мукачево*), *Szőlős* (*Севлюш* з 1946 року офіційно як буквальный переклад – *Виноградів*). Для нас цінним є і те, що в словнику трапляються пояснення значень, якими користуються закордонні угорці, як, наприклад, у випадку реєстрового слова «*szigorlat*» (2. [у закордонних угорців] ‘з’алік’, згідно з яким це значення використовується тільки в закарпатському діалекті угорської мови).

Таким чином, можемо стверджувати, що при укладанні редагованого Іштваном Удварі «Угорсько-українського словника» була здійснена величезна робота. Продовжуючи кращі традиції Ласлова Чопея, науковець разом із колегами створив словник світового рівня, що збагатив культурну спадщину народів, які живуть поруч у Карпатському басейні. Серія редагованих Іштваном Удварі українсько-угорських та угорсько-українських словників є серйозною допомогою для угорців у процесі вивчення української мови, а також прислужиться і українцям при вивченні угорської.

Працівниками Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II було укладено «Угорсько-український словничок» (Kótyuk 2006) та «Українсько-угорський словничок» (Bárány–Csernicskó–Dzsanda et al. 2008, 2015), аби надати допомогу учням шкіл з

угорською мовою навчання. У реєстрі словника міститься двадцять тисяч заголовних слів, серед яких знаходимо і нові та найновіші слова технічної термінології (Gazdag 2007: 14). Після реєстрових слів українсько-угорського словника зазначена їх граматична структура: до іменників та числівників подається закінчення родового відмінка, для прикладу: *горизóнт -ту, грáмотність -ності, льóтчик -ка, мільярд, п'ять, -ті, -тьох, тисяча -чі*; до реєстрових дієслів подають закінчення 1 і 2 ос. одн., для прикладу: *готувáтися -ту́юся, -ту́єшся, мовча́ти -чу́, -чиш*.

У 1985 році вийшов друком перший російсько-українсько-угорський фразеологічний словник, укладачами якого були Василь Лавер та Імре Зикань (Лавер–Зикань 1985). Словник містить близько 4 тисяч найбільш уживаних стійких зворотів, прислів'їв, приказок, крилатих висловів російської мови, їх українських та угорських відповідників, а також ілюстрацій із творів художньої літератури. Передмову подано тільки російською мовою, як й інформацію про структуру словникових статей. Мета словника – допомогти учням шкіл з українською та угорською мовами навчання у засвоєнні фразеологізмів російської мови. У словникових статтях після фразеологізму російської мови вміщено український та угорський відповідник, до прикладу: *áвгиевы конюшни* (хаос, беспорядок) – *áвгієві ста́йні/коню́шні* – *Augiász istállója*; до російського стійкого звороту *вместе хорошо и недруга бить* пропонувано п'ять відповідників українською: *де спілка, там і сілка; дру́жній череді́ і вовк не страши́й; гурто́м і чо́рта побóреш; і кома́р коби́лу загризе́, коли́ вовк помо́же; дру́жні соро́ки орла́ заклюо́ть*, і два угорською: *egységben az erő; sok lúd disznót győz*.

Якщо немає відповідника в угорській мові, то укладачі використовували описовий метод, для прикладу: *без ко́нця, без ко́нця і кра́я* – *без кінця́, без кінця́-кра́ю* – *inos-unalom, végnélkül, nagyon sokáig*; *без нау́к, как без рук* – *без нау́к, як без рук* – *tudomány/tudás nélkül olyan az ember, mint kéz nélkül, наша/ва́ша/тво́я берёт* – *наша/ваша/твоя берé* – *miénk a győzelem, стéрнится, слю́бится* – *зві́кне, той полю́бить* – *majd lassan hozzászokik, összeszoknak; összerázódnak*). Радянізми, які стали елементами фразеологізмів, доволі часто зустрічаються у складі реєстрових слів, наприклад: *свобóда, ра́венство, бра́тство* – *свобóда, рíвність, братéрство* – *szabadság, egyenlőség, testvériség*.

Приклади речень, у яких функціонують фразеологізми, наводяться лише з художніх творів російських авторів без їх бібліографічних даних. У кінці словника розміщено алфавітний покажчик фразеологічних статей, розміщених у виданні.

Поява 2009 року сучасного угорсько-українського та українсько-угорського словника усталених виразів – важливий крок у розвитку українсько-угорської лексикографії (Лизанець 2009а, його ж, 2009б). У їх підготовці до видання, окрім укладача Петра Лизанця, взяли участь Елеонора Берта, Кріштоф Шереш та Маріанна Яцкович. Реєстр угорсько-українського словника містить близько 9 тисяч найбільш уживаних угорських усталених словосполучень та виразів і 16 тисяч їхніх українських відповідників та синонімів. Така ж кількість усталених виразів та їх відповідників нараховується і в українсько-угорському словнику. Укладач Петро Лизанець у передмові до словника наголошує на важливості створення єдиного корпусу угорсько-української та українсько-угорської бази фразеологізмів. Пропонований словник є першим такого типу в українському та угорському мовознавстві. Укладачі обґрунтовують необхідність його створення тим, що на Закарпатті діє понад сто шкіл з угорською мовою навчання, із 1963 року в Ужгородському національному університеті є угорське відділення, у місті Берегові функціонує Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II та низка угорських груп у різних навчальних закладах Закарпаття (цей перелік доповнимо Центром угорської мови Київського національного лінгвістичного університету). У передмові наголошується на тому, що укладання двомовного словника сталих словосполучень і виразів української та угорської мов, які типологічно є різними, – справа надзвичайно відповідальна, адже дослівний переклад сталих словосполучень з однієї мови іншою не завжди можливий, зазвичай слід шукати найкращий відповідник. Словник призначений для допомоги учням та вчителям, а також працівникам ЗМІ.

Варто зазначити, що укладачі влучно підбирають до українських стійких зворотів угорські відповідники, до прикладу, *зуби з'їсти/проїсти на чому-н., в чому-н. – kitanulja valaminek csínját-bínját; kisujjában van a dolog; valaminek a mestere; nagy mester valamiben; своя рука у ко́го-не́будь, де-не́будь – számíthat valakire; van egy megbízható embere valahol; Dunába hordja a vizet –*

у Тулу зі своїм самоваром не їздять; *tere-ferél* – поточити л'яси; *terve füstbe ment* – карта біта.

Цінно й те, що до одного усталеного словосполучення підібрано кілька синонімічних фразеологізмів з іншої мови, для прикладу: *що є сіли* – *teljes/minden erejéből*; *ahogy csak bír*; *ahogy csak erejéből telik/bírja/futja*; *minden erejét megfeszítve/összeszedve* (506); *яка м'яха йогó вкусіла?* – *mi ütött belé? mi lelte? mi az ördög van vele? mi a baja? bal lábbal kelt fel? mi a szösz van vele? mi bántja?* (524); *egy szalmaszálat sem tesz arrébb/odébb* – *нальцем не ворухнути/не поворухнути/не рушити/не кивнути*; *(i) за холóдну вóду не брátися (не взятися)*; *ні однієї соломінки не поста́вить далі* (146); *figyelmen kívül hagy valamit* – *залиша́ти (лиша́ти)/зали́шити (лиши́ти) без ува́ги кого-не́будь, що-не́будь; спусті́ти з ока; маха́ти (махну́ти) руко́ю/рука́ми на кого-не́будь, на що-не́будь; з очей упу́скати кого-не́будь, що-не́будь* (202).

Маємо надію, що цей словник стане у пригоді випускникам шкіл з угорською мовою навчання, які беруть участь у зовнішньому незалежному оцінюванні з української мови та літератури, адже завдання містять і питання, що вимагають розуміння фразеологізмів.

«Українсько-угорський словник прислівників» за редакцією Єлизавети Барань та Юрія Онуфера (Барань–Онуфер 2014) наразі доступний лише в електронній формі.¹²⁷ Мета його створення – допомогти кращому засвоєнню української мови угорцями. Ідея створення українсько-угорського словника прислівників виникла з практичних потреб. Прислівники української мови утворюють складну систему. Правильна (літературна) вимова (в українській мові наголос може падати на будь-який склад), правопис прислівників як «наймолодшої» частини мови часто не прив'язується до правил. Окрім цього, частина прислівників, що поширені в закарпатських українських говорах, не вживається в літературному мовленні, і навпаки – серед прислівників, які належать до літературної форми мови, є й такі, що не використовуються в закарпатських українських говорах. Це ускладнює засвоєння цієї частини мови угорцями. Виходячи з указанного вище, укладачі поставили перед собою мету –

¹²⁷ <http://genius-ja.uz.ua/sites/default/files/csatolmanyok/magyar-nyelvu-oktatasi-jegyzetek-es-magyar-nyelvu-szaknyelvi-szotarak-keszítése-a-nyertesek-dokumentumai-725/sztrteljesanyaga-1.pdf> (12.10. 2020)

надати допомогу насамперед учням загальноосвітніх шкіл з угорською мовою навчання, які на уроках вивчають систему прислівників української мови або ж готуються до зовнішнього незалежного оцінювання з української мови.

До реєстру залучено найбільш уживані прислівники української мови (близько 5 тисяч реєстрових слів) та їх угорські відповідники. Уміщено і вживані в розмовному стилі мовлення прислівники. Поставлено наголоси, при багатозначних словах вказано їх найпоширеніші значення. Наведемо кілька прикладів: *anítróxi* – egy cseppet sem, egyáltalán nem, legkevésbé sem; *бáжано* – *pred kívánatos, szükséges*; *бáсом* – mély hangon, basszusban, basszus hangon; *átv divитися v поглядáти басом* – *mogorva v savanyú képet vág*; *крíво* – 1. görbén, ferdén; *крíво дивítися на кóго, що* – a) görbe szemmel néz vkire; b) gyanakodva néz vkire, vmire; 2. hamisan; *крíво свідчити* – hamis tanúvallomást tesz; *крíво усміхáтися* – a) hamisan mosolyog vagy elmosolyodik, b) gúnyosan elmosolyodik; *лáгідно* – nép 1. szelíden, jámboran; 2. puhán, lágyan, kellemesen; 3. *átv enyhén*; 4. nyugodtan, csendben, békésen; *нанівéць* – 1. végleg, teljesen; *звóдити нанівéць* – a) tönkre tesz; b) nullára csökkent; *пíшлó все нанівéць* – füstbe megy; *сходити нанівéць* – a) fokozatosan eltűnik, elvész; b) jelentőségét veszti; 2. egészen; *укýни* – 1. együtt, közösen, együttesen, társasan; *жýти з ким укýни* – együtt él vkivel; 2. ssze(-), egybe(-).

Створення термінологічних словників є одним із основних завдань сучасної лексикографії. У плані українсько-угорського словникарства зроблені певні кроки, однак ще безліч питань у цьому аспекті має бути вирішено фахівцями. Аналіз українсько-угорських та угорсько-українських термінологічних словників частково було здійснено у дослідженні Є. Барань та В. Газдага (Bárány–Gazdag 2017: 42–64).

Зупинимось на аналізі деяких мовознавчих термінологічних двомовних словників та словника ділової термінології. Укладений Вільмошом Газдагом українсько-угорський (Gazdag 2016a) та угорсько-український словник лінгвістичних термінів (Gazdag 2016b) є першим серед такого типу видань. Він охоплює найважливіші мовознавчі терміни українською (більш ніж 3500 реєстрових слів) та їх відповідники угорською мовою, і навпаки, українські відповідники угорських мовознавчих термінів (більш

ніж 4000 реєстрових слів). З огляду на характер словника, у випадку багатозначних слів подається лише значення, яке вживається в мовознавстві. При угорських відповідниках заголовного слова укладач подеколи наводить ще й коротке пояснення. На реєстрових словах наголос не вказано. Подамо кілька прикладів: *автореферат* – *szerezői ismertetés v beszámoló, tézisek (PhD-értékezés)*; *комунікативна компетентність* – *nyelvi hozzáértés (a beszédhelyzetnek megfelelő közlések létrehozásának a képessége), kommunikatív kompetencia*; *комісив* – *nyelvi aktus, melyben a beszélő valamilyen cselekvés elvégzésére tesz ígéretet; alanytalan mondat* – *безпідметові речення; безсуб'єктні речення*; *hozzátoldó kötőszók* – *приєднувальні сполучники*; *leíró hangtan* – *описова фонетика*. Словник призначений в основному для учнів середніх шкіл з угорською мовою навчання, студентів вищих навчальних педагогічних закладів та абітурієнтів.

Короткий термінологічний словник з морфології української мови, укладений Єлизаветою Барань (Барань 2010а), розрахований передусім для використання студентами-філологами. Він містить близько двохсот найбільш уживаних термінів та терміносполучень з морфології української мови. Структура словникових статей така: назви термінів подають в алфавітному порядку, після реєстрового слова слідує етимологічна довідка, яку супроводжує переклад терміна угорською мовою, далі дається етимологічна довідка. В окремих випадках, якщо термін має декілька синонімів, тлумачення дається тільки до одного з них. Наведемо кілька прикладів: *власні іменники (tulajdonnév)* – іменники, які виділяють предмет чи явище із однорідних і дають йому власну назву (*ріка Тиса, село Астей, місто Берегове, автор Ковач*). Те саме, що пропріальні іменники; антонім – загальні іменники; *дієприкметник (melléknévi igenév, participium)* – verboїдна недієвідмінювана форма, що означає дію як ознаку предмета, виражену морфологічними категоріями дієслова і прикметника; *препозиціоналізація (лат. praepositionis – прийменник) (más szófajok átcsapása az előjárósó kategóriába)* – перехід інших частин мови в прийменник, тобто набуття синтаксичних функцій і категоріального значення прийменника. Отже, словник може стати у пригоді тим, хто більш глибоко цікавиться питаннями мови, філологією взагалі.

Укладачі видання «Угорські афікси з українськими поясненнями. Для тих, хто вивчає угорську мову як іноземну» Христина Зикань та Єва Борисова поставили за мету зібрати граматичні відомості з української та угорської мов, «спробували пояснити принципи відмінювання і словотворення, роз'яснивши і продемонструвавши на прикладах вживання суфіксів, відмінкових закінчень та показників» (Zékány–Boriszova 2017: 8). Укладачі склали таблиці афіксів для полегшення опанування угорської мови. До прикладу, в окремій таблиці представлено відмінкові закінчення слів різних частин мови із вказівкою питань, на які вони відповідають, а також прикладів угорською та українською мовами. Подано таблицю найчастіше вживаних післяйменників угорської мови та їх відповідників українською. Однак місцями простежується нечіткість перекладу частково через калькування, що призводить до неправильно побудованих конструкцій в українській мові (*я йду перед будинок, я йду з-перед будинку, він/вона прийшли з-під картини, ми вийшли з-поза будинку, ви йдете понад річку; навчає з чисєюсь допомогою; з-поза нас*).

2017 року зусиллями викладачів і науковців Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II Єлизавети Барань, Степана Черничка, Вільмоша Газдага, Корнелії Гіреш-Ласло, Аніти Марку та Еніке Товт вийшов друком «Українсько-угорський словник (реєстр) термінів ділової мови» (Bárány–Cserniczkó–Gazdag 2017). Ця праця покликана полегшити ведення діловодства представниками угорської національності, допомогти працівникам державного управління та користувачам адміністративних послуг, а також має на меті ознайомити охочих із лексикою ділового мовлення. Словник містить близько 4 тисяч заголовних слів. У реєстрі подано найбільш уживані слова та вирази діловодства: назви державних установ, економічну та юридичну термінологію, так звані стандартизовані словосполучення, мовні кліше, лексику, пов'язану з туризмом тощо. Укладачі не претендували на повноту, адже саме тепер відбувається ревіталізація української ділової мови.

ВИСНОВКИ

На основі сказаного вище можемо зробити такі висновки:

Гунгаризми, хоч у невеликій кількості, проте ввійшли до лексику староукраїнської мови. Перша фіксація більшості угорських лексичних вкраплень припадає на XVII–XVIII ст. Слова з угорської мови проникали переважно за посередництвом польської завдяки безпосереднім польсько-угорським контактам у XVI–XVII ст.

Близько шістдесяти запозичених з угорської слів ввійшло до реєстру «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка. Більшість перебуває за межами сучасного літературного вжитку. П'ятнадцять із них зафіксовано у Словнику української мови в 11-ти томах з ремаркою діал. (тобто діалектне слово).

Західноукраїнські письменники XIX – початку XX століття талановито відтворювали діалектні особливості народної мови. Серед діалектизмів широко використовували запозичення з сусідніх мов, зокрема угорської. Дослідження стилістичної функції діалектизмів у мові художньої літератури є важливим завданням мовознавців.

Вплив угорської мови простежується і в мові творів закарпатських письменників. Було виявлено, що Іван Чендей використовував діалектизми, зокрема запозичення з угорської, з певною стилістичною метою. У мові творів Федора Потушняка подекуди зустрічаються гунгаризми, для відтворення подій минулого історизми й архаїзми. Для мови творів Петра Мідянки характерно специфічний закарпатський мовний колорит. Тому мова творів П. Мідянки має неабияке значення у збереженні оригінальності діалектного мовлення українців Закарпаття. Більшість проаналізованих угорських лексичних запозичень – це глибоко закорінені слова у закарпатських українських говорах. Проникнення їх у мову художніх творів є свідченням цього.

Дослідження лінгвоукраїністики в Угорщині має давню історію. У центрі зацікавлень науковців було вивчення української мови в синхронному та діяхронному аспектах, українська діалектологія, лексикологія, лексикографія тощо.

Ласлов Чопей, проживаючи далеко від україномовної території, у кінці XIX ст. наголошував на самостійності української мови, відстоював право на її розвиток і функціонування. Тому його лексикографічна праця є важливою для визначення статусу української мови в часи, коли вона була заборонена, не допущена до офіційного вжитку, принижена панівною владою. Доробок Л. Чопея і сьогодні може стати в пригоді лексикологам, діалектологам, історикам мови, а також дослідникам міжмовних та міждіалектних контактів, а його результати формують основу для нових наукових розробок.

Проаналізувавши мовознавчі праці Шандора Бонкала, а також ті, у яких представлено писемні пам'ятки, можемо стверджувати, що він своїми науковими розвідками зробив чималий внесок у розвиток науки про українську мову, діалектологію, зокрема й гуцульську, результатами своїх досліджень інформував широке коло угорських науковців про українців, їхню мову, історію, етнографію, історію закарпатської літератури та культури.

Гіядор Стрипський зробив вагомий внесок у розвиток української, зокрема закарпатської, науки. Як людина освічена, Г. Стрипський інформував наукову громаду про давні писемні пам'ятки, створені на території сучасного Закарпаття, ретельно вивчав їх, закликав збирати давні рукописи. Це дає підстави розглядати діяльність Г. Стрипського в тісному зв'язку з історією сучасного Закарпаття, з історією народної мови та її говорів, належним чином оцінити її в контексті україністики, зокрема, українського мовознавства загалом.

Ласло Деже зробив помітний внесок у розвиток українського мовознавства та історичної діалектології в час, коли основну увагу мовознавці зосереджували на «великих мовах»; результати його досліджень будуть корисними новому поколінню діалектологів, дослідників давніх українських пам'яток. Він одним із перших звернув увагу на важливість вивчення українських писемних пам'яток, які зберігаються в архівах та бібліотеках Угорщини, виявив та дослідив низку цих пам'яток, доклав чималих зусиль, щоб його учні продовжили цю благородну справу.

Праці Еміля Балецького свідчать про високий професіоналізм автора, про його глибоку обізнаність у сфері синхронної та

діахронної діалектології. Любов до рідних закарпатських говорів надихнула дослідника до ретельного їх вивчення, а також до представлення результатів своїх розвідок широкій публіці славістів. Надзвичайно цінним є дослідження мови єдиного україномовного села Угорщини, мешканці якого у час проведення діалектологічної розвідки розмовляли переважно рідною мовою. Дослідження історії української мови також входило до сфер зацікавлення мовознавця. Він зробив помітний внесок у розвиток історії української мови.

Шандор Мокань своєю науковою діяльністю збагатив українське та угорське мовознавство, зробив неабиякий внесок у розвиток угорської україністики, досліджуючи етимологію окремих слів, ознайомлював наукові кола із новими даними про ранні мовні зв'язки слов'ян з угорцями, результатами своїх діалектологічних розвідок інформував фахівців-діалектологів про лексичний склад та фонетичні особливості мараморошських українських говорів, про їх зв'язок із сусідніми слов'янськими та неслов'янськими говорами. Дослідження науковця вражають досконалістю аналізу й розв'язання проблем, доказовістю висновків.

Іштван Ковтюк своє життя присвятив служінню угорській мові, однак маємо належно оцінити заслуги науковця у галузі слов'янського мовознавства, зокрема в україністиці. Адже він першим виконав всебічне дослідження впливу східнослов'янських мов (російської та української) на лексику закарпатських угорських ужанських говірок, проаналізував їх фонетичну та морфологічну адаптацію в мові-реципієнті, подав тематичну класифікацію, уклав тлумачно-етимологічний словник майже трьохсот українізмів та русизмів в угорській говірці Ужанщини.

Заслуга Іштвана Удварі велика у сфері дослідження історії української мови, української історичної діалектології, мови бачвансько-сримських русинів, угорської україністики, українсько-угорських, русинсько-угорських міжмовних контактів, виявлення, дослідження та видання давніх східно- та південнослов'янських писемних пам'яток. Саме він повернув науці забутих мовознавців, істориків та інших діячів культури. За редакцією Іштвана Удварі була видана шеститомна база даних українсько-угорського словника (Ніредьгаза, 2000–2003) та двотомний угорсько-

український словник (Ніредьгаза, 2005–2006). Його наукові обшири відомі в усьому слов'янському світі.

Українсько-угорська та угорсько-українська лексикографія має більш ніж стоп'ятдесятирічну історію. Ласлова Чопея, укладача «Русько-мадярського словаря», вважаємо основоположником українсько-угорської лексикографії. У радянські часи розвитку українсько-угорського словникарства не приділялося достатньо уваги. Українсько-угорська та угорсько-українська лексикографічна діяльність в обох державах (Угорщині та Україні) посилилася лише з часу проголошення незалежності України. Маємо надію, що в майбутньому з'являться українсько-угорські та угорсько-українські онлайн-словники, зокрема і тематичні, які стануть у пригоді фахівцям з різних галузей науки і техніки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Abonyi–Zoltán 2010 = Abonyi Andrea, Zoltán András: Udvari István (1950. VII. 14. – 2005. XI. 9). In: Удвари 2010: 7–23.
2. Ajtay 2002 = Ajtay Ferenc: Sztripszky Hiador életútja (1875–1946). *Művelődés* 3 (2002): 28–29.
3. Asbóth 1911 = Asbóth Oszkár (szerk.): Bonkáló Sándor: A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana. *Nyelvtudomány* 3 (1911): 224–240.
4. Babics 1964 = Babics András: Hodinka Antal 1864–1964. *Jelenkor* 12 (1964): 1147–1148.
5. Balczyk 1958 = Balczyk Emil: A magyarországi ruszisztika. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 12 (1958): 92–98.
6. Balczyk–Hollós 1968 = Balczyk Emil – Hollós Attila: *Ószláv nyelv*. Budapest, 1968.
7. Balogh–Bańcerowski–Posgay 2000 = Balogh Lajos, Bańcerowski Janusz, Posgay Pál: Влияние венгерского языка на лексику языков и диалектов Карпатского ареала по данным «Общекарпатского диалектологического атласа». In: Horváth Katalin, Fábíán Miroszláva (szerk.): *Ювілейний збірник на честь 70-річчя від дня народження професора Петра Лизанця*. Ужгород, 2000. 72–81.
8. Bańkowski 2000 = Bańkowski Andrzej: *Etymologiczny słownik języka polskiego*. T. I–II. Warszawa 2000.
9. Bárány–Csernicskó–Dzsanda et al. 2008 = Bárány Erzsébet, Csernicskó István, Dzsanda Galina, Gazdag Vilmos, Kótyuk István, Libák Natália, Margitics Katalin (szerk.): *Ukrán–magyar kisszótár. Українсько–угорський словничок*. Ungvár–Beregszász, 2008; 2015.
10. Bárány–Csernicskó–Gazdag 2017 = Bárány Erzsébet, Csernicskó István, Gazdag Vilmos, Hires-László Kornélia, Kótyuk István, Márku Anita, Tóth Enikő (szerk.): *Ukrán–magyar hivatali (regiszter)szótár. Українсько–угорський словник (реєстр) термінів ділової мови*. Ungvár, 2017.
11. Bárány–Gazdag 2016 = Bárány Erzsébet, Gazdag Vilmos: Kótyuk István – anyanyelvünk jeles szakértője. In: Hires-László Kornélia (szerk.): *Nyelvhasználat, kétnyelvűség. Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból II*. Ungvár, 2016. 137–152.
12. Bárány–Gazdag 2017 = Bárány Erzsébet, Gazdag Vilmos: Magyar–ukrán és ukrán–magyar szótárak a 21. században. In: Fábíán Zsuzsanna

- (szerk.): *A magyar és a szomszédos országok többségi nyelveinek kétnyelvű szótára*. Budapest, 2017.
13. Bárányné Komári 2009 = Bárányné Komári Erzsébet: Kótyuk István: Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai – Украинские заимствования в ужанском венгерском говоре. *Magyar Nyelvőr* 133 (2009): 95–101.
 14. Bárczi 1963 = Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest, 1963.
 15. Bárczi 1975 = Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza*. 3. kiad. Budapest, 1975.
 16. Beregszászi–Hires-László 2014 = Beregszászi Anikó, Hires-László Kornélia (szerk.): *Meszelt falakon túl. Születésnap i köszöntő kötet Kótyuk István tiszteletére*. Beregszász, 2014.
 17. Bonkáló 1910 = Bonkáló Sándor: *A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana*. Gyöngyös, 1910.
 18. Bonkáló 1911 = Bonkáló Sándor: Huczul népmese. *Nyelvtudomány* 3 (1911): 197–201.
 19. Bonkáló 1912-1913 = Bonkáló Sándor: Tagadómondat a magyar-kisorosz nyelvben. *Nyelvtudomány* 4 (1912-1913): 219–222.
 20. Bonkáló 1913 = Bonkáló Sándor: A *sę* reflexivum a huczul-kisoroszbán. *Nyelvtudomány* 4 (1913): 41–43.
 21. Bonkáló 1915 = Bonkáló Sándor: Az orosz (nagyorosz) és a rutén (kisorosz vagy ukrainai) irodalmi nyelv kérdéséhez. *Nyelvtudomány* 5 (1915): 81–110.
 22. Bonkáló 1915 = Bonkáló Sándor: *A szlávok*. Budapest, 1915.
 23. Bonkáló 1916a = Bonkáló Sándor: Beiträge zur ukrainischen Wortforschung. *Archiv für slavische Philologie* 36 (1916): 464–475.
 24. Bonkáló 1916b = Bonkáló Sándor: Ruténeink írásreformja. *Magyar Figyelő* 1916/2: 333–346, 404–412.
 25. Bonkáló 1920 = Bonkáló Sándor: *A magyar rutének*. Budapest, 1920.
 26. Bonkáló 1921 = Bonkáló Alexander: Die ungarländischen Ruthenen. *Ungarische Jahrbücher*. Band 1, Heft 3. Berlin–Leipzig, 1921. 215–232.
 27. Bonkáló 1934 = Bonkáló Sándor: Magyar elemek a rutén irodalomban. In: Beke Ödön, Benedek Marcell, Turóczi-Trostler József (szerk.): *Emlékkönyv Balassa Józsefnek*. Budapest, 1934. 42–45.
 28. Bonkáló 1935 = Bonkáló Sándor: *A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés*. Pécs, 1935. 80.

29. Bonkáló 1940 = Bonkáló Sándor: *A rutének (ruszinok)*. [Budapest], 1940.
30. Bonkáló 1996 = Bonkáló Ervin: Bonkáló Sándor életrajza. In Bonkáló Sándor: *A rutének [Ruszinok]*. 2. bővített kiadás. Basel–Budapest, 1996. 7–12.
31. Brückner 1927 = Brückner Aleksander: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków, 1927.
32. Csernicskó 2003 = Csernicskó István (szerk.): *A mi szavunk járása. Bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. Beregszász–Ungvár, 2003.
33. Csopely 1881 = Csopely László: Magyar szók a rutén nyelvben. *Nyelvtudományi közlemények* 16 (1881): 270–294.
34. Csopeli 1883 = Csopeli László: *Rutén–magyar szótár*. // Чопей Л. *Русько-мадярський словарь*. Budapest, 1883.
35. Csopely 1884 = Csopely László: Egy orosz szatirikus. *Fővárosi Lapok*. 1884. november 18, 19.
36. Csűry = Csűry Bálint: *Szamosháti szótár*. 1-2. köt. Budapest, 1935-1936.
37. Dezső 1958 = Dezső László: Oroszvégesei Mihály műveinek nyelvéről. *Filológiai közlemények* 4 (1958): 336–346.
38. Dezső 1963 = Dezső László: A kárpátaljai irodalom kezdetei. *Filológiai közlöny* 9 (1963): 156–161.
39. Dezső 1966 = Dezső László: A kárpátaljai „népi irodalom”. *Filológiai közlöny* 12 (1966): 146–157.
40. Dezső 1989 = Dezső László: A XVI–XVIII századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavai. *Nyelvtudományi Értekezések* 128. Budapest, 1989.
41. Dóhóvics 2003 = Dóhóvics Bazil: Kijegyzése azon szóknak, amelyek hason hangzatúak vagy és érteményűek is mind a magyar, mind az orosz nyelvben. In: Дзендзелівський Й., Сак Ю., Штернберг Я. (ред.) *Василь Довгович – зачинатель досліджень угорсько-українських та угорсько-російських лексичних сходжень*. Ужгород, 2003. 9–38.
42. ESz = Zaicz Gábor (szerk.): *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest, 2006.
43. ÉKsz² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest, 2003.

44. Gazdag 2007 = Gazdag Vilmos: Magyar–ukrán kisszótár. Угорсько-український словничок. *Közoktatás* XIV/3–4 (2007)
45. Gazdag 2009 = Gazdag Vilmos: Az államnyelv elsajátítását segíti. Megjelent az ukrán–magyar kisszótár. *KárpátInfo* 6, 2009. január 21.
46. Gazdag 2009 = Gazdag Vilmos: Jelentés az ukrán–magyar nyelvhatárról. *Kisebbségkutatás* 18 (2009): 476–481.
47. Gazdag 2012 = Gazdag Vilmos: Másodnyelvi elemek a kárpátaljai Beregvidék magyar lakosságának nyelvhasználatában. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *A szótól a szövegig: az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai*. Budapest, 2011. 75–85.
48. Gazdag 2013 = Gazdag Vilmos: Államnyelvi kontaktuselemek a kárpátaljai magyar sajtóban. In Fedinec Csilla; Szoták Szilvia (szerk.): *Határhelyzetek VI. Változó világ – változó közösségek a Kárpát-medencében*. Budapest, 2013. 199–242.
49. Gazdag 2016a = Gazdag Vilmos: *Ukrán–magyar nyelvészeti szótár. Українсько-угорський словник лінгвістичних термінів*. Ужгород, 2016.
50. Gazdag 2016b = Gazdag Vilmos: *Magyar–ukrán nyelvészeti szakszótár. Угорсько-український словник лінгвістичних термінів*. Берегово, 2016.
51. Gazdag 2017 = Gazdag Vilmos: *Szláv elemek a kárpátaljai Beregszászi járás magyar nyelvjárásaiban*. Kézirat. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2017.
52. Gazdag 2017 = Газдаг В.В. Фонетичні модифікації східнослов'янських лексичних елементів у закарпатських угорських говорах. *Науковий вісник інноваційних технологій* 3 (2017): 122–132.
53. Gazdag 2019 = Gazdag Vilmos: A kárpátaljai magyar nyelvjárások különfejlődéséről az államnyelvi kölcsönszavak fényében. *Magyar Nyelvjárások* 57 (2019): 101–121.
54. Gregor 1993 = Gregor Ferenc: *A szlovák nyelv magyar elemeiből*. Budapest, 1993.
55. Gunda 2000 = Gunda Béla: Magyar–szláv néprajzi kapcsolatok. In Szekfű Gyula (szerk.): *A magyarság és a szlávok*. Budapest, 2000. 165–184.
56. Hadrovics 1985 = Hadrovics László: *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Budapest, 1985.

57. Halaga = Halaga O. R. (red.) *Východoslovenský slovník historicky dokumentovaný I–II. (921–1918). Paralely české, slovenské ekvivalenty*. Košice–Prešov, 2002.
58. Hodinka 1890 = Hodinka Antal: Erdélyben és Oláhországban megjelent ó-szláv nyomtatványok. *Magyar Könyvszemle* 15/1–2 (1890): 106–126.
59. Hodinka 1909 = Hodinka Antal: *A munkácsi görög katolikus püspökség története*. Budapest, 1909.
60. Hodinka 1911 = Hodinka Antal: *A munkácsi görög katolikus püspökség okmánytára*. 1 köt. 1458–1715. Gyűjt., összeáll. és kiad. Hodinka Antal. Ungvár, 1911.
61. Hodinka 1916 = Hodinka Antal: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest, 1916.
62. Hodinka 1917 = Hodinka Antal: *Adalékok az ungvári vár és tartománya és Ungvár város történetéhez*. Ungvár, 1917.
63. Hollós 1996 = Hollós Attila: *Az orosz szókincs magyar elemei*. Budapest, 1996.
64. Holub 1945 = Holub József: Hodinka Antal (1864–1946). *Századok* 79–80/1–6 (1945): 305–306.
65. H. Tóth 1984 = H. Tóth Imre: Михаил Гапеевич Булахов Восточнославянские языковеды (Библиографический словарь). *Studia Slavica Hung.* 30 (1984): 279–284.
66. Katona 1963 = Katona Lóránt: *Ukrán–magyar szótár. Українсько-угорський словник*. Будапешт–Ужгород, 1963.
67. Király 1964 = Király Péter: Die ungarischen Lehnwörter einer ostslowakischen Gemeinde. *Studia Slavica Hung.* 10 (1964): 221–236.
68. Kiss 1995 = Kiss Kálmán: *A magyarországi orosznyelv-oktatás első korszaka (1849–1949)*. Debrecen, 1995.
69. Kiss 1998 = Kiss Lajos: Szlavisták arcvonásai egy tanítványuk naplójában (Milyennek látta Fodor András Hadrovics Lászlót, Kniezsa Istvánt és Baleczky Emilt. In: Zoltán András (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest, 1998. 318–321.
70. Kniezsa 1934 = Kniezsa István: A tót és lengyel költözők pásztorkodás magyar kapcsolatai. *Ethnographia* 45 (1934): 62–73.
71. Kniezsa 1955 = Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Budapest, 1955.

72. Kniezsa 2000 = Kniezsa István: Magyar–szláv néprajzi kapcsolatok. In: Szekfű Gyula (szerk.): *A magyarság és a szlávok*. Budapest, 2000. 168–188 [1. kiadás: 1942].
73. Kocsis 1993 = Kocsis Mihály: A magyar nyelv néhány szavának történetéhez – ukrán oklevelek alapján. In: Fejér Ádám, H. Tóth Imre, Bognár Ferenc, Bibok Károly (szerk.) *Magyarok és szlávok*. Szeged, 1993. 415–421.
74. Kocsis 2018 = Kocsis Mihály: A szláv nazálisok és a *huszár*. In: *Magyar Nyelv* 114 (2018): 68–77.
75. Kótyuk 1982 = Kótyuk István: *Magyar helyesírási tanácsadó. A középiskolák 4–10 osztálya számára*. Uzsgorod, 1982.
76. Kótyuk 1995 = Kótyuk István: *Anyanyelvünk peremén*. Ungvár–Budapest, 1995.
77. Kótyuk 2006 = Kótyuk István, Bárány Erzsébet, Csernicskó István, Dzsanda Galina, Híres Kornélia, Márku Anita (szerk.): *Magyar–ukrán kisszótár. Угорсько-український словничок*. Ungvár–Beregszász, 2006.
78. Kótyuk 2007 = Ковтюк І. *Українські заимствовання в ужанском венгерском говоре*. // Kótyuk István: *Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai*. Nyíregyháza, 2007. Ньиредьхаза, 2007.
79. Kovács 1980 = Kovács Zoltán: Bonkáló Sándor (1880–1859). Életrajza és tudományos munkássága. *Filológiai Közöny* 26/1 (1980): 98–102.
80. Kovács 1993 = Kovács Tiborné: Hodinka Antal bibliográfiája. In: Udvari István (szerk.): *Hodinka Antal emlékkönyv*. Nyíregyháza, 1993. 405–428.
81. Kúnos 1882 = Kúnos Ignác: Csopey László Magyar szók a rutén nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 11 (1882): 78–79.
82. Laczházi 2003 = Laczházi Aranka: Венгерские элементы в лексике литовского языка. In: Abonyi Réka, Janurik Szabolcs, Zoltán András (szerk.): *Miscellanea Corviniana. Köszöntő könyv Hollós Attila 70. születésnapjára*. Budapest, 2003. 236–243.
83. Laczházi 2019–2020 = Laczházi Aranka: Magyar eredetű szavak a litván nyelvben, 1–2. rész. *Magyar Nyelv* 115 (1919): 422–435; 116 (1920): 32–39.
84. Lebovics 2009 = Lebovics Viktória: История украинистики в Будапештском университете. *Studia Russica* 23 (2009): 156–169.
85. Lebovics 2017 = Lebovics Viktória: Bonkáló Sándor és az ukrán szak története Budapesten. In: Csehily József, Végvari Velentyina, Wołosz

- Robert (szerk.): *A magyar–szláv kapcsolatok: múlt és jelen című nemzetközi tudományos konferencia tanulmánykötete*. Pécs, 2017. 129–136.
86. Lebovics 2018 = Lebovics Viktória: Часопис 1916 року Україна. *Ars Translations. Статті по історії, аналізу і преподаванню переклада*. Budapest, 2018. 11–39.
87. Lengyel 1984 = Lengyel János: Bibliográfia. Gogol művei és irodalma magyarul. *Szovjet Irodalom* 10/4–6 (1984): 182–192.
88. Lizanec 1970 = Lizanec Petro: *Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok (A kárpátontúli ukrán nyelvjárások anyagai alapján)*. Ungvár, 1970.
89. Machek 1957 = Machek Václav: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha, 1957.
90. Markus 1988 = Markus V. Hungarian loanwords. In: Kubijovč V. (ed.): *Encyclopedia of Ukraine*. Toronto, 1988. 274–275.
91. Megela 1993 = Megela Ivan: Sztripszky Hiador a 19. század végi, 20. század eleji magyar–ukrán kulturális kapcsolatok tükrében. In: Békési Imre, Jankovics József, Kósa László, Nyerges Judit (szerk.): *Régi és új peregrináció I. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*. Budapest–Szeged, 1993. 218–225.
92. Miklosich 1872 = Miklosich Franz: Die slavischen Elemente im Magyarischen. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Classe* 21. Band. Wien, 1872.
93. Milován 2020 = Milován Andrea: *Az államnyelv oktatásának nyelvpedagógiai kérdései Kárpátalja nemzetiségi, elsősorban magyar tannyelvű iskoláiban (szociolingvisztikai megközelítés)*. http://communicatio.hu/publikaciok/milovan_andrea/nyelvpedagogia.pdf (12.10.2020.)
94. Mokány 1980 = Mokány Sándor: Magyar szófejtések. Budapest, 1980 (Nyelvtudományi Értekezések 105).
95. Mokány 1985–1986 = Mokány Sándor: *A romlik, ront, rongál és rombol szócsalád átagja(i)*. *Nyelvészeti dolgozatok*. 1985–1986. 151–154.
96. Mokány 1995 = Mokány Sándor: Népetimológia mint szóalkotási/szóalakítási mód. *Hungarológia* 8 (1995): 3–108.
97. Mokány 2002 = Mokány Sándor: Néhány elhomályosult motivációjú (kárpát)ukrán szó etimológiája: Az ukrán nyelv szófejtő szótára alapján. In: Bibok K., Ferincz I., Kocsis M. (szerk.): *Cirill és Metód példáját követve... Tanulmányok H. Tóth Imre 70. születésnapjára*. Szeged, 2002. 293–300.

98. Mokány 2005 = Mokány Sándor: (Nép)etimológiák. *Nyelvtudomány* 16/1 (2005): 131–145.
99. Mihalovics–Máté 1997 = Mihalovics Árpád, Máté Éva (szerk.): *Könyv Dezső Lászlónak*. Nyíregyháza, 1997.
100. Niederhauser 2004 = Niederhauser Emil: Csopey László élete és művei. (Hollós Attila: Csopey László élete és művei. Nyíregyháza, 2004. A Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológia Tanszéke és a Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara, 111 p.) *Kisebbségkutatás* 13 (2004): 151.
101. Nyomárkay 1989 = Nyomárkay István: A magyar és szerbhorvát nyelv kapcsolata. In Balázs János (szerk.): *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest, 1989. 291–350.
102. Nyomárkay–Gregor–Hollós–Zoltán 1990 = Nyomárkay István, Gregor Ferenc, Hollós Attila, Zoltán András (szerk.): *A magyarországi szláv nyelvtudomány bibliográfiája 1985-ig*. Budapest // Библиография венгерской языковедческой науки до 1985 г. Будапешт, 1990.
103. P. Lakatos 2010 = P. Lakatos Iлона: Kótyuk István, Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai. *Magyar Nyelv* 106 (2010): 227–233.
104. Palkó 2012 = Palkó István: *Magyar–ukrán kisszótár. Угорсько-український малий словник*. Ungvár, 2012.
105. Palkó 2015 = Palkó István: *Magyar–ukrán, ukrán–magyar szótár. Угорсько-український, українсько-угорський словник*. Львів, 2015.
106. Palkó–Palkó 1997 = Palkó István–Palkó Gyula: *Magyar–ukrán, ukrán–magyar kisszótár iskolásoknak és másoknak. Угорсько-український, українсько-угорський малий словник*. Ungvár, 1997.
107. Papp 1967 = Papp Ferenc: A magyar szókincs gépi feldolgozásának egyes eredményei és további problémái. In: Imre Samu, Szatmári István (szerk.): *A magyar nyelv története és rendszere*. Budapest, 1967. 518–522.
108. Papp 1974 = Papp Ferenc: A lexémák szófaja, alaktani szerkezete és eredete. *Magyar Nyelv* 70 (1974): 55–68.
109. Pavlovszky 2009 = Pavlovszky Maria: Поэтический мир юного Эмиля Балецкого. *Studia Russica* 23 (2009): 27–29.
110. Perényi 1965 = Perényi József: Emlékezés Hodinka Antalról (1864–1946). *Századok* 99/6 (1965): 1403–1405.
111. Péter 2009 = Péter Mihály: Встречи с Эмилем Балецким. *Studia Russica* 23 (2009): 7–9.
112. Rév 1968 = Rév Mária: Szaltikov-Scsedrin fogadtatása és értelmezése Magyarországon (1859–1945). *Filológia Közöny* 14 (1968): 112–123.

113. RNL = *Révai Nagy Lexikona*. 1–21. Budapest, 1911–1935.
114. S. Benedek 2000 = S. Benedek András: A Szeklencei Szegényember üzenete. *Kisebbségkutatás* 9/2 (2000): 291–298.
115. Salga 1975 = Salga Attila: *Bonkáló Sándor és a keleti szlávok. Bölcsészdoktori disszertáció. Kézirat* (Kossuth Lajos Tudományegyetem kéziratára, Debrecen). Eger–Debrecen, 1975.
116. Salga 1996 = Salga Attila: Utószó. Bonkáló Sándor munkásságáról. In: Bonkáló Sándor: *A rutének* [Ruszinok]. 2. bővített kiadás. Basel–Budapest, 1996. 131–169.
117. Sławski 1952–1982 = Sławski Franciszek: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. T. I–V. Kraków, 1952–1982.
118. Soós 1993 = Soós Kálmán: Hodinka Antal levelezése a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegyével. In: Udvari István (szerk.): *Hodinka Antal emlékkönyv. Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére*. Nyíregyháza, 1993. 121–136.
119. Soós 1995 = Soós Kálmán: Hodinka Antal hivatalos és tudományos megítélése Kárpátalján. *Honismeret* 23 (1995): 62–69.
120. Stachowski 2002 = Stachowski Marek: Uwagi o wybranych etymologiach węgierskich w języku polskim. *Studia Slavica Hung.* 47 (2002): 45–52.
121. Sziklay 1978 = Sziklay László: Hodinka Antal, a modern magyar szlavisztika egyik úttörője. *Filológiai Közlöny* XXIV/2 (1978): 223–226.
122. Sztrippai Sz. 1918 = Sztrippai Sz. Hiador: Ukrajna földje és népe. *Vasárnapi Újság* 7/ 65 (1918): 100–101.
123. Sztripszky 1911 = Sztripszky Hiador: A hazai rutének legrégebb nyomtatványai. In Kollányi Ferencz, Gulyás Pál (szerk.): *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtárának közleménye*. 19. kötet. 1911. 117–131 (első közlemény), 243–262 (második közlemény).
124. Sztripszky 1915 = Sztripszky Hiador: Ukraina és az unitarizmus. *Keresztény Magvető* (1915): 89–103, 154–166.
125. Sztripszky 1916 = Sztripszky Hiador: Ukrania. *Ukrán–magyar kulturális és gazdasági kapcsolatok szemléje* 1–20 (1916): 300.
126. Tamás 1966 = Tamás Lajos: *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*. Budapest, 1966.
127. TESz = Benkő Lóránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. T. 1–4. Budapest, 1967–1984.
128. Tóth 2002 = Tóth Szilárd: Mokány Sándor 70 éves. *Magyar Nyelvőr* 126 (2002): 380–382.

129. Tóth 2015 = Tóth Péter: Az utolsó interjú Király Péterrel. *Nyelvtudományi Közlemények* 111 (2015): 437–442.
130. Udvari 1988 = Udvari István: Adatok Sztripszky Hiador néprajzi munkásságához. *Erdélyi Gyopár* VIII/4 (1988): 9–11.
131. Udvari 1991 = Udvari István: Hodinka Antal életrajza és művei. In Udvari István, Cselényi István Gábor (szerk.): *Hodinka Antal: Ruszin–magyar ígetár. Русинсько-мадярський словарь глаголув. Сбирка всьхъ глаголовъ пудкарпатсько-русинського языка*. Nyíregyháza, 1991.
132. Udvari 1992a = Udvari István (szerk.): *Hodinka Antal válogatott kéziratai*. Nyíregyháza, 1992.
133. Udvari 1992б = Udvari István: Антоній Годинка – дослідник історії русинів. In: Udvari István (szerk.): *Hodinka Antal válogatott kéziratai. Вибрані рукописи Антонія Годинки*. Nyíregyháza, 1992. 3–12.
134. Udvari 1992в = Udvari István: Sztripszky Hiador. *Világirodalmi lexikon* 14 (1992): 786.
135. Udvari 1993a = Udvari István (szerk.): Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére. Наукові дослідження на честь Антонія Годинки. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia*. Nyíregyháza, 1993.
136. Udvari 1993б = Udvari István (szerk.): *Hodinka Antal emlékkönyv. Tanulmányok Hodinka Antal tiszteletére*. Nyíregyháza, 1993.
137. Udvari 1995 = Udvari István: *Ruszin (kárpatukrán) hivatalos írásbeliség a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, 1995.
138. Udvari 1997 = Udvari István: A ruszin–magyar együttélés a nyelvi adatok tükrében. *Etnographia* 108 (1997): 343–357.
139. Udvari 1999a = Udvari István: Adatok Sztripszky Hiador néprajzi munkásságához. In: P. Panyakó Mária (szerk.): *Madarak voltunk... Kárpátaljai néprajzi írások*. Budapest–Beregszász, 1999. 59–79.
140. Udvari 1999б = Udvari István: Sztripszky Hiador névtani munkássága. *Magyar Nyelv* 95/4 (1999): 412–418.
141. Udvari 1999в = Udvari István: Adatok Sztripszky Hiador műfordítói munkásságához. *Könyv és könyvtár* 21 (1999): 105–151.
142. Udvari 2000 = Udvari István: Kupcsinszkij Oleh (szerk.): Volodimir Hnatyuk. Dokumenti i material. Lviv, 1998. 466 p.
143. Udvari 2000–2003 = Udvari István (szerk.): Ukrán–magyar szótári adatbázis I–VI. *Glossarium Ukrainicum* 2–7. Nyíregyháza, 2000–2003.
144. Udvari 2005–2006 = Udvari István (szerk.): *Magyar–ukrán szótár I–II*. Nyíregyháza, 2005–2006 (Glossarium Ukrainicum 8.)

145. ÚMTsz = B. Lőrinczy Éva (szerk.): Új magyar tájszótár 1–4. Budapest, 1979.
146. Voight 1994 = Voight Vilmos: Száz ruszin népdal Hodinka Antal tiszteletére. *Ethnografia* 105/1 (1994): 374.
147. Wołosz 1989 = Robert Wołosz: Wyrazy węgierskie w języku polskim I. *Studia Slavica Hung.* 35 (1989): 215–317.
148. Wołosz 1991–1992 = Robert Wołosz: Wyrazy węgierskie w języku polskim II. *Studia Slavica Hung.* 37 (1991–1992): 3–27.
149. Zaicz 2006 = Zaicz Gábor (szerk.): *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete.* Budapest, 2006.
150. Zékány–Boriszova 2017 = Zékány Krisztina, Boriszova Éva: *Magyar toldalékok ukrán értelmezésekkel. A magyart idegen nyelvként tanulók számára. Угорські афікси з українськими поясненнями. Для тих, хто вивчає угорську мову як іноземну.* Budapest–Badacsonytomaj–Ungvár, 2017.
151. Zoltán 1982a = Zoltán András: Emil Balczyk (1919–1981). *Studia Slavica Hung.* 28 (1982): 405–408.
152. Zoltán 1982b = Zoltán András: Balczyk Emil (1919–1981). *Egyetemi lapok* 24/1 (1982): 2.
153. Zoltán 1996 = Zoltán András: A magyar–szláv nyelvi érintkezések kezdetei és fázisai. *Életünk* 6–7 (1996): 634–648.
154. Zoltán 1997 = Zoltán András: Udvari István Ruszin (kárpatukrán) hivatalos írásbeliség a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, 1995. *Filológiai Közöny* 43 (1997): 61–63.
155. Zoltán 2003 = Zoltán András: Слова венгерского происхождения в белорусском языке: устные заимствования эпохи Стефана Батория. *Studia Russica* 20 (2003): 492–494.
156. Zoltán 2006 = Zoltán András: Magyar szavak az ófehéroroszban. In: Mártonfi Attila, Pap Kornélia, Slíz Marianna (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Budapest, 2006. 495–500.
157. Zoltán 2020 = Zoltán András: Az „Ószláv nyelv” című egyetemi tankönyv (1968) fél évszázad távlatából. In: Bárány Erzsébet (szerk.): *Balczyk Emil – nyelvész, költő, tanár. // Єлизавета Барань (ред.): Еміль Балецький – мовознавець, письменник, освітянин.* Beregszász–Ungvár, 2020. 47–57.
158. Zöldhelyi 2004 = Zöldhelyi Zsuzsa: Könyvszemle. Hollós Attila: Csopcy László élete és művei. Жизнь и труды Ласло Чопея.

- Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae, 5. (Nyíregyháza, 2004. 109 [+2] p.). *Modern Filológiai Közlemények* 11 (2004): 121–123.
159. Ажнюк 2013 = Ажнюк Б. Еволюція руської ідентичності в американській діаспорі. In: Скрипник Г. (ред.) *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку*. Київ, 2013. 695–747.
160. Альбрехт 2000 = Альбрехт А. Західноукраїнські лексичні запозичення у творах закарпатоукраїнських письменників. In: *Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства. Збірник наукових праць*. Вип. 4. Ужгород, 2001. 61–63.
161. Бабич 1993 = Бабич Н.Д. *Історія української літературної мови*. Практичний курс. Львів, 1993.
162. Балецкий 1942а = Балецкий Э. Евменій Сабовъ і наша діалектологія. *Литературна Недѣля* 2 (1942): 89–92.
163. Балецкий 1942б = Балецкий Э. Самовукъ ѓ въ бережскомъ говорѣ. *Литературна Недѣля* 2 (1942): 222–224.
164. Балецкий 1942в = Балецкий Э. Литература и народный языкъ. *Литературна Недѣля* 2 (1942): 263–264.
165. Балецкий 1942г = Балецкий Э. Языкъ грамматики Е. Сабова зъ 1890-го року. *Зоря – Hajnal* 2 (1942): 336–350.
166. Балецкий 1943а = Балецкий Э. Про болгаризмы въ нашихъ говорахъ: *Литературна Недѣля* 3 (1943): 34–36.
167. Балецкий 1943б = Балецкий Э. Новѣ статѣ про назву *Vihorlat*. *Литературна Недѣля* 3 (1943): 93–94.
168. Балецкий 1943в = Балецкий Э. Про походження слова *оурикъ (urék)* въ донаційной грамотѣ грушовского монастыря зъ 1404-ого року. *Литературна Недѣля* (1943): 119–120.
169. Балецкий 1943г = Балецкий Э. Народнѣ назвы частей рѣки. *Литературна Недѣля* 3 (1943): 131–132.
170. Балецкий 1943г = Балецкий Э. Про походження назвы *Бужора*. *Литературна Недѣля* 3 (1943): 167–168.
171. Балецкий 1943д = Балецкий Э. Одно морфологичное явище. *Литературна Недѣля* 3 (1943): 168.
172. Балецкий 1943е = Балецкий Э. «Ў» в чинадѣвскомъ говорѣ. *Зоря – Hajnal* (1943): 525–538.

173. Балецкий 1943ε = Balezky Emil: *Szabó Eumén Orosz nyelvtanának hangtana. Фонетика русскоѡ грамматики и читанки Евменія Сабова*. Budapest, 1943. 48.
174. Балецкий 1948 = Балецкий Э. К вопросу о значении и происхождении слова d'ug. *Études Slaves et Roumaines* 1 (1948): 106–111.
175. Балецкий 1956 = Балецкий Э. О языковой принадлежности и заселении села Комлошка в Венгрии. *Studia Slavica Hung.* 2 (1956): 345–363, карта: 364.
176. Балецкий 1957 = Балецкий Э. Из наблюдений над значением и распространением слова d'ug. *Studia Slavica Hung.* 3 (1957): 223–234.
177. Балецкий 1958а = Балецкий Э. Из словарного состава украинских карпатских говоров. *Studia Slavica Hung.* 4 (1958): 399–404.
178. Балецкий 1958б = Балецкий Э. Венгерские заимствования в лемковском говоре села Комлошка в Венгрии. *Studia Slavica Hung.* 4 (1958): 23–46.
179. Балецкий 1958в = Балецкий Э. Эгерский рукописный ирмологий. *Studia Slavica Hung.* 4 (1958): 293–323.
180. Балецкий 1959а = Балецкий Э. Гоголь и венгры. Несколько данных о русско-венгерских литературных взаимоотношениях. *Studia Slavica Hung.* 5 (1959): 1–9.
181. Балецкий 1959б = Балецкий Э. Из словарного состава карпатских (украинских) говоров. *Studia Slavica Hung.* 5 (1959): 181–192.
182. Балецкий 1961а = Балецкий Э. Венгерское *kert* в закарпатских украинских говорах (Из наблюдений над морфологическим оформлением венгерских имен существительных в закарпатских украинских говорах). *Studia Slavica Hung.* 6 (1961): 247–265.
183. Балецкий 1961б = Балецкий Э. Fotl'ak. *Studia Slavica Hung.* 7 (1961): 238–241.
184. Балецкий 1961в = Балецкий Э. Венгерское *csulka* ~ *csurka*. *Studia Slavica Hung.* 7 (1961): 367–371.
185. Балецкий 1962 = Балецкий Э. Новый этап в исследовании говоров Закарпатья, Диалектологические сборники Ужгородского университета. *Studia Slavica Hung.* 8 (1962): 1–27.
186. Балецкий 1962 = Балецкий Э. О путях заимствования украинским языком термина *antal*. *Studia Slavica* 8 (1962): 437–442.

187. Балецкий 1963 = Балецкий Э. О некоторых венгерских заимствованиях в украинском языке (Венгерские заимствования в произведениях Н. Л. Устияновича). *Studia Slavica Hung.* 9 (1963): 337–386.
188. Балецкий 1964 = Балецкий Э. Об одном из названий слоеного пирога у славян. *Studia Slavica Hung.* 10 (1964): 1–20.
189. Балецкий 1965 = Балецкий Э. Урик, урюк, орех в украинском языке. К вопросу о сохранении заимствований. *Studia Slavica Hung.* 11 (1965): 45–70.
190. Балецкий 1966 = Балецкий Э. К вопросу о некоторых названиях профессий. На материале карпатских украинских говоров. *Studia Slavica Hung.* 12 (1966): 23–33.
191. Балецкий 1978 = Балецкий Э. Краткий очерк русско-венгерской лексикографии. *Studia Russica* 1 (1978): 10–32.
192. Балецкий 1979 = Балецкий Э. Церковнославянский язык и славянские диалекты (На основании карпатских украинских диалектов). *Studia Slavica Hung.* 15 (1979): 31–36.
193. Балецкий 1980 = Балецкий Э. Диалектные записи из Комлошки. *Studia Slavica Hung.* 26 (1980): 97–138.
194. Балецкий 2007 = Балецкий Э. *Литературное наследие*. А. Золтана и М. Капраля (ред.) // Káprály Mihály, Zoltán András (szerk.): *Baleczky Emil: Irodalmi örökség*. Nyíregyháza, 2007.
195. Балецкий–Перени 1959 = Балецкий Э., Перени Й. Украинская грамота Софии Батори 1674 г. *Studia Slavica Hung.* 5 (1959): 75–104.
196. Балецкий 1936 = Балецкий Е.Д. *Вербный трепеть*. Ужгород, 1936.
197. Барань 2009 = Барань Є. Роль Еміла Балецького у дослідженні угорських запозичень у творах західноукраїнських письменників кінця ХІХ – початку ХХ століття. *Studia Russica* 23 (2009): 37–51.
198. Барань 2010а = Барань Єлизавета: *Короткий термінологічний словник з морфології української мови*. Берегово, 2010.
199. Барань 2010б = Барань Є. Українсько-угорські міжмовні контакти на помежів'ї їх етнічних територій (вплив угорської мови на лексику творів закарпатських письменників). In: Maria Borciuch, Lubow Frolak (red.): *TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*. Lublin, 2010. 24–31.
200. Барань 2014 = Барань Є. Еміль Балецький – дослідник східнослов'янських говорів Угорщини. In: Maria Borciuch, Lubow

- Frolak (red.): *TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*. Lublin, 2014. 16–23.
201. Барань 2015 = Барань Є. Відданий рідній мові (до 80-річчя від дня народження мовознавця Іштвана Ковтюка). *Studia Slavica Hung.* 60 (2015): 479–482.
202. Барань 2015 = Барань Є. Еміль Балецький як діалектолог. *Hungaro-Ruthenica* 7 (2015): 29–38.
203. Барань-Комари 2009 = Барань-Комари Е. Литературное наследие. *Studia Russica* 23 (2009): 318–326.
204. Барань-Комарі 2005 = Барань-Комарі Є. До питання про гунгаризми у народній мові карпатоукраїнців (русинів) Закарпаття. *Studia Russica* 22 (2005): 115–129.
205. Барань–Онуфер 2014 = Барань Є., Онуфер Ю.: *Українсько-угорський словник прислівників. Ukrán–magyar határozószók szótára*. Берегово, 2014. [рукопис].
206. Бедзір 2009 = Бедзір В.: Олександр Бонкало (130-річчя від дня народження вченого-історика, громадського діяча (1880–1959)). In: *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2010 рік*. Ужгород, 2009. 48–51.
207. Белей 2013 = Белей Л. Неорусинство як контрдискурс українства. In: Скрипник Г. (ред.) *Українци-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку*. Київ, 2013. 126–136.
208. Беринда 1653 = *Лексикон славеноросский. Имен толкование Памвы Беринды*. 1653.
209. Бідер 1997 = Бідер Г. Українська мова в Габсбурзькій Монархії (1772–1918 рр.). *Мовознавство* 1 (1997): 24–29.
210. Біленький 1907 = Біленький Я. (Стрипський Г.) *Старша руська письменність на Угорщині*. Унгварь, 1907. 16.
211. Біленький 1911 = Біленький Я. (Стрипський Г.) Угроруські літописні записки. In: *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1911 Т. 106. Кн. 4. 73–82.
212. Білодід 1973 = Сучасна українська літературна мова: лексика і фразеологія. За заг. ред. акад. І. К. Білодіда. Київ, 1973.
213. Бірчак 1907 = Бірчак В. *Літературні стремління Підкарпатської Руси*. Друге доповнене видання. Ужгород, 1937.

214. Бокшай–Ревай–Брацайко 1928 = Бокшай Е., Ревай Ю., Брацайко М. *Мадярьсько-руський словарь*. Ужгородь, 1928. // Boksay E., Révay G., Brascasajkó M.: *Magyar–ruszin szótár*. Ungvár 1928.
215. Бордуляк 1988 = Бордуляк Т. *Твори*. Київ, 1988.
216. Вернке 1983 = Вернке Г. К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских говорах украинского языка. In: M. Péter (szerk.): *Russica: In memoriam Emilii Balczyky*. Budapest, 1983. 27–29.
217. Верхратський 1899 = Верхратський І. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів І. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка*, т. XXVII. Львів, 1899.
218. Віднянський–Герасимова 2004 = Віднянський С. В., Герасимова Г. П. Годинка Антоній. In: редкол.: Смолій В. А. (голова) та ін. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2004. 133.
219. Владыков 1926 = Владыков В. *Рыбы Подкарпатской Руси и их главнейшие способы ловли*. // Vadim Vladykov: *Ryby Podkarpatské Rusi a hlavní spůsoby rybolovu*. // *Podkárpatška Rus halai, halászati módja és eszközei*. Užhorod, 1926.
220. Волошинь 1921 = Волошинь А. *О письменномъ языкѣ подкарпатскихъ русиновъ*. Ужгородь, 1921.
221. Галас 1979 = Галас К. *Українська топонімія Закарпаття в лінгвістичному аспекті*. Ужгород, 1979.
222. Галас 1999 = Галас Я. «Мадярьсько-руський словарь» Е. Бокшая, Ю. Ревая та М. Брацайка – перший угорсько-український словник. In: *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Ужгород, 1999. Вип. 1. 87–90.
223. Галас 2001 = Галас Я. *Із історії української лексикографії на Закарпатті (XIX–перша половина XX ст.)*. Ужгород, 2001.
224. Галас–Галас 2007 = Галас Б.К., Галас К.Й. Стрипський Гіядор Миколайович. In: *Енциклопедія Українська мова. Видання третє*. Київ, 2007. 680.
225. Галас 2000 = Галас Я. Характеристика української лексики «Русько-мадярьського словаря» Ласлова Чопея. In: *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Ужгород, 2000. Вип. 2. 55–59.
226. Галас 2013 = Галас А. Лінгвостилістичні параметри епістолярію Г. Стрипського. In: *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Вип. 18. Ужгород, 2013. 16–21.

227. Галас 2019 = Галас А. Гіядор Стрипський в історії українського мовознавства на Закарпатті. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.* 2/42 (2019): 28–37.
228. Герасимова 2003 = Герасимова Г. П. Бонкало Шандор. In: *Енциклопедія історії України.* Т. 1. Київ, 2003. 338.
229. Геровский 1995 = Геровский Г.Ю. *Язык Подкарпатской Руси.* Москва, 1995.
230. Гнідан 2005 = Гнідан О.Д. (ред.) *Історія української літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття.* Київ, 2005.
231. Годинка 1922 = Hodinka Antal: *Ruszin–magyar igetár.* // Годинка А. *Русинсько-мадярський словарь глаголув. Глаголниця. Сборка всѣхъ глаголовъ пудкарпатсько-русинського языка / собр., упор. Т. Романувъ. Ужгородъ, 1922.*
232. Годинка 1923 = Годинка Антоній: *Утцюзнина, газдуство и прошлостъ южнокарпатськихъ русинувъ.* Budapest, 1923.
233. Годинка 1941 = Годинка Антоній: Витай читателю. *Зоря – Hajnal* 1–2 (1941): 4.
234. Годинка 1993 = Годинка Антоній: *Пісні наших предків: Сто наших співанок. Száz ruszin népdal Hodinka Antal tiszteletére (1864–1946).* Підготовка текстів Турянці Ю., Удварі І., Арпи С. Будапешт–Ужгород, 1993. 167.
235. Голлош 2004 = Голлош А. *Жизнь и труды Ласло Чопея.* Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 5. Ньиредьхаза, 2004.
236. Головацкий 1878 = Народные пѣсни Галицкой и Угорской Руси [в 3 ч.], собранные Я. Ф. Головацкимъ. Изд. Импер. о-ва истории и древн. российскихъ. Москва, 1878.
237. Горецький 1963 = Горецький П. Й. *Історія української лексикографії.* Київ, 1963.
238. Грінченко = Грінченко Б. *Словарь української мови.* Зібрала редакція журналу «Киевская старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу 1907–1909, Б. Грінченко. Т. 1–4. Київ, 1996–1997.
239. Грінченко 1905 = Грінченко Б. Огляд української лексикографії. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка.* Т. 66. 1905.
240. Голомб 1993 = Голомб Л. Г. Питання про мову творів письменників Закарпаття у працях І. Франка та М. Драгоманова. In: *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні.* Матеріали науково-практичної конференції (Ужгород, 5–6 травня 1992 року). Ужгород, 1993. 149–133.

241. Даль 1881 = Даль В. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Т. 2. С. Петербург–Москва, 1881.
242. Данилюк 2009 – Данилюк Д. Д. Митрак Олександр Андрійович. *Енциклопедія історії України*: в 10 т. / за ред.: В. А. Смолій. Київ, 2009. Т. 6. 684.
243. Деже 1977а = Деже Л. Головні тенденції в розвитку граматичної будови закарпатських говорів XVI–XVIII ст. *Мовознавство* 3 (1977): 41–47.
244. Деже 1977б = Деже Л. Синтаксичні явища Нягівських повчань. *Мовознавство* 4 (1977): 52–61.
245. Держалюк 2012 = Держалюк М.С. *Стрипський Гіадор*. In *Енциклопедія історії України*. Т. 9. Київ, 2012. 869.
246. Дзенделівський 2007 = Дзенделівський Й. О. Бонкало Олександр Олександрович. In: *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2007. 56.
247. Дзенделівський 1958–1993 = Дзенделівський Й. *Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України: Лексика*. Ужгород, 1958–1993.
248. Дзенделівський 1965 = Дзенделівський Й. О. Спостереження над складом лексики драми О. Духновича «Добродѣтель превышает богатство». In: *Матеріали наукової конференції*. Пряшів, 1965. 151–169.
249. Дзенделівський 1966 = Дзенделівський Й. О. *Конспект лекцій з курсу української діалектології: Вступні розділи*. Ужгород, 1966.
250. Дзенделівський 2004 = Дзенделівський Й. О. Словарь української мови. In: *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2004. 610.
251. Дзенделівський–Статєєва 2004 = Дзенделівський Й. О., Статєєва В. І. Грінченко Борис Дмитрович. In: *Українська мова. Енциклопедія*. Київ, 2004. 122–123.
252. Добош 1942 = Добош С. В. *История подкарпаторусской литературы. Издание Регентского Комиссарията*. Мукачево, 1942.
253. Довгович 2003 = Dóhóvics Bazil: Kijegyzése azon szóknak, amelyek hason hangzatúak v[agy] és értékenyűek is mind a magyar, mind az orosz nyelvben. In: Дзенделівський Й., Сак Ю., Штернберг Я. (ред.) *Василь Довгович – зачинатель досліджень угорсько-українських та угорсько-російських лексичних сходжень*. Ужгород, 2003. 9–38.

254. Дэже 1957 = Дэже Л. Урбаріальний записи из Мараморошской Верховины: Материалы к исторической диалектологии закарпатских украинских говоров. *Studia Slavica Hung.* 3 (1957): 235–260.
255. Дэже 1958 = Дэже Л. К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI–XVIII вв. *Studia Slavica Hung.* 4 (1958): 71–96.
256. Дэже 1961 = Дэже Л. К вопросу о венгерских заимствованиях в закарпатских памятниках XVI–XVIII вв. *Studia Slavica Hung.* 7 (1961): 139–176.
257. Дэже 1962 = Дэже Л. О синтаксисе украинских грамот I (сложноподчиненные предложения). *Slavica* 2 (1962): 59–83.
258. Дэже 1965а = Дэже Л. *Материалы к словарю закарпатской украинской литературы XVI–XVII вв.* Будапешт, 1965.
259. Дэже 1965б = Дэже Л. *Памятники украинской деловой письменности XVIII вв.* Будапешт, 1965.
260. Дэже 1965в = Дэже Л. *Памятники деловой письменности Закарпатья. Урбаріальные записи. Издания Будапештской библиотеки* 26. Будапешт, 1965.
261. Дэже 1965г = Дэже Л. О языке урбаріальных записей 1771–1774 гг. *Studia Slavica Hung.* 11 (1965): 71–93.
262. Дэже 1965д = Дэже Л. Zur Geschichte der subkarpatischen ukrainischen Mundarten. *Die Welt der Slaven* 10 (1965): 21–35.
263. Дэже 1965е = Дэже Л. О лексике закарпатской украинской литературы XVI–XVII вв. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis... Sectio Philologica* 6 (1965): 117–135.
264. Дэже 1966а = Дэже Л. Лексика сельского хозяйства и промышленности в закарпатской деловой письменности XVII–XVIII вв. *Studia Slavica Hung.* 12 (1966): 81–86.
265. Дэже 1966б = Дэже Л. Статистическое исследование словообразования в языковых памятниках. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16 (1966): 43–52.
266. Дэже 1967а = Дэже Л. *Очерки по истории закарпатских говоров.* Будапешт, 1967. 306.
267. Дэже 1967б = Дэже Л. О синтаксисе украинских грамот II (сложноподчиненные предложения). *Slavica* 7 (1967): 3–26.
268. Дэже 1969а = Дэже Л. Материалы к исторической диалектологии закарпатских говоров. *Studia Slavica Hung.* 15 (1969): 45–72.

269. Дэже 1969б = Дэже Л. Синтаксис простого предложения закарпатских урбаріальних записей XVIII вв. In: *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*. Пряшів, 1969. Т. 4. Кн. 1. 293–308.
270. Дэже 1970 = Дэже Л. Морфология закарпатских урбаріальних записей XVIII в. *Slavica* 10 (1970): 83–98.
271. Дэже 1974 = Дэже Л. Синтаксис сложного предложения урбаріальних записей XVIII в. (сложноподчиненные предложения). *Slavica* 13 (1974): 5–20.
272. Дэже 1979 = Дэже Л. О взглядах и стиле автора закарпатской Няговской Постиллы середины XVI века. *Slavica* 16 (1979): 5–18.
273. Дэже 1981 = Дэже Л. О языке украинского полемиста М. Андреллы и закарпатской «народной литературы» XVII в. *Studia Slavica Hung.* 27 (1981): 19–52.
274. Дэже 1983 = Дэже Л. Об историко-типологической характеристике украинской грамматики в сопоставлении с русской и сербско-хорватской. *Hungaro-Slavica* (1983): 17–40.
275. Дэже 1985 = Дэже Л. *Украинская лексика сер. XVI века: Няговские поучения (Словарь и анализ)*. Дебрецен, 1985.
276. Дэже 1986 = Дэже Л. Украинское языкознание XVI–XVII вв. *Slavica* 22 (1986): 161–177.
277. Дэже 1996 = Дэже Л. *Деловая письменность русинов в XVII–XVIII веках*. Под общей редакцией Иштвана Удвари. Ньиредьгаза, 1996. 336.
278. Дэже 2006 = Дэже Л. Няговские поучения их автор. Няговские Поучения: Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже. Ньиредьхаза, 2006.
279. ЕСУМ = Мельничук О. С. (ред.) *Етимологічний словник української мови*. Т. 1–6. Київ, 1982–2012.
280. Желехівський–Недільський 1886 = Желехівський Є., Недільський С. *Малоруско-німецький словар*. Т. 2. Львів, 1886.
281. Житецкий 1889 = *Словарь книжной малорусской речи по рукописи XVII века*. Житецкий П. Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII веке с приложением словаря книжной малорусской речи по рукописи XVII века. Киев, 1889.
282. Жук–Лесина 1989 = Жук Н. Й., Лесина В. М. (ред.) *Історія української літератури кінця XIX – початку XX століття*. Київ, 1989.

283. Зельдхейи 1968 = Зельдхейи Ж. Стихотворения в прозе И.С. Тургенева в Венгрии. *Studia Slavica Hung.* 16 (1968): 393–404.
284. Золтан 1980 = Золтан А. Славянское языкознание в Венгрии за 1978 г. *Studia Slavica Hung.* 26 (1980): 232–235.
285. Золтан 2004 = Золтан А. *Interslavica. Исследования по межславянским языковым и культурным контактам.* Москва, 2004.
286. Золтан 2017 = Золтан А. Будапештська україністика: стан і перспективи. In: Скрипник Г. (ред.) VIII Міжнародний конгрес україністів. Українознавство. Освіта. Літературознавство: зб. наук. ст. Ч. I. Київ, 2017. 125–130.
287. ЕСУМ = Мельничук О.С. (ред.) *Етимологічний словник української мови.* Т. 1–5. Київ, 1982, 1985, 1989, 2003, 2006.
288. Казак 2012 = Казак О.Г. «Освобождение от чешского ярма»: культурно-национальная политика Венгрии в Закарпатье в 1939–1944 гг. *Русский сборник. Исследования по истории России* 12 (2012): 328–344.
289. Капраль 2000 = Капраль М. Эмиль Балецкий на страницах ужгородской периодики (1939–1944). *Studia Russica* 18 (2000): 369–374.
290. Капраль 2001a = Капраль М. Балецкий Эмельян. In: *Энциклопедия Подкарпатской Руси.* Ужгород, 2001. 81.
291. Капраль 2001б = Капраль М. Неизвестный Эмиль Балецкий (По материалам подкарпатской периодики (1939–1943 гг.)). *Вестник филиала Института русского языка им. А.С. Пушкина* 15 (2001): 28–40.
292. Капраль 2002 = Капраль М. *Подкарпатское общество наук. Публикации. 1941–1944.* Ниредьхаза, 2002.
293. Капраль 2009 = Капраль М. «У истоков «русскости» Эмиля Балецкого («Школьная хроника» села Чинадиево) (1920–1938 гг.). *Studia Russica* 23 (2009): 10–20.
294. Киш 1963 = Киш Л. Происхождение слов *бекеша, кучма, шалаш* и *шишак*. In: Н. Шанский (ред.) *Этимологические исследования по русскому языку.* Вып. 4. Москва. 1963. 48–65.
295. Ковач 1962 = Ковач З. Славянская лексикография в Венгрии (с 1945 г. до наших дней). *Studia Slavica Hung.* 8 (1962): 464–481.
296. Ковтюк 2007 = Kótyuk István: *Az ungi magyar nyelvjárás ukrán jövevényszavai.* Nyíregyháza, 2007. // Ковтюк І. *Українские заимствования в ужанском венгерском говоре.* Ньиредьхаза, 2007.

297. Кочиш 2017 = Кочиш М. К истории венгерского слова *huszár*. *Българистични четения. Международна научна конференция Ceged, Унгария, 8–9 юни 2017 г.* Сегед, 2017. 35–39.
298. Кочиш 2018 = До питання історії деяких слів української мови. In: *Hungaro-Ruthenica VIII* (2018): 79–83.
299. Кубек 1906 = Кубек Е. *Старославянській-угорській-русскій-нїмецькій словарь къ священному писанію.* / *Ószláv–magyar–ruthén(orosz)–német szótár a Szentírás olvasásához.* Ужгород, 1906.
300. Кубійович 1993 = Бонкало Олександр. In: Кубійович В. (ред.) *Енциклопедія українознавства.* Т. 1. Львів, 1993. 157.
301. Куцов 2016 = Куцов К.О. Політична діяльність підкарпатських студентів-русофілів у період кризи державності Чехословаччини в 1938–1939 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету* 2 (2016): 11–20.
302. Кхольод 2006 = Кхольод У. Історико-культурні особливості формування західного варіанту української літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ століття. In: Gala Sławomir (red.): *Diachronia w badaniach nad językiem i w dydaktyce szkoły wyższej.* Część I. Łódź, 2006. 147–153.
303. Лавер–Зикань 1985 = Лавер В. И., Зикань И. В. *Русско-украинско-венгерский фразеологический словарь.* *Orosz–ukrán–magyar frazeológiai szótár.* Київ, 1985.
304. Лебович 2019 = Лебович В. Угорський часопис „Ukránia” (1916 рік). In: M. Moser – A. Zoltán (Hg.): *Eine geteilte Nation in Österreich-Ungarn: Die Ukrainer (Ruthenen, Russinen) im Blickfeld von Wien und Budapest.* *Slavische Sprachgeschichte*, Bd. 4. Münster–Hamburg–Berlin–Wien–London, 2008. 247–266.
305. Лелекач 1944 = Лелекач Н. *Подкарпатское письменство на початку ХХ вѣка.* Унгварь, 1944. 34.
306. Лелекач–Гарайда 1944 = Лелекач Н., Гарайда І. Загальна бібліографія Подкарпатя. *Литературно-наукова бібліотека* 30. Унгварь, 1944. 212.
307. Лещак 1993 = Лещак О. Деякі попередні зауваги до типологічного структурно-функціонального статистичного аналізу русинської частини «Глаголниці» А. Годинки. In: Udvari István (szerk.): *Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére.* Наукові дослідження на честь Антонія Годинки. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 1. Nyíregyháza, 1993. 53–59.

308. Лизанець 1976 = Лизанець П. Н. *Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпаття. Венгерско-украинские межъязыковые связи*. Будапешт, 1976.
309. Лизанець 1963 = Лизанець П. М. З історії вивчення угорських запозичень у говорах Закарпаття (на матеріалах праць Л. Чопея). In: *Тезиси докладов и сообщения к Всесоюзной конференции по вопросам финно-угорского языкознания*. Ужгород, 1963. 49–52.
310. Лизанець 1964 = Лизанець П. М. До питання про мадяризми в українській мові (На матеріалі творів О. Кобилянської). In: *Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 100-річчю з дня народження О. Ю. Кобилянської*. Ужгород, 1964. 37–48.
311. Лизанець 1965а = Лизанець П. М. Лексичні мадяризми в художніх творах О. Духновича. In: *Літературна та педагогічна спадщина О. Духновича. Тези доповідей та повідомлень до наукової сесії, присвяченої 100-річчю з дня смерті О. Духновича*. Ужгород, 1965. 51–55.
312. Лизанець 1965б = Лизанець П. М. Діалектизми-мадяризми та їх стилістичні функції в романі М. І. Томчания „Жменяки”. In: *Тези доповідей до XIX наукової конференції. Серія мовознавча*. Ужгород, 1965. 71–75.
313. Лизанець 1966а = Лизанець П. М. До питання про українізми в угорській мові. In: *Тези доповідей до XX наукової конференції*. Ужгород, 1966. 26–32.
314. Лизанець 1966б = Лизанець П. М. Лексичні мадяризми та їх стилістичні функції у новелах М. Томчания. In: *Тези доповідей до міжвузівської наукової конференції*. Ужгород, 1966. 106–111.
315. Лизанець 1967 = Лизанець П. М. Лексичні мадяризми в художніх творах О. Духновича. In: *Матеріали XXI наукової конференції Ужгородського Державного університету. Серія філологічна*. Київ, 1967. 51–55.
316. Лизанець 1970 = Лизанець П. Основні шляхи проникнення лексичних мадяризмів в українські говори Закарпаття. In: *Слов'яно-угорські міжмовні та літературні зв'язки. Науково-тематичний збірник*. Ужгород, 1970. 99–112.
317. Лизанець 1976 = Лизанець П. М. *Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР*. ч. III. Ужгород, 1976.

318. Лизанець 1998 = Лизанець П. Мовні свідчення про контакти угорських племен зі східнослов'янськими племенами до 896 року. *Acta Hungarica*. 7–8 (1998): 35–40.
319. Лизанець 2001 = Лизанець П. *Magyar–ukrán szótár. Угорсько-український словник*. Ужгород, 2001.
320. Лизанець 2004 = Лизанець П. Мадяризм. In: *Українська мова. Енциклопедія. 2-е вид., змін. і доповн.* Київ, 2004. 326.
321. Лизанець 2005 = Лизанець П. *Ukrán–magyar szótár. Українсько-угорський словник*. Ужгород, 2005; 2008².
322. Лизанець 2009a = Лизанець П. *Magyar–ukrán állandósult kifejezések szótára. Угорсько-український словник сталих словосполучень та виразів*. Ужгород, 2009.
323. Лизанець 2009б = Лизанець П. *Ukrán–magyar állandósult kifejezések szótára. Українсько-угорський словник сталих словосполучень та виразів*. Ужгород, 2009.
324. Лучик 2008 = Лучик В. В. *Вступ до слов'янської філології*. Київ, 2008.
325. Магочій 1994 = Магочій П. Р. *Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)*. Ужгород, 1994.
326. Маковей 1990 = Маковей О. *Твори в двох томах*. Т. 2. Київ, 1990.
327. Мартович 1949 = Мартович Л. *Вибрані твори*. Київ, 1949.
328. Матвіяс 2007 = Матвіяс І. Особливості службових слів у західноукраїнському варіанті літературної мови. In: *Українська мова*. Вип. 2. Київ, 2007. 9–19.
329. Мегела 2014 = Мегела І. «Заповіт» Т. Шевченка угорською мовою. In: *Шевченкознавчі студії*. Вип. 17. 2014. 337–347.
330. Миравчикь 1942 = Миравчикь Г. (за видання відповідає): *Избранные сочинения Александр Митрака: Стихи и проза*. Ужгородь, 1942.
331. Митрак 1881 = Митрак А. *Русско-мадьярскій словарь*. Унгарь, 1881.
332. Митрак 1922 = Митрак А. *Мадьярско-русскій словарь*. Ужгородь, 1922.
333. Мишанич 1993 = Мишанич О. *Карпати нас не розлучать*. Ужгород, 1993.
334. Мишанич 2013 = Мишанич О. Політичне русинство: історія і сучасність. Ідейні джерела закарпатського регіонального сепаратизму. In: Скрипник Г. (ред.) *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку*. Київ, 2013. 9–62.

335. Мідянка 1994 = Мідянка П. *Фараметлики*. Ужгород, 1994.
336. Мідянка 1999 = Мідянка П. *Зелений фирес. Поезії*. Ужгород, 1999.
337. Міщур 2014 = Міщур Т. Л. Осмислення національно-духовної ідентичності в закарпатській літературі першої половини ХХ століття в «Історії подкарпатської літератури» 1942 р. In: *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Етнополітичні та етнокультурні процеси Карпатського євро регіону*. Мукачево, 2014. 132–145.
338. Мокань 1961 = Мокань А. А. Венгерские заимствования в украинском укающем диалекте Закарпатской области. In: *Всесоюзное совещание по вопросам финно-угорской филологии 26–30 июня 1961 г. Тезисы докладов*. Петрозаводск, 1961. 121–122.
339. Мокань 1962а = Мокань А. А. Важнейшие фонетические и морфологические особенности венгерских заимствований в украинском укающем диалекте Тячевского района Закарпатской области. *Финно-угорская филология: Ученые записки ЛГУ*. Ленинград, 1962. 60–75.
340. Мокань 1962б = Мокань А. А. Исконные слова в мараморошских украинских говорах Закарпатской области УССР и их синонимы, заимствованные из венгерского языка. *Вестник Ленинградского университета: Серия истории, языка и литературы* 20/4 (1962): 125–135.
341. Мокань 1965а = Мокань А. А. Из истории исследования венгерских заимствований в украинских диалектах Закарпатской области: на материале статьи А. Бонкало. *Советское финно-угроведение* III/1 (1965): 117–120.
342. Мокань 1965б = Мокань А. А. К истории украинского населения на территории современного распространения мараморошского диалекта Закарпатской области. *Вестник Ленинградского университета: Серия истории, языка и литературы* 23/2 (1965): 168–170.
343. Мокань 1966 = Мокань А. А. *Венгерские заимствования в мараморошском украинском диалекте Закарпатской области*. Автореферат дис. [...] канд. филол. наук. Тарту, 1966. 1–21.
344. Мокань 1969а = Мокань А. А. Из истории исследования венгерских заимствований в закарпатских украинских диалектах: О статье и словаре Л. Чопея. *Ученые записки Ленинградского государственного университета: Серия филологических наук* 335/71. (1969): 49–60.

345. Мокань 1969б = Мокань А. А. К вопросу о венгерских заимствованиях типа *boçt, tiçir*. *Ученые записки Ленинградского государственного университета: Серия филологических наук* 335/71 (1969): 61–62.
346. Мокань 1970 = Мокань А. А. Замечания к этимологии восточнославянского и закарпатско-украинского карига ‘ворота’. *Советское финно-угроведение* VI/4 (1970): 281–285.
347. Мокань 1971 = Мокань А. А. К этимологии закарпатско-украинского (мараморошского) *çutar*. *Советское финно-угроведение* VII/1 (1971): 45–46.
348. Мокань 1972а = Мокань А. А. Об одном типе венгерских заимствований в славянских языках. *Вопросы советского финно-угроведения: Языкознание*. Саранск, 1972. 21–22.
349. Мокань 1972б = Мокань А. А. Этимология венгерского *káprázik* ‘пестрит, рябит в глазах’. *Советское финно-угроведение* VIII/2 (1972): 137–138.
350. Мокань 1973 = Мокань А. А. О диалектном происхождении источников венгерских заимствований в украинских диалектах Закарпатья. *Советское финно-угроведение* IX/2 (1973): 121–126.
351. Мокань 1974 = Мокань А. А. Об исследовании венгерских лексических заимствований в украинских письменных памятниках Закарпатья. *Советское финно-угроведение* X/3 (1974): 183–185.
352. Мокань 1977 = Мокань А. А. Лексические унгаризмы в мараморошских украинских говорах. *Вопросы финно-угорской филологии* 3 (1977): 100–124.
353. Мокань 2000 = Мокань А. А. О венгерских заимствованиях в украинском этимологическом словаре. In: Колпакова Н.Н. (ред.) *Материалы международной научно-методической конференции преподавателей и аспирантов, посвященной 75-летию кафедры финно-угорской филологии СГУ*. 16–17 марта 2000 г. Санкт-Петербург, 2000. 117–122.
354. Мокань 2001 = Мокань Ш. О венгерских заимствованиях в украинском этимологическом словаре. In: *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: Збірник наукових праць*. Українське і слов’янське мовознавство. Міжнародна конференція на честь 80-річчя професора Йосипа Дзендзелівського. Ужгород, 2001. 361–364.

355. Мокань 2005 = Мокань Ш. Две кукушкины детки: болташ и *капура. *Dissertationes Slavicae: Sectio Linguistica* 26 (2005): 77–80.
356. Мокань 2007 = Мокань Ш. Когда, где и у кого были заимствованы венгерские диалектные слова *mont* и *konta*? *Studia Slavica Hung.* 52/1–2 (2007): 283–288.
357. Москаленко 1961 = Москаленко А. А. *Нарис історії української лексикографії*. Київ, 1961.
358. Муромцева 2004а = Муромцева О. Г. Галичанізм. In: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (ред.) *Українська мова. Енциклопедія. 2-е вид., змін. і доповн.* Київ, 2004. 92.
359. Муромцева 2004б = Муромцева О. Г. Західноукраїнська мовно-літературна практика. In: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (ред.) *Українська мова. Енциклопедія. 2-е вид., змін. і доповн.* Київ, 2004. 197–199.
360. Мушкетик 2017 = Мушкетик Л. *Сучасна угорська етнологія: осередки, напрями досліджень, персоналії*. Київ, 2017.
361. Недзельський 1932 = Недзельський Є. *Очеркъ карпаторусской литературы*. Ужгородь, 1932.
362. Німчук 1971 = Німчук В. В. *Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською*. Київ, 1980.
363. Німчук 2004 = Німчук В. В. Чопей Василь (Ласлов). In: *Українська мова. Енциклопедія. 2-е вид., змін. і доповн.* Київ, 2004. 797–798.
364. Німчук 2007 = Німчук В. *Кубек Емілій Антонович. Українська мова. Енциклопедія. 3-є вид., змін. і доповн.* Київ, 2007. 269.
365. Німчук 2011 = Німчук В. Іштван Удварі – історик української мови. In: Золтан А. (ред.) *In memoriam István Udvari (1950–2005)*. Ниредьхаза, 2011. 39–44 (*Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 28).
366. Німчук 2017 = Німчук В. Ще раз про «русинський язык» і збереження діалектного середовища. *Українська мова* 3 (2017): 15–24.
367. Німчук–Пуряєва 2004 = Німчук В. В., Пуряєва Н. В. (упор.): *Історія українського правопису XVI–XX століття: Хрестоматія*. Київ, 2004.
368. НП = Няговские Поучения: Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Дэже. Под ред. и с предисл. А. Золтана. Ньиредьхаза, 2006.

369. Ньорба 2003 = Ньорба Світлана: *Водограй. Українсько-угорський словник. Угорсько-український словник. Фразеологічний словник.* Ужгород, 2003.
370. Огієнко 2001 = Огієнко І. *Історія української літератури.* Київ, 2001 (перше видання Вінніпег, 1949). <http://litopys.org.ua/ohukr/ohu20.htm> (01.10.2020.)
371. Огієнко 1925 = Огієнко І. *Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV–XVIII вв.* Т. 1. Львів, 1925.
372. Ожегов 1975 = Ожегов С. *Словарь русского языка.* Издание 11-е. Москва, 1975.
373. Орос 1963 = Орос В. І. До питання українсько-угорських мовних взаємозв'язків. In: *Тезиси докладов и сообщения к Всесоюзной конференции по вопросам финно-угорского языкознания (сентябрь – октябрь 1963 г.).* Ужгород, 1963. 52–54.
374. Офіцинський 2011 = Офіцинський Р. *Іван Франко в історіографічному трикутнику: інтерпретації, джерела, взаємини.* Ужгород, 2011.
375. Офіцинський 2015 = Офіцинський Р. *Новітня література Закарпаття.* Ужгород, 2015.
376. Панько 1991 = Панько С. Русько-мадярські і мадярсько-руські словники до 1945 року. In: Udvari István, Cselényi István Gábor (szerk.): *Hodinka A. Ruszin–magyar igetár. Görögkatolikus Hittudományi Főiskola.* Nyíregyháza, 1991. 62–69.
377. Панько 1993 = Панько С. Проста мова у літературній обробці Сокирницького Сирохмана. In: Udvari István (szerk.): *Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére.* Наукові дослідження на честь Антонія Годинки. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia.* Nyíregyháza, 1993. 5–20.
378. Петер 1981 = Петер М. Эмиль Балецкий (1919–1981). *Studia Russica* 4 (1981): 399–401.
379. Петровъ 1921 = Петровъ А. Памятники церковно-религіозной жизни угро-руссовъ XVI–XVII вв.: I. Поучение на Евангеліе по Няговскому списку 1758 г. In: *Сборникъ Отдѣленія русскаго языка и словесности Россійской Академіи наукъ. Т. ХСVII. №2 и послѣдній.* Петроградъ, 1921. 1–226 (Первое издание: Петроградъ, 1914).
380. Піпаш–Галас 2005 = Піпаш Ю., Галас Б. *Матеріали до словника гуцульських говірок. Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області.* Ужгород, 2005.

381. Поп 2001 = Поп И. Бонкало Александр. In: Поп И. (ред.) *Енциклопедія Подкарпатської Русі*. Ужгород, 2001. 101–102.
382. Поп 2006 = Поп И. Стрипський Гиядор. In: Поп И. (ред.) *Енциклопедія Подкарпатської Русі*. Ужгород, 2006. 340–341.
383. Потушняк 1973 = Потушняк Ф. *Честь роду*. Ужгород, 1973.
384. Потушняк 1980 = Потушняк Ф. *Твори*. Київ, 1980.
385. Потушняк 1985 = Потушняк Ф. *Повінь*. Ужгород, 1985.
386. Рахівський 1919 = Рахівський О. *Виїмки из угорсько-руського письменства XVII–XVIII вв.* [Budapest]: Накладом Русько-Країнського Республічного Совѣту, 1919.
387. Русанівський 2001 = Русанівський В. М. *Історія української літературної мови*. Київ, 2001.
388. Сабадош 1993 = Сабадош І. Розвиток лексикографії на Закарпатті в загальноукраїнському контексті. In: *Другий міжнародний конгрес україністів. (Мовознавство)*. Львів, 1993. 252–256.
389. Сабадош 2008 = Сабадош І. *Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району*. Ужгород, 2008.
390. Сабадош 2015а = Сабадош І. З історії словникового опрацювання лексики Закарпатського говору. In: *Українська лексика в просторі і часі*. Ужгород, 2015. 472–494.
391. Сабадош 2015б = Сабадош І. «Русько-мадярський словарь» Л. Чопея і його місце в історії української лексикографії. In: *Українська лексика в просторі і часі*. Збірник праць. Ужгород, 2015. 495–508.
392. Сабадош–Миголинець–Пискач 2009 = Сабадош І. В., Миголинець О. М., Пискач О. Д. (упор.): *Закарпатський діалект*. Ужгород, 2009.
393. Сабов 1893 = Сабов Е. *Хрестоматія церковно-славянських и угорських літературних пам'яток. С прибавленіем угорських народних сказок на подлинних наречьях*. Унгвар, 1893.
394. Семенович 1883 = Семеновичъ А. Объ особенностяхъ угорорусскаго говора. In: *Сборникъ статей по славяновѣдѣнію, составлен. и изд. учениками В. И. Ламанскаго по случаю 25-лѣтія его ученой и профессорской дѣятельности*. Санкт-Петербургъ, 1883. 212–238.
395. ССУМ = Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. Том 1–2. Київ, 1977, 1978.
396. Стрипський 1916 = Стрипський Г. З старшої письменности Угорської Русі. In: *Привіт Іванови Франкови в сороклітє його*

- письменської праці 1974–1914*. Львів, 1916. 179–195. Його ж: ЗНТШ. 1913 (1914). Т. СХVII і СХVIII. 179–195.
397. Стрипський 1919 = Стрипський Г. *Читанка для дорослих*. Мукачово, 1919.
398. Стряпко 2015 = Стряпко І. Становлення русофільського та народовецького національно-культурних рухів у Закарпатті. *Poznańskie Studia Slawistyczne* 8 (2015): 183–198.
399. Сугоняк 2013 = Сугоняк В. Ономастичні студії у виданнях Підкарпатського общества наук. In: *Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства. Збірник наукових праць*. Вип. 18. Ужгород, 2013. 67–71.
400. Сугоняк 2016а = Сугоняк В. Діалектологічна проблематика у виданнях Підкарпатського общества наук. In: *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки. Мовознавство*. Т. 189. 2016. 87–91.
401. Сугоняк 2016б = Сугоняк В. Пам'яткознавчі розвідки Г. Стрипського у виданнях Підкарпатського общества наук. In: *Студії з філології та журналістики. Збірник наукових праць*. Вип. 4. Ужгород, 2016. 177–179.
402. Сугоняк 2017 = Сугоняк В.Б. Ранні лінгвоукраїністичні студії Е. Балецького. *Philology Science and Education a New Dimension* 28 (2017): 47–50.
403. СУМ = Білодід І. К. (ред.) *Словник української мови в 11-ти томах*. Київ, 1970–1980.
404. СУМ¹⁶⁻¹⁷ = Гринчишин Д.Г., Чікало М.І. (ред.) *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.* Національна Академія Наук України – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Вип. 1–17. Львів. 1994–2017.
405. Тараненко 2003 = Тараненко О.О. Словозміна української мови. Ige- és névszórágózás az ukrán nyelvben. *Glossarium Ucrainicum* 8 (2003).
406. Тарасенков–Турчинский 2004 = Тарасенков А.К., Турчинский Л.М. *Русские поэты XX века (1900–1955). Материалы для библиографии*. Москва, 2004.
407. Ташкович 2009а = Ташкович О. Еміль Балецький очима сучасників. *Studia Russica* 23 (2009): 21–26.
408. Ташкович 2009б = Ташкович О. Від русофільства до русинофільства на прикладі творчості Еміля Балецького. *Studia Russica* 23 (2009): 249–255.

409. Тимченко 1930 = Тимченко Є. *Історичний словник українського язика, I (А–Ж)*. Харків–Київ, 1930.
410. Тимченко 2002–2003 = Тимченко Є. *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст.* Київ–Нью-Йорк, 2002–2003.
411. Тіхий 1996 = Тіхий Ф. *Розвиток сучасної літературної мови Підкарпатської Русі*. Переклад з чеської та післямова Л. Белея, М. Сюська. Ужгород.] 1996. (Оригінал видано в Празі 1938).
412. Туряниця 1993 = Туряниця Ю. Народнопісенний ужинок Антонія Годинки. In: Годинка Антоній: *Пісні наших предків. Száz ruszin népdal Hodinka Antal tiszteletére (1864–1946)*. Підготовка текстів Туряниці Ю., Удвари І., Арпи С. Будапешт–Ужгород, 1993. 147–161.
413. Угрин-Лявинець 2016а = Угрин-Лявинець М. *Попытки кодификации русинского языка на рубеже XIX и XX веков (младшее поколение писателей-русофилов)*. Будапешт, 2016 (рукопись).
414. Угрин-Лявинець 2016б = Угрин-Лявинець М. К истории карпаторусинской лексикографии (Русско-мадярский словарь и Мадьярско-русский словарь А. А. Митрака). In: Janurik Szabolcs, Palágyi Angela, Pálosi Ildikó (szerk.): *Omnis amor incipit ab aspectu. Köszöntő könyv Jászay László 65. születésnapjára*. Budapest, 2016. 149–156.
415. Удвари 1991–1992 = Удвари И. Памяти Ласло Чопеи. *Studia Slavica Hung.* 37 (1991–1992): 467–473.
416. Удвари 1993 = Удвари И. Русинские глаголы венгерского происхождения в «Русинско-венгерском словаре глаголов» Антония Годинки. In: Udvari István (szerk.): *Dolgozatok Hodinka Antal tiszteletére*. Наукові дослідження на честь Антонія Годинки. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 1. Nyíregyháza, 1993. 61–71.
417. Удвари 1994 = Удвари И. Антон Годинка. *Studia Slavica* 39 (1994): 149–156.
418. Удвари 2001 = Удвари И. Языковедческая деятельность Гиядора Стрипского. *Acta Universitatis Szegediensis Dissertationes Slavicae. Sectio Linguistica* 25 (2001): 109–125.
419. Удвари 2004а = Удвари И. Об отношениях Августина Павела и Гиадора Стрипского. *Studia Slavica Hung.* 49/3–4 (2004): 341–352.
420. Удвари 2004б = Удвари И. Ласло Чопей, русинист. In: Аттила Голлош (ред.) *Жизнь и труды Ласло Чопея*. *Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae* 5. Ньиредьхаза, 2004. 5–26.

421. Удвари 2010 = Удвари И. Биобиблиографический указатель. In: Zoltán András (szerk.): Udvari István élete és munkássága. Иштван Удвари: Биобиблиографический указатель. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 26. Nyíregyháza, 2010.
422. Удварі 2003 = Удварі І. Відомості про перекладацьку діяльність Гіядора Стрипського. In: Матеріали V конгресу МАУ. *Мовознавство*. Чернівці, 2003. 464–470.
423. Удварі 2007 = Удварі І. Зберька жерел про студії русинського писемства III. Гіадор Стрипський, народописник, бібліограф, язиковознавець, товмач. *Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia* 21. Ніредьгаза, 2007.
424. УМ 1993 = Пономарьов А. (ред.) *Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник*. Київ, 1993.
425. Ур–Маляр 2012 = Ур Л., Маляр Л.: Рецепція творчості Шандора Петефі на Закарпатті. *Науковий вісник Ужгородського університету* 27 (2012): 129–133.
426. Фенич 2014 = Фенич В. І. Вправляння з історією по-українськи, або якою не повинна бути історія та історіографія Закарпаття після 1991 року. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія* 2 (33) (2014): 138–156.
427. Хадрович 1980 = Хадрович Л. Эмилю Балецкому 60 лет. *Studia Slavica* 26 (1980): 230–232.
428. Хланта 1995 = Хланта І. Літературне Закарпаття у ХХ столітті. *Біобібліографічний покажчик*. Ужгород, 1995.
429. Чендей 1980 = Чендей І. *Кринична вода (Сестри)*. Ужгород, 1980.
430. Черемшина 1952 = Черемшина М. *Вибрані твори*. Ужгород, 1952.
431. Черничко–Фединець 2014 = Черничко І., Фединець Ч. *Наш місцевий Вавилон. Історія мовної політики на території сучасного Закарпаття у першій половині ХХ століття (до 1944 року)*. Ужгород, 2014.
432. Чучка 2004а = Чучка П. П. Деже Ласло. In: *Українська мова: Енциклопедія. 2-е вид., змін. і доповн.* Київ, 2004. 137.
433. Чучка 2004б = Чучка П. П. Балецький Еміль Дмитрович. In: *Українська мова. Енциклопедія. 2-е вид., змін. і доповн.* Київ, 2004. 42.
434. Чучка 2013 = Чучка П. Національна свідомість закарпатських українців у ХХ столітті: етнолінгвістичний і культурно-

- історичний аспекти. In: Скрипник Г. (ред.) *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку*. Київ, 2013. 212–266.
435. Чучка–Рот–Сак 1961 = Чучка П., Рот О., Сак Ю. *Угорсько-український словник*. Будапешт–Ужгород, 1961.
436. Шевельов 1984 = Шевельов Ю. Чопей Василь. In: В. Кубійович (ред.) *Енциклопедія українознавства*. Т. 10. Париж–Нью-Йорк, 1984. 3754.
437. Юсип-Якимович 2017 = Юсип-Якимович Ю.: Августин Волошин: становлення національно-мовної особистості. In: *Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства. Збірник наукових праць*. Вип. 22. Ужгород, 2017. 73–77.
438. Яворській 1930 = Яворській Ю. А. Литературные отголоски «русько-краинского» періода въ Закарпатской руси 1919 года. In: *Карпаторусскій сборникъ. Подкарпатская Русь въ честь президента Т. Г. Масарика (1850–1930)*. Ужгородъ, 1930. 79–87.
439. Ястремська 2014 = Гунгаризми в гуцульських говірках. In: Барань Є., Черничко С. (ред.) *Українсько-угорські міжмовні контакти: минуле і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 2014. 344–355.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Гуцульска народна казка в записі Шандора Бонкала 1909 року в Рахові

Buv de ne buv odýn čolovik. Mav vin dva syný, lyš duže oný bídni búly ta ne mih jich koló cháty deržěty ta jich vípravyv ščěst'ě šukáty. Pišov stáršyj, chodýv kudá chodýv, slabýj kel'čh mav sobón ta dúže zholodnív ta pot'ěmyv ne deléko svítlo. Ydé vin šě tam do cháty najmýty, taj gazdá ho najmýv. Taj pytáje ho šě šo jakú symbrýl'u chóče. A vin kazáv šo rózumu šě chóče učýty. – Jak mu víjšov hid, ydé het. A gazdá dav mu rózum: jak búdeš u l'isi abýs u nočý vátru ne klav. Viták yšov do drúhoho gazdý taj najmývsě alé lyš za rózum. Ses gazdá dav mu rózum: abý ty maržěna sé peréd očýma búla. No ta vin yšov dál'i do trétoho gazdý. Taj najmývsě. Ájbo lyš za rózum. Y tam perebúv hid. Pytáješě gazdý šo jakýj my daš rózum? A tot mu kazáv: jak šě žényš, abýs žoní právdu níkóly ne kazáv. Tepér užé záčěv gazduváty. Try hódy služýv za rózum ta ho za rozúmnoho čolovíka deržěly. Yšov vin odnó l'íto vivčěryty. Slóta búla a sam buv z vivčěmy ta klav vátru. Jak vátru rozkláv ta na svítlo blyžělyšě dva medvéd'i. Jak vin totó pot'ěmyv: ta ja za rózum služýv taj šče ja durnýj. Jakbý buv ja vátru ne klav ta by búla zvirka ne pot'ěmyla. Vátru zahasýv, vívci zabludýly.

Jak l'íto pišló, vernúvsě dóma ta šě ženýv. Ájbo pryjšov kum do ného taj káže: pozýč my kobýlu, híja my jakés dryvcé pryvésty. Ta ja ty pozýču alé kobýla ne zabávkom búde máty lóšě ta bys dúže uvážno t'ěh. Ájbo kum kobýl'i jísty ne dav a dúže boháto natercháv a kobýla pometála. A kum ják totó výd'iv: chap lóšě ta sníh a ríščem pometáv. Ájbo gazdá totó výd'iv taj lóšě vít'ěh ta na pid.

Raz Andrij ne buv dóma ta žínka pozýčyla kúmovy byčěta. A kum tak dúže nakláv sány šo byčěta ne hódny búly t'ěhnúty. A kum: „hov ča! né! a šl'ag by vas tráfyv a ja búdu šče s kúmóvymy byčětamy tak uvážno.” Trútyv sány, a sány šě rúšly a byký yz gruńé kórči, polomýly róhy. Alé kum dyvývšě het na vsěčěno, šo jak jehó maržěnu kum smiškuváv. „Kúmočku cy ne búv jakýs baj?” „Ni, lyš jem pérše napójuvav ta šě boróly ta róhy polomály.”

Tepér kum Andriј róbyt odnú hostýnu. Zaklýče sobí jak u sel'i: byróva, kurátora, božányka taj šče jakí gázdy. Ta jak še rozhovoryly kum yst'ěhne lóšě ta pytáje še: „Čěšni gázdy, jak by buv ses kíh víris, kíl'ko by mih vart búty?” A byrív jak sílskyj urěda ta rozúmnyj čolovík maj na bílše bičelúje. Viták še šče dál'i hóstyly. Kum pišov maj na pid, yznesé róhy. „A takí volý šo by koštuvály, jak by oný vírosly?” Totó kolý jakýj híd, kážut mu. Kum zapér dvéri, ta lóšěm kumá po plečech, po hólovi... kumá požěluvala ta dvéri tvorýla a kum ut'ík taj za nym het hóst'i.

Kum tepér ydé u tréte seló táj tám prykážuje šo jak vin biduváv, jak vin hírko za rózum služýv ta vse šče ho smiškújut. Tepér ýnak búde gazduváty. Najmýv sobí slúšku ta vípravyv ho z jáhňětamy. Ájbo mav vin odného flekóva ta slúška taj flekív še dúže roziznály ta jáhňěta zabúly. Jáhňěta zabludýly. A gazdá vípravyv chlópce abý yšly še rózumu učýty. Ájbo jak vernúv-šě dóma ta vin hadáv šo chlópce takýj rózum májut jak vin, ájbo chlópce vin najšov dóma. Zapér jich u chl'iv taj zapalýv chl'iv yz čotyróch ségelet'iv. A totó ne znála lyš žoná. Ájbo vin šos posvarývšě a žínka zamelduvála ho šo vin dva flekóvy zapalýv. Jak ho žandáry povelý, ta kazáv: „totó škóda šo ja lyš try hódy za rózum služýv, jak bym buv šče híd služýv ta bizívno by buv tak palýv šo abý žoná ne znála.”

Додаток 2
Угорський переклад гуцульської народної казки

A három tanács

Hol volt, hol nem volt egy ember. Volt két fia, de nagyon szegények voltak, hát nem tudta őket házánál tartani s így elküldte őket szerencsét próbálni [szó szerint: keresni]. Elment az idősebbik, járt, a merre járt, kevés költség [pénz] volt nála, igen megéhezett s nem messze világosságot vett észre. Megy, hogy ott a háznál szolgálatba álljon s a gazda felfogadta. S kérdi őt, hogy milyen fizetést akar. S ő azt mondta, hogy észet akar tanulni. Mikor kitelt az éve, elmegy. A gazda meg ilyen tanácsot adott neki: ha erdőben leszel, éjjel ne rakj tüzet. Ezután egy másik gazdához ment s beállott, de csak észért. Ez a gazda ezt a tanácsot adta: jószágot mindig a szemed előtt legyen. Tehát tovább ment a harmadik gazdához. S beállott. De csak észért. Itt is kitöltött egy évet. Kérdi a gazdától: milyen tanácsot adsz nekem? Ez pedig mondotta neki: ha megházasodol, feleségednek soha se mondj igazat. Most már gazdálkodni kezdett. Három évig szolgált észért, hát okos embernek tartották. Egy nyáron elment juhásznak. Nagy esőzés volt s mivel egyedül volt a juhokkal, tüzet rakott. Mikor megrakta a tüzet, a világosságra két medve közeledett. A mikor észrevette: észért szolgáltam és mégis ostoba vagyok. Ha tüzet nem raktam volna, a vadállatocskák nem vett volna észre. Eloltotta a tüzet, eltévedtek a juhok.

Mikor elmúlt a nyár, hazatért s megnősült. De hozzájött a koma s mondja: add kölcsön a kanczát, egy kis fát kell behoznom. Kölcsön adom, de a kanczának nemsokára csikója lesz, hát nagyon óvatosan húzzál. De a koma a kanczának enni nem adott s nagyon sokat felterhelt s a kancza elejtette a csikót. A koma pedig mikor látta: megragadta a csikót s a hóba s galylyal befödte. De a gazda ezt látta, a csikót kihúzta s a padlásra [dobda].

Egyszer András nem volt otthon s a menyecske odakölcsönözte a komának a tulkokat. A koma annyira megrakta a szánt, hogy a tulkok nem bírták húzni. A koma pedig nógatta: „hoo! csá! nye! hogy a menykő üssön belétek! hát én a koma tulkaival oly kíméletesen bánjak?” Meglöki a szánt, a szán megindul, a tulkok meg a dombról a bokorba estek, összetörték szarvaikat. De a koma mindezt nézte, hogyan teszi csúffá a koma jószágát.

„Komácskám! nem volt-e valami baj!” „Nem, csak nemrégén itattam s a tulkok birkóztak s összetörték a szarvaikat”.

Most András koma lakomát készít. Meghívja, mint faluhelyütt (szokás) a bírót, a kurátort, hütöst s még pár gazdát. S a mikor beszélgettek (belémelegedtek a beszédbe), a koma lehozza a csikót s kérdi: „tisztelt gazdák, ha ez a ló felnőtt volna, mennyit érhetne?” A bíró pedig, mint a falu elüljárója okos ember, hát legtöbbször becsüli. Azután még tovább vendégeskedtek. A koma majd a padlásra ment, lehozza a szarvakat. „Hát ilyen ökrök mit érnének, ha felnőnének”. Az mikor milyen az év, mondják neki. A koma bezárta az ajtót s a csikóval a komát a hátán, a fején (ütötte). A komaasszony megsajnálta, kinyitotta az ajtót, a koma elfutott s utána el a vendégek is.

A koma most a harmadik faluba megy s ott elbeszéli, hogyan kínlódik, mily keservesen szolgál észért s még gúnyt úznak belőle. Most másképp fog gazdálkodni. Fogadott egy kis szolgát s kiküldte a juhokkal. De volt nála egy ficzkó is s a ficzkó meg a kis szolga nagyon megismerkedtek s megfeledeztek a juhokról. A juhok eltévedtek. A gazda elűzte a fiúkat, hegy menjenek észet tanulni. De mikor hazaért, azt hitte, hogy a fiúknak olyan eszük van, mint neki, de a fiúkat otthon találta. Becsukta őket az istállóba s felgyújtotta az istállót négy szegletről. Ezt pedig csak a felesége tudta. De ő kicsit összeveszett, az asszony pedig feljelentette őt, hogy két ficzkót elégetett. Mikor a csendőrök elvitték, így szólt: „mily kár, hogy csak három évig szolgáltam észért, ha még egy évig szolgáltam volna, bizonyára úgy gyújtottam volna, hogy a feleségem ne tudja” (Bonkáló 1911: 197–200).

РОЗДІЛИ МОНОГРАФІЇ, ОПУБЛІКОВАНІ ЯК СТАТТІ

1. Барань Є. Гунгаризми в «Словарі української мови» (1907–1909 рр.) за редакцією Бориса Грінченка. In: Мойсієнко А. К. (відп. ред.), *Українське мовознавство. Міжвідомчий науковий збірник. До 100-річчя публікації «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка*. Вип. 38. Київ, 2008. 13–18.
2. Барань Є. Лексичні гунгаризми у творах українських письменників Закарпаття. In: *Українська мова 2* (2009): 56–69.
3. Барань-Комарі Є. Роль Еміла Балецького в дослідженні угорських запозичень у творах західноукраїнських письменників кінця ХІХ–початку ХХ століття. In: А. Золтан, Л. Ясаї (ред.), *Матеріали Международной научной конференции, посвящённой памяти Эмиля Балецкого (1919–1981)*. Будапешт, 23–24 мая 2007 г. *Studia Russica XXIII*. Будапешт, 2009. 37–51.
4. Барань Є. Дані до гунгаризмів у староукраїнських пам'ятках ХІV–ХVІІ століття. In: Мойсієнко В., Єршов В. (ред.), *Волинь-Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем 22*. Том І. Житомир, 2010. 11–20.
5. Барань Є. Дослідження Шандора Моканя в галузі українського мовознавства. In: *Hungaro-Ruthenica VI* (2012): 43–53.
6. Барань Є. Лексика угорського походження та її тлумачення в історичних словниках української мови. In: *Studia Slavica Hung.* 58/1 (2013): 27–37.
7. Барань Є. Еміль Балецький – дослідник східнослов'янських говорів Угорщини. In: Maria Borciuch, Lubow Frolak (red.): *TEKA Komisji Polsko-Ukraińskich Związków Kulturowych*. Lublin, vol. IX/2014. 16–23.
8. Барань Є. Іштван Ковтюк як діалектолог. In: *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. Вип. 21. Ужгород, 2016. 29–34.
9. Барань Є. Ласло Деже – дослідник української діалектології. In: *Studia Slavica Hung.* 61/2 (2016): 387–396.
10. Барань Є. «База даних українсько-угорського словника» та «Угорсько-український словник» за редакцією Іштвана Удварі як цінні лексикографічні праці. In: *Acta Hungarica 23* (2018): 181–188.
11. Барань Є. Еміль Балецький – дослідник української мови (до 100-річчя від дня народження). In: *Українська мова 4* (2018): 150–161.

12. Барань Є. Новий етап у розвитку українсько-угорського та угорсько-українського словникарства (з середини ХХ століття до наших днів). In: *Hungaro-Ruthenica* VIII (2018): 29–41.
13. Барань Є. Початки українсько-угорського та угорсько-українського словникарства. In: П. Гриценко (відп. ред.), *Діалектологічні студії 11. Слово – словник – корпус*. Львів, 2018. 52–64.
14. Барань Є. Шандор Бонкало – дослідник української мови, діалектології та літератури. In: *Studia Slavica Hung.* 63/1 (2018): 9–18.
15. Барань Є. Еміль Балецький – дослідник закарпатських українських говорів (другий етап наукової діяльності). До 100-річчя від дня народження. In: *Studia Slavica Hung.* 64/1 (2019): 13–26.
16. Барань Є. Внесок Гядора Стрипського у сферу вивчення української філологічної науки. In: П. Гриценко, Т. Ястремська (відп. ред.) *Діалектологічні студії. 13: Збірник пам'яті Наталі Хобзей*. НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 11–25.
17. Барань Є. Еміль Балецький – дослідник закарпатських українських говорів (перший етап наукової діяльності). In: Барань Є. (ред.), *Еміль Балецький – мовознавець, письменник, освітянин*. Берегове–Ужгород, // Bárány Erzsébet (szerk.) *Baleczky Emil – nyelvész, költő, tanár*. Beregszász–Ungvár, 2020. 21–40.
18. Барань Є. Іштван Удварі – лексикограф, дослідник українсько-угорських, русинсько-угорських міжмовних контактів. In: Alla, Arkhanhelska; Radan, Merzová; Oxana, Taran (red.) *Ucrainica IX. Současná Ukrajínistika. Problémy jazyka, literatury a kultury: Sborník příspěvků*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2020. 15–22.

ПОКАЖЧИК СЛІВ

А

алдомашъ 29;
антал, анталъ 17; 25; 35; 36; 70; 71; 81;

Б

бага 36;
байлувати 35; 38;
балта 31; 70; 87;
бана, банність, бановань 29; 37; 43;
банітувати, бантовати, бантувати 31; 38; 56; 92;
бань 28;
барнавий, барнастий, барнявий, барнястий 36;
баршан 39;
баус, баюс 35;
бачі 57; 67;
бекейшка 31;
бендюх 35; 93; 166;
бетега, бетегота, бетегъ, бетюгъ, бютюгъ, бетежний 29; 38;
бизувати 38;
бирешити 56; 57;
бирів, бирувь 27; 29; 35;
бирувати, бировань, бірувати 30; 34; 38; 42; 44; 134;
бирчий 71; 81;
биршаг 27; 188;
бичак 34; 36;
бігарь 37;
бізівно 42; 44; 101;
бімбовка 57; 67;
бойти 57; 67; 68;
боканчі 57; 58; 68; 87;
бокор 34; 37; 58; 60; 68; 92;
бокрейда 36;
бороцковий 58;
босорка, босорканя, бусурканя 38; 58; 241;
бохтар 58;
бочкори 36;
бунда 36; 42; 44; 45; 58; 59; 71; 87;
бутир 71; 72; 81;
бъзентовати, бъзеньтовати 30;
бъзовань 30;
бъзонъшагъ, бъзонъшакъ 30;
бъчеловати 30; 134;

В

<i>валасть</i>	31;
<i>валів</i>	36; 37;
<i>валтовати</i>	27;
<i>варыишь, вариишь, вароишь</i>	27;
<i>вашар</i>	16; 59;
<i>вижлиця</i>	71; 81;
<i>вицашпань</i>	27;
<i>вуйош</i>	59; 60; 67;

Г

<i>габа, габи</i>	42; 45; 59;
<i>газда, газда, казда</i>	27; 28; 35; 39; 42; 47; 48; 53; 60; 68; 70; 71; 87; 157; 156;
<i>гайдук</i>	26; 42; 45; 46; 71; 72; 73; 81;
<i>галдамаш, одомаш</i>	39;
<i>гамгышно</i>	31;
<i>гарцювати</i>	73;
<i>гаталомъ</i>	26;
<i>гяба, гляба</i>	39; 46; 70;
<i>годножь</i>	26;
<i>гонвед</i>	42; 47;
<i>готар, хітар, хотар, хотаръ,</i> <i>хотаръ</i>	16; 28; 29; 39; 42; 53; 58; 59; 60; 69; 235;
<i>гуляш</i>	16; 71; 73; 81;
<i>гусар</i>	17; 74;
<i>гусарка</i>	17; 25; 74;

Г

<i>гаті</i>	60;
<i>гермекъ, кгермекъ</i>	26;

Д

<i>дараба, дарабчик</i>	37; 39; 42; 48; 58; 60; 61; 68; 71;
<i>добоишь</i>	17; 18; 25; 26; 74; 75;
<i>доган, дуган</i>	38; 70; 131; 134;
<i>доломан</i>	24; 71; 75; 81;
<i>дудурувати</i>	42; 48; 49;

Є

<i>єришени</i>	31;
----------------------	-----

Й

<i>йовсаг</i>	61;
---------------------	-----

К

<i>кабат, кабатъ</i>	18; 19; 25; 36; 42; 48; 49; 61; 67; 68; 69; 92; 241;
<i>калап</i>	34; 36;
<i>кантаръ</i>	19;
<i>карвайшь</i>	19; 75;
<i>Карпатолйо</i>	61;

	<i>катанка</i>	76;
	<i>катун</i>	35; 76;
	<i>кепень</i>	20; 36;
	<i>кезъишъ</i>	28;
	<i>кібзувати</i>	42; 49; 50;
	<i>кіп</i>	38;
	<i>кодола</i>	76;
	<i>копенякъ</i>	20; 25;
	<i>коршов</i>	37;
	<i>кочія, кочъ</i>	20; 25; 61; 62; 67; 76; 230;
	<i>крумплі</i>	62; 67;
	<i>куліи</i>	76;
	<i>кунтуш, кунтушъ, контуш</i>	19; 21; 25; 71; 75; 77; 81;
	<i>кучма</i>	21; 22; 285;
Л		
	<i>лаба, лаби</i>	35; 36; 50; 62; 67; 70;
	<i>лампаи</i>	37; 62; 67;
	<i>лани</i>	37; 42; 62; 63; 68; 69; 70; 92;
	<i>леvente</i>	63; 68;
	<i>легінь</i>	35; 39; 50; 63; 67; 69; 71; 92;
	<i>леквар</i>	34; 38; 63; 68;
	<i>лугои</i>	63;
М		
	<i>мадяр</i>	195;
	<i>ментик</i>	77;
	<i>макгерка</i>	22; 25;
	<i>марга, маржина</i>	16; 35; 42; 51; 64; 70; 119; 134;
	<i>мєщєрь, мєштєр</i>	28;
Н		
	<i>надраги</i>	23;
	<i>нємишъ</i>	28;
	<i>норонч</i>	64;
О		
	<i>олгоднодь</i>	64; 67; 69;
	<i>орашанє</i>	28;
	<i>орсак</i>	35; 39;
П		
	<i>палаи</i>	77;
	<i>палцатъ</i>	23; 25;
	<i>пантлика, пантличка</i>	37; 64; 165; 234; 235;
	<i>паприка</i>	16; 35; 39; 42; 51; 71; 81;
	<i>пенге</i>	64; 65; 67; 69;
	<i>погар, пугар, пугаръ</i>	16; 37; 42; 52; 65; 67; 70; 71; 212;
	<i>пушта</i>	71; 81;

Р

рантовати 65;
руд 65; 67;
рунтувати, рунтати 35; 38; 42; 52;
рянда, ряндя, ряндярь, ряндочка 36; 230;

С

салаи, салашина, салашитися,
салашувати 39; 42; 52; 53; 65; 67; 79; 81;

Т

таркач 79;
телековий 66;
теметів 39; 70;
тенгериця 34; 35; 66; 67;
трембіта 37;
турня 66; 67; 92;

У

Унгвар 66; 84; 108; 113; 119; 147; 224; 279; 286; 288; 293;

Ф

фалат, фалатати 38; 39; 235;
фейгоднодь 66; 67;
філер 66; 67;

Х

хісен, хосен, хосний, хіснувати,
хоснувати 16; 39; 42; 54; 66; 67; 70; 151; 235; 241;

Ц

цімбора 66;

Ч

чата 81; 250;
чарда 16; 67;
чечуга, чечура 71; 81;
чижми 36;
чуга, чугай 24; 25;

Ш

шабля 78;
шалаи 78;
шаркань 67; 119; 234; 235;
шатро 79;
шерега 79;
шипши 71; 81;
шишак, шишакъ 24; 25; 80; 250;

Ю

югас 35; 57; 67; 212;

Б 30 Єлизавета Барань

Hungaro-Ucrainica. Угорсько-українські зв'язки: мовна інтерференція і мовознавчі контакти. Наукове видання (монографія) Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II / Автор: Єлизавета Барань. Берегове–Ужгород: ЗУІ ім. Ф. Ракоці II – ТОВ «РІК-У», 2021. – 312 с. (українською мовою)

ISBN 978-617-8046-09-5

У монографії висвітлено питання угорсько-українських зв'язків, а саме: мовної інтерференції і мовознавчих контактів, зокрема етимології гунгаризмів, поширених у західноукраїнських говорах, пам'ятках староукраїнської мови, лексикографічних працях, творах художньої літератури, охарактеризовано історію українського мовознавства в Угорщині, подано бібліографію праць з українського мовознавства окремих авторів, проаналізовано українсько-угорські та угорсько-українські словники. Дослідження такого роду виконане в угорському та українському мовознавстві вперше. Для мовознавців – науковців, викладачів, студентів, а також для широкого кола філологів.

УДК 81'282(=161.2)(439.23)

Наукове видання

HUNGARO-UCRAINICA
УГОРСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ:
МОВНА ІНТЕРФЕРЕНЦІЯ І МОВОЗНАВЧІ КОНТАКТИ

Монографія

2021 р.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II (протокол №4 від 27.05.2021)

Підготовлено Видавничим відділом спільно з кафедрою філології
Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II

Автор:

Єлизавета Барань

Рецензенти:

Мігай Кочіш – доктор філологічних наук, професор (Сегедський університет)

Степан Черничко – доктор гуманітарних наук, професор
(Закарпатський угорський інститут ім. Ф. Ракоці II)

Тетяна Ястремська – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник
(Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

Технічне редагування та верстка: *Мелінда Орбан та Олександр Добош*

Коректура: *авторська*

Дизайн обкладинки: *Єлизавета Барань, Ласло Веждед та Мелінда Орбан*

На обкладинці зображено восьму сторінку Русько[-]мадярського словаря Л. Чопея
(*Rutén–magyar szótár. Irta: Csoréi László. Budapest. 1883. 8. / Русько[-]мадярський
словарь. Написав: Ласловь Чопей. Будапешт, 1883. С. 8*)

УДК: *Бібліотечно-інформаційний центр “Опацої Черє Янош” при ЗУІ ім. Ф. Ракоці II*

Відповідальний за випуск:

Олександр Добош (начальник Видавничого відділу ЗУІ ім. Ф. Ракоці II)

За зміст монографії відповідальність несе автор

**Друк наукового видання здійснено за підтримки уряду Угорщини
та Угорської академічної ради Закарпаття**

Видавництво: Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II
(адреса: пл. Кошута 6, м. Берегове, 90 202. Електронна пошта: foiskola@kmf.uz.ua)
Статут «Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II»
(*Затверджено протоколом загальних зборів Благодійного фонду За ЗУІ, протокол №1 від 09.12.2019р., прийнято Загальними зборами ЗУІ ім. Ф.Ракоці II, протокол №2 від 11.11.2019р., зареєстровано Центром надання адміністративних послуг Берегівської міської ради, 12.12.2019р.*) та **ТОВ «РІК-У»** (адреса: вул. Гагаріна 36, м. Ужгород, 88 000. Електронна пошта: print@rik.com.ua) *Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції Серія ДК 5040 від 21 січня 2016 року*
Поліграфічні послуги: ТОВ «РІК-У»

Підписано до друку 28.09.2021. Шрифт «Times New Roman».

Папір офсетний, щільністю 80 г/м². Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 25,4. Тираж 300. Замовл. № 2484, № 2492.